

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS- HISTORISK ÅRBOG

1970

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

21

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

XI

1970

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1970

OMSLAG:

Visitkort fra
Carl Otto's Eftf.'s litografiske anstalt
jfr. s. 161

TITELVIGNET:

Udsnit af Hjørring-købmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk Arbog 1963, side 93 ff.

Redaktion

VAGN DYBDAHL

ISBN 87 504 0236 6

Copyright © by Erhvervsarkivet 1970

Printed in Denmark

by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

Indhold

<i>Vagn Dybdahl: Industriforeningen i København 1888–1910</i>	7
Situationen 1888–90	7
Mænd og synspunkter	10
Kunstindustrimuseet 13. – Harald Bing som formand 17. – Nyrop og Fraenckel, formænd i en overgangstid 22.	
Virksomhed	24
Lokaler og dagligliv 24. – Bibliotek 25. – Foredrag 25. – Forevisninger 26. – Tidsskrifter 27.	
Den lille Industri	30
Præmiering og udstilling 32. – Synet på stordriften 35.	
Den tekniske undervisning	37
Den første håndværkerundervisning 37. – Videregående undervisning 39. – Teknikum 40. – Statens tilskud 41. – Industriforeningens aftenskole i forretningsforhold 44. – Industriforeningen og Teknologisk Institut 44. – Gunnar Gregersen og den tekniske husmand 46.	
Kilder, litteratur og forkortelser	48
Noter og henvisninger	49
<i>Niels Seniüs Clausen: Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870</i> – med særligt henblik på dens sociale og økonomiske placering . .	54
Indføring	54
Mål og midler 54. – Tid og sted 55. – Udvælgelse – kriterier og kontrol 56.	
Sociale aspekter	59
Fagstrukturen 59. – Organisationsstrukturen 65. – Social status 70. – Mobiliteten 77.	
Økonomiske aspekter	83
Indkomsten 83. – Formuen 90.	
Sammendrag	99
Efterskrift	101
Forklaring til de enkelte rubrikker i bilag 1	102
Forklaring til de enkelte rubrikker i bilag 2	102
Bilag 1	103
Bilag 2	108
Kilder og litteratur	111
Utrykte kilder 111. – Trykte kilder og litteratur 112.	
Noter og henvisninger	113
<i>Bent Hansen: Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862</i>	119
<i>Dorrit Andersen: Ørsted Arbejderforening</i>	138
Beretning om virksomheden 1969–70	159

Industriforeningen i København 1888-1910:

Standpunkter og virke

AF VAGN DYBDAHL

I 1888 udgav C. Nyrop en fremstilling af Industriforeningens historie til dens 50-års dag; i 1935 udkom Johannes Hansens »Hovedtræk af Industrirådets historie«, der blev udgivet til rådets 25-års jubilæum. Selv om Industriforeningen var vedblevet med at bestå, var foreningens historie dog nu blevet identisk med Industrirådets.

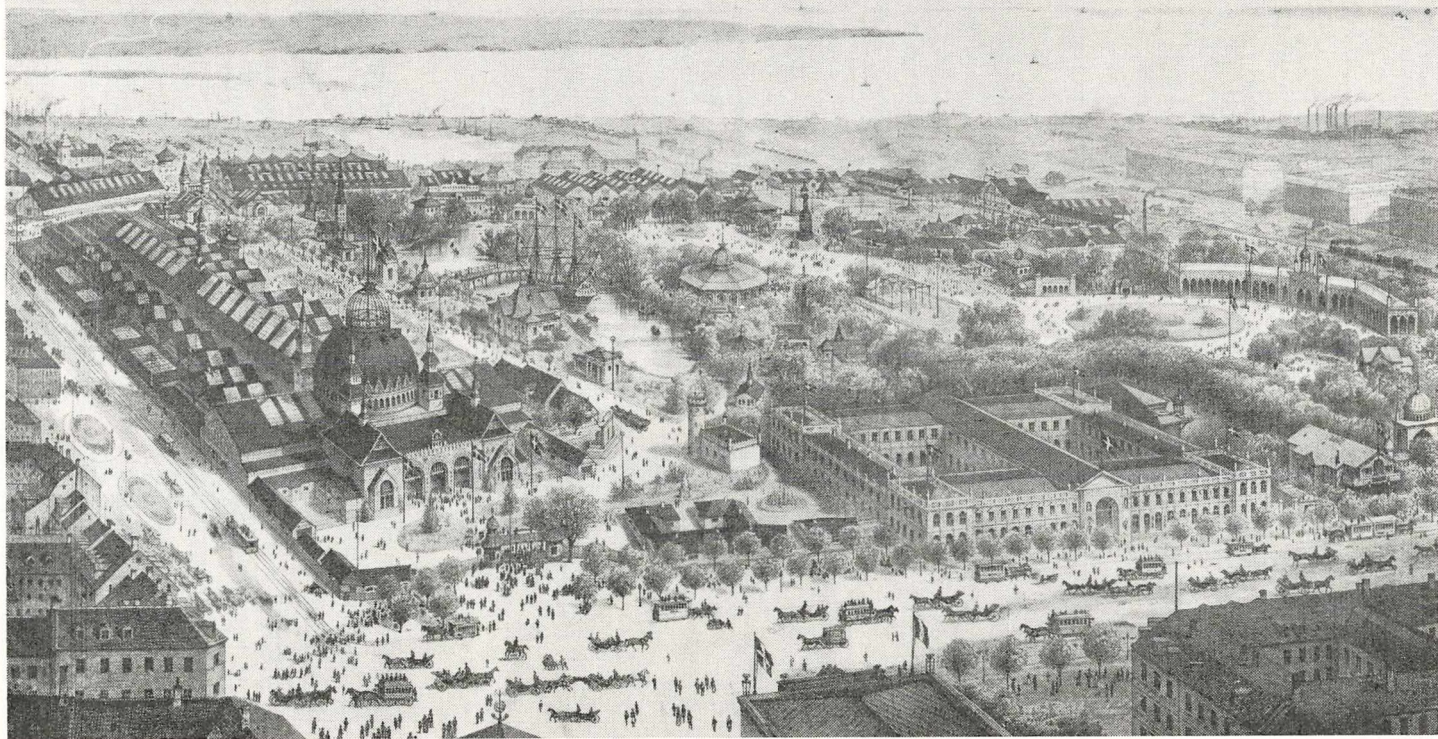
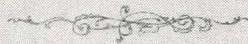
Tilfældigheder har således bevirket, at foreningens historie 1888-1910 ikke hidtil er blevet behandlet mere indgående. I den følgende afhandling er dette hul udfyldt; der lægges navnlig vægt på at karakterisere foreningens formænd og på at fremdrage hovedlinierne i virksomheden. Gennem dette følger man brydningerne i en overgangstid, hvor det var vanskeligt at gøre foreningen til talerør for den nye industri og samtidig tilgodese det store antal medlemmer, der betragtede foreningen som en klub for håndværksmestre og mindre industridrivende. — En enkelt side af Industriforeningens historie i denne periode er tidligere behandlet i »Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914« (Erhvervs-historisk årbog 1960).

PER — den ene af spidsborgerne på »Kristian Firtal« i »Genboerne« — var med i mange foreninger. Han remser dem op: »... Og så er jeg i Læseforeningen, og så er jeg i Industriforeningen!« »Er du også i Industriforeningen?« spørger den anden og får svaret: »Ja natyrlig. .«

Industriforeningen i København var blevet oprettet i 1838¹. Den fik hurtigt mange medlemmer, der faldt i tre kategorier: håndværksmestre, embedsmænd og mænd fra liberale erhverv, og for det tredje de få industridrivende i hovedstaden. Den første gruppe var den talrigeste; men de to andre formulerede foreningens politik, der gik ud på at udvikle en dansk industri. Industriforeningen var derfor også førende i den opinion, der skabte næringsfrihedsloven i 1857.

DEN NORDISKE INDUSTRI-, LANDBRUGS- OG KUNSTUDSTILLING

I KJØBENHAVN 1888.

Vue over udstillingen 1888.

Billedet er som souvenir trykt på et tørklæde. – Til venstre, hvor omtrent nu rådhuset ligger, er der udstillingsbygninger, til højre ligger den firfløjede bygning, som rummede og stadig, noget forandret, rummer Industriforeningens og fra 1910 Industrirådets lokaler. – Bygningen blev opført 1870–72 med Vilhelm Klein som arkitekt. I 1870 opførtes midterfløjen, der fungerede som udstillingshal; i 1937–38 blev den erstattet af Palladiums biografbygning.

Efter denne indsats trådte det erhvervspolitiske i baggrunden i Industriforeningen. Foreningen virkede derefter mere alment for industriens og håndværkets fremme – man følte i øvrigt ikke noget skel mellem håndværk og industri. Udadtil manifesterede virksomheden sig navnlig i, at foreningen arrangerede større og mindre udstillinger; her var højdepunktet den store nordiske udstilling i 1888. Både på den og i Danmarks afdelinger på verdensudstillingerne indtog kunstindustrien fra 1870'erne og århundredet ud en frem-skudt plads².

Kunstindustriens fremme var blevet foreningens linie. Foreningens formand fra 1883, Philip Schou, der selv var direktør for Alumina og Den kgl. Porcelainsfabrik, havde den grundopfattelse, at Danmark ikke havde mulighed for at blive et egentligt industriland. Landets ringe størrelse og manglende råstoffer var store hindringer for en sådan udvikling, og selv om de lod sig overvinde, og »skønt vort lands beliggenhed snarest må betegnes som gunstig for selv en stor industriel udvikling, så er vort folk næppe egnet dertil med sin bløde karakter og sit ret magelige temperament, vant som det er til let at finde føden på vore frugtbare sletter«. Man måtte derfor sætte alt ind på at udvikle kunstindustrien, så den blev af verdensrang og kunne afsættes uden for landets grænser.

I arbejdet for kunstindustrien var Industriforeningens sekretær, Camillus Nyrop pennefører. Han, der var jurist og håndværkerhistoriker, var blevet sekretær i foreningen i 1876 og fortsatte på denne plads frem til 1894. Under vekslende bestyrelser og formænd var han den egentlig ledende mand og foreningens administrator.

Industriforeningens mere almene sigte betød også, at den ikke fik en plads mellem de mange erhvervsorganisationer, der begyndte at gøre sig gældende i sidste fjerdedel af 19. århundrede. I 1879 stiftedes Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk (nu Håndværksrådet), en sammenslutning af landets håndværkerforeninger³. Indtil 1888 var Industriforeningens formand også født formand for Fællesrepræsentationen; men derefter blev lovene ændret, og i 1889 valgtes fabrikant Axel Meyer til formand. Nu blev Fællesrepræsentationen til en slagkraftig erhvervsorganisation, der førte håndværkernes sag. I de første år var indsatsen navnlig koncentreret om at få næringsloven ændret, således at industrien blev stækket for derved at beskytte håndværket. Disse bestræbelser slog fejl; men de måtte naturligvis slå døninger ind over Industriforeningen.

Industriforeningen var det eneste, de industridrivende havde, der kunne være deres organisation. Det var en stor forening; dens medlemstal havde været ubrudt stigende fra 3.805 i 1870 til 5.867 i 1887, og den havde en for-

Philip Schou.

Industriforeningens formand 1883-90; f. 1838, d. 1922. Selv var han professionel industridrivende, mens ellers mange af industriens pionerer enten kom fra handelen eller håndværket. I 1862 blev han cand. polyt. og overtog 1868 fajancefabrikken »Aluminia«, som han fra 1882 drev sammen med Den kgl. Porcelainsfabrik. I sine virksomheder levede han op til den idé, han virkede for: højnelse af kunstindustrien som den bedst egnede for dansk eksport erhverv.

Foto i Industrirådet.

mue på 564.000 kr. ⁴. Det var imidlertid, som nævnt, ikke en forening af industrifolk ⁵. I stigende grad var en del af de mænd, der blev ledende, dog klar over, at foreningen måtte blive en industriens organisation. De var imod håndværkernes næringslovspolitik; men de var samtidig på det rene med, at den største del af befolkningen måtte være for håndværkerne, også fordi de var de mange og de små. Af den grund blev det ledende for Industriforeningens folk at arbejde hen mod, at håndværket eller den lille industri kunne finde en naturlig plads i det nye, industrialiserede samfund. Dette satte sit præg på deres standpunkter og virke.

Mænd og synspunkter

De mænd, der førte Industriforeningen gennem de vanskelige brydningsår, repræsenterede ikke den type, som udgjorde det store flertal i foreningen.

Formandsrækken ser således ud:

Philip Schou	1883-90
Carl Michelsen	1890-98
Harald Bing	1898-1905
Camillus Nyrop	1905-07
Robert A. Fraenckel	1907-10

De to sidste var nærmest ledere af »forretningsministerier« i en overgangsperiode, mens de tre første stod som udtryk for bestemte programpunkter. Alle tre hørte de til hovedstadens toneangivende bourgeoisie, havde en fremtrædende erhvervsposition og sad inde med høj faglig, kunstnerisk og almen dannelse. Philip Schou havde som kunstindustriens talsmand haft et virkeligt industrielt program, og udstillingen 1888 stod som den ydre kulmination af dette ⁶. Da han fratrådte, manglede kun oprettelsen af et kunstindustrimuseum, for at hans program var virkeliggjort. Under efterfølgeren lykkedes dette, ligesom den kunstindustrielle strømning stadig gjorde sig gældende og fik varig betydning, men derimod ikke blev den danske industris redning. Udviklingen blev i stedet præget af den tekniske storindustri; Michelsens og Bings forståelse af dette, skulle netop blive deres skæbne i foreningen.

Carl Michelsen tilhørte Industriforeningens »fødselsaristokrati«. Hans fader havde taget livligt del i foreningens liv, og en farbroder havde i 1838 været blandt dens stiftere ⁷. Selv var Carl Michelsen håndværker; efter at være blevet student i 1872 fik han forretningsmæssig uddannelse i bankierhusene G. A. Gedalia & Co. i København og Istel Frères i Paris ⁸. I 1876 overtog Michelsen den fædrene sølvsmedie, som han yderligere udviklede ikke mindst i kunstnerisk henseende; det var således en mand med en solid forretningsmæssig uddannelse og med praktisk indseende netop i kunstindustrielle forhold, der overtog ledelsen af Industriforeningen, hvor han havde indledt sin bane først i 1880'erne med forskellige tillidshverv og, som nævnt, i 1890 valgtes til formand.

Med en lignende baggrund mødte fabrikant Harald Bing, der samme år valgtes til næstformand. Også han hørte af fødsel til foreningens aristokrati, idet hans farbroder, fabrikejer M. H. Bing i årene 1868-71 var formand for Industriforeningen ⁹. Til at føre den kunstindustrielle linie videre var han lige så velskikket som Michelsen, idet han siden 1885 havde været direktør for Bing og Grøndahls porcelænsfabrik. På den anden side repræsenterede han også, om ikke just den nye storindustri så dog den moderne forretningstype. Hans fædrene firma H. J. Bing & Søn var den første forretning i København af stormagasintypen; i 1840'erne og 50'erne var »Bing« (på hjørnet af Pilestræde og Kronprinsensgade) stedet, hvor alle måtte hen,

»hvad enten de skulle bruge en stålpen eller et taffelur, klosetpapir . . . eller oliemalerier«. Til dette kom, at »Bing« udfoldede en betydelig forlagsvirksomhed, var medstifter af Ferslews litografiske anstalt og satte Culmsee i stand til at drive papirfabrikken; endelig deltog de også i grundlæggelsen af Christianshavns Dampmølle og i Rudolph Puggaards rederivirksomhed¹⁰. I 1853 grundlagde firmaets ejere, M. H. Bing og J. H. Bing – den sidste var Harald B.'s fader – porcelænsfabrikken; dens tekniske leder var Frederik Grøndahl (død 1856), hvis navn stadig blev bevaret i firmaet Bing & Grøndahl, som efter begyndelsesårenes vanskeligheder tog et betydeligt opsving, særlig i perioden 1870-80; forretningen i Pilestræde blev ophævet i 1885¹¹.

Denne omfattende økonomiske virksomhed var Harald Bings sociale baggrund. Den udvidedes yderligere gennem familiebånd til en række førende handelshuse i hovedstaden¹². Selv fik han en solid teknisk uddannelse både hjemme og i Frankrig, og fra 1885 stod han som eneindehaver af porcelænsfabrikken, ivrigt optaget af dens trivsel og af dens videre udvikling i kunstnerisk henseende. Som de fleste i sin familie var han liberal af indstilling og hørte til de ledende i det københavnske venstre¹³. Bings sociale position gav ham gode muligheder for at varetage repræsentative hverv, ikke mindst da han samtidig havde et naturligt talent som taler, som han omhyggeligt opdyrkede. »Vel overvejet som hans optræden udadtil var, havde han som regel let ved at bære sejren hjem i enhver debat, kunne også til tider være vittig og åndfuld i en diskussion«¹⁴.

Michelsen og Bing repræsenterede det industrielle element i den bestyrelse, der trådte til 1890. Til dette hørte også fabrikejer Bjørn Stephensen fra Anker Heegaards Fabrikker, der dog ikke synes at have virket særlig energisk i foreningen¹⁵.

Håndværkerlinien var repræsenteret dels af Fællesrepræsentationens leder Axel Meyer, dels af bagermester, cand. polyt. C. F. Lichtenberg¹⁶. Hans håndværksmæssige løbebane faldt uden for den normale. Efter at være blevet cand. polyt. i 1859 var Lichtenberg i en række år matematiklærer, indtil han i 1870 købte et bageri i Adelgade, hvor han navnlig samlede produktionen om skibsbrød. Da Lichtenberg indtrådte i Industriforeningens bestyrelse, havde han allerede bag sig en karriere som talsmand for håndværket og var siden 1888 formand for Håndværkerforeningen i København. Hans faglige kunnen havde aftvunget håndværkerne respekt, af gemyt og form var han den typiske, større håndværksmester.

Disse fem mænd, der under Carl Michelsens førerskab skulle lede Industriforeningen, var således ikke udtryk for det klubmiljø, der ellers kendetegnede foreningen. De var imidlertid heller ikke repræsentanter for den moderne indu-

stri. De to følte sig som håndværkets mænd, de to andre var, skønt de nok havde blikket åbent for den nye industri, i særlig grad knyttet til kunstindustrien.

Oprettelsen af Kunstindustrimuseet i 1895 blev det eneste område, hvor Michelsens formandstid bragte noget nyt ind i Industriforeningen. Kunstindustrimuseet er det mest konkrete resultat af 80'ernes kunstindustrielle bevægelse; de andre resultater, en højnelse af og interesse for kunstindustrien, fortaber sig i mere almindelige indtryk af dansk kunstindustris gunstige udvikling. Til gengæld må det formentlig konstateres, at Kunstindustrimuseet tidligt fjernede sig fra det, i hvert fald nogle egentlig havde tænkt sig som dets formål, og blev et overvejende kunsthistorisk museum i stedet for en praktisk anlagt studiesamling for udøvende kunstnere i industriens og håndværkets tjeneste. Denne udvikling førte til, at det blev et supplement og delvis en dublet til hovedstadens andre samlinger; det, man i debatten om dets oprettelse hævdede, at det ikke skulle være. Den historiske retnings overvægt hænger måske sammen med, at i alt, hvad Industriforeningens sekretær C. Nyrop foretog sig, var der en tilbøjelighed til at skyde det historiske element vel meget frem, og Nyrop var den mand, der formede Kunstindustrimuseets program.

De moderne kunstindustrimuseer har mere eller mindre South Kensingtonmuseet i London som mønster. Museet blev oprettet under indtryk af verdensudstillingen i London, hvor engelsk kunstindustris lave stade i forhold til den franske rejste en bevægelse for højnelse af engelsk industri. Til museet blev knyttet en kunstindustriel skole, og snart afsatte arbejdet i South Kensington og den af det stimulerede interesse sig synlige resultater i fremkomsten af en række kunstnerisk værdifulde produktioner. Her er ikke stedet til stilhistoriske vurderinger, men en senere tids betragtning skal ikke udskydes, den, der karakteriserer South Kensington (fra 1909 Victoria and Albert Museum) og hele tidens retning i ordene: »Museet og uddannelsesinstitutionerne havde en tendens til at miste sansen for den skønhed, der lå i tingene selv, og i stedet i højere grad se dem som et udtryk for en andenhåndsskønhed, der kun kunne værdsættes i den udstrækning, den var afledet«¹⁷.

I Danmark var det en lignende situation som den engelske, der for alvor rejste tanken om et kunstindustrimuseum¹⁸. Oprettelsen af et kunstindustrimuseum havde flere gange været på tale; men det var de danske udstilleres ikke særlig glimrende placering på verdensudstillingen i Wien 1873, der kaldte Nyrop frem. Sammen med Philip Schou og apoteker Alfred Benzon foreslog han, at Industriforeningen skulle købe for 10.000 rdr. industrielle forbilleder. Planen blev ikke realiseret, men i 1876 foretog Nyrop en studie-

rejse rundt til kunstindustrimuseer i England, Tyskland og Frankrig. Efter rejsen udgav Nyrop i 1877 et 80 sider stort skrift »Om kunstindustri og kunstindustrielle museer«, og dermed var for alvor indledt et arbejde, som dog først blev virkeliggjort ved Kunstindustrimuseets åbning i 1895.

Det var i den lange årrække C. Nyrop, der holdt liv i museumsplanerne. Han leverede idealerne og den teoretiske baggrund; men Philip Schou og brygger Carl Jacobsen var de mænd, der udadtil og i det praktiske arbejde fremmede sagen. I 1883 begyndte Industriforeningen at indsamle genstande med henblik på et senere museum, og takket være et af Carl Jacobsen oprettet legat blev man i stand til at foretage indkøb til det kommende museum. Brygger Jacobsen havde i museumslegatets statutter fastsat, at museet skulle være oprettet inden 10 år fra legatets bortskænkning i 1883; den fastsatte tidsmargin til planens realisation fremmede sagen, som yderligere støttedes af den almindelige kunstindustrielle bevægelse. Efter forskellige særudstillinger af de indsamlede genstande var man i 1893 så vidt, at man kunne skride til den definitive oprettelse af museet, som i øvrigt i offentligheden og navnlig fra de allerede eksisterende museers side havde mødt en del modstand, fordi man fandt det overflødig¹⁹.

Modstanden mod museet havde især sin baggrund i, at man mente, det stort set blot ville dublere samlingerne i de andre kulturhistoriske museer. Sådanne som Nyrop skitserede planen, kunne dette også med god grund forventes. Museet skulle opbygges i to rækker værelser; den ene skulle vise de forskellige tidsaldres og kulturers stilarter, den anden de enkelte fags historiske udvikling. Til disse museumsopstillinger skulle slutte sig et stort bibliotek og en billedsamling, tillige skulle museet virke gennem forevisninger og foredrag. Formålet skulle nok være at inspirere de faglige udøvere, men også at påvirke det købende publikums smag og stimulere dets kunstindustrielle interesse.

Den form, Nyrop og med ham et særligt nedsat udvalg gav museumsplanen, mødte også modstand i kunstindustrielle kredse. Den fremtrædende kunsthåndværker, zylograf F. Hendriksen, hævdede på det afgørende møde i Industriforeningen, »at vi i langt højere grad end til museum trængte til håndværkerskoler med værkstedsapparat for en del af de vigtigste håndværksgrupper. Omkring sådanne skoler som kærnen, mente jeg, et vordende kunsthåndværksmuseum naturligt kunne vokse . . .«²⁰. Mens det forberedende museumsudvalg lagde hovedvægten på publikums opdragelse, et udpræget storindustrielt synspunkt, lagde Hendriksen vægten på kunsthåndværkernes uddannelse. Det sidste var egentlig mere i kontakt med den europæiske udvikling, hvor en række kunstindustriskoler var indrettet i nærmere eller fjernere

C. Michelsen.

Industriforeningens formand 1890-98; f. 1853, d. 1921. Faderen var hofjuvelér Anton Michelsen, hvis forretning Carl Michelsen overtog; han var handelsuddannet, idet det havde været tanken, at en broder, der var håndværker, men døde ung, skulle tage sig af varefremstillingen og C. M. af det merkantile. Som Philip Schou var han således personlig knyttet til kunstindustrien og bragte firmaet i en førende position på udstillingerne.

Harald Bing.

Industriforeningens formand 1898-1905; f. 1848, d. 1924. Efter en fri uddannelse i forskellige ingeniørfag indtrådte han i 1880 i familieforetagendet Bing & Grøndahl - også han blev derved knyttet til kunstindustrien. Fra 1885 var han enejer og knyttede en række af tidens bedste kunstnere til fabrikken. Han var imidlertid også den første formand, der klart så, at Industriforeningen burde træde frem som talerør for den moderne industri.

Fotos i Industrirådet.

forbindelse med museerne; håndværksskoler i tilknytning til museet blev også forsøgt, men fik aldrig nogen større betydning.

Det var xylograf Hendriksen, der i 1894 flyttede sin beskedne undervisningsanstalt, Fagskolen for Boghåndværk, ind i museets tagetage. I 1902 oprettede museet selv en skole for forskellige kunsthåndværksfag med maleren Hans Tegner som leder, men begge skoler forsvandt under 1. verdenskrig igen fra museet - boghåndværksskolen for at indgå i Teknologisk Institut, den anden for helt at opføre²¹.

Rejsningen af Kunstindustrimuseet var den centrale begivenhed i Carl Michelsens formandstid og samtidig slutstenen på den kunstindustrielle periode. Allerede i 1894, året før indvielsen, var der uro om Michelsens person og hans ledelse af Industriforeningen. Under titlen »Industriforenin-

gens fremtid« bragte Albertis hovedstadsavis »Dannebrog« en række artikler, hvori man kritiserer den som en klub i stedet for en erhvervsorganisation, ligesom man hævdede, at hverken C. Nyrop, der lige var fratrædt, eller den nye sekretær Julius Schiøtt var i stand til at udfylde den betydelige plads som foreningens sekretær²². Den rejste kritik blev stærk tilbagevist af Kaspar Rostrup på repræsentantskabsmødet 26. oktober²³. Han hævdede, at foreningens prestige næppe nogensinde havde været større end nu, hvor Kunstindustrimuseet var gennemført, og regering og Rigsdag havde »betruet 1/4 million i Industriforeningens hænder« til gennemførelse af Danmarks deltagelse i Chicagoudstillingen. Også angrebene på sekretærerne tilbageviste han; det var jo netop Nyrop, der havde givet sekretærstillingen den betydning, man nu tillagde den.

Under den fortsatte diskussion, hvor man udtrykte tilfredshed med formandens ledelse, var det klart, at det egentlige problem var, om foreningen udelukkende skulle være en forening for industridrivende, eller om den skulle fortsætte efter de gamle retningslinier. Mens Nyrop ikke ønskede forandringer, var det tydeligt, at Harald Bing fandt forholdene utilfredsstillende²⁴. »Han troede ikke med Nyrop, at det var en styrke for foreningen, at den havde andre medlemmer end industridrivende, det var snarere en svaghed, og det var denne svaghed, der havde bevirket, at vi ikke fik den ønskede kontingentforhøjelse«.

Året efter – på Industriforeningens generalforsamling den 27. september 1895 – blev der imidlertid inden for selve foreningen løbet storm mod Michelsens ledelse og den traditionelle arbejdsform. Generalforsamlingerne samlede i reglen kun få deltagere; men forud for generalforsamlingen i 1895 var der en livlig bevægelse, der kom til udtryk gennem opstilling af en alternativ kandidatliste til repræsentantvalget. Særligt formulerede programpunkter var der ikke stillet op; men hvad der lå bag oppositionen, var angivet allerede med de foreslåede kandidater, der efter en sejr ville betyde, at der i det nye repræsentantskab ville være 8 repræsentanter for »jernfaget«²⁵. Det var den egentlige industri, der rørte på sig, selv om man viste foreningens traditioner den respekt at stille forslag om valg også af Fællesrepræsentationens formand, Axel Meyer. At det var modsætningen mellem industri og håndværk, der kom til udtryk, fremgik også af indledningen til formandens beretning, hvor han appellerede til sammenholdet mellem industrien og håndværket og understregede, at det var et stort ansvar de ville påtage sig, de, der sprængte rammerne: »Mere end *et* forsøg er der i de forløbne år gjort på at drive en kile ind mellem storindustrien på den ene side og håndværket og den lille industri på den anden – mellem hovedstadens industrielle interesser og pro-

vinsernes særlige ønsker«. Carl Michelsen rettede en stærk kritik mod den opfattelse, der ønskede en adskillelse mellem Industriforeningen og Fællesrepræsentationen for Håndværk og Industri.

Selv om det ikke kom til direkte udtryk på generalforsamlingen, var det tydeligt, at oppositionen navnlig rettede sig mod Michelsen. Medens de to lister havde fem fælleskandidater, deriblandt Harald Bing, så var Michelsen ikke med på oppositionslisten; ved valget opnåede Bing da også det største stemmetal – 1455 – hvorimod Michelsen kun fik 929 stemmer. Ved bestyrelsesmødet nogle dage senere genvalgte Michelsen som formand²⁶. Generalforsamlingens forløb havde imidlertid »efterladt en brod i hans sind«, og efter nogle års fortsat arbejde ønskede han at trække sig tilbage²⁷.

Ved Carl Michelsens tilbagetræden i 1898 blev Harald Bing formand for Industriforeningen. Dette betød ikke nogen principiel forandring i foreningens ledelse, selv om han ikke var så tilbageholdende som Michelsen, der i 1895 havde udtalt, at »i interessepolitikken skulle Industriforeningen ikke hejse sit flag. Den skulle i stilhed udøve sin indflydelse og ikke med sine halvsjette tusinde medlemmer af alle mulige anskuelser sejle ind i interessepolitikens malstrøm«²⁸.

Denne tilbageholdenhed var ikke så fremtrædende i Harald Bings tiltrædelsestale i Industriforeningens repræsentantskab²⁹. Han overså ingenlunde, at der var en daglig gerning at varetage: foredragene, forevisningerne, biblioteket, tidsskriftudgivelsen og det daglige foreningsliv; men man burde søge »at danne et centralpunkt inden for disse mure for den københavnske industris interesser«. Bing fandt, at man skulle lægge mindre vægt på den ydre prestige – udstillingerne må han sigte til – og mere fordybe sig i de spørgsmål, der »optager de industridrivendes sind, at vi varigt kan knytte dem til os og gøre denne forening til deres hjem«. Bing udtalte dernæst håbet om, at man snart måtte nå til en afslutning på den debat, som havde stået på i mere end en menneskealder. Et andet lovgivningsanliggende var revisionen af næringsloven; Bing mindede om, at han i næringslovkommissionen havde repræsenteret et mindretal, der var gået mod bl. a. tvungne fagprøver som adkomst til næringsbevis, et standpunkt på linie med industriens interesser, men mod håndværkets. Loven af 1857 er en »klædning, der passer fortræffelig til vor vækst, selv om den dengang blev skåret lidt rigelig til, blev gjort til at vokse i«. De industrielle interesser burde man også være opmærksom på, når det gjaldt bygningsloven, hvorimod det ville være urigtigt at blande foreningen ind i striden mellem arbejdere og arbejdsgivere »om den retfærdige fordeling af driftsudbyttet«.

Kunstindustrimuseet.

Det nye museum blev placeret på Vestre Boulevard (nu H. C. Andersens Boulevard) tæt op ad Industriforeningens bygning, der ses i baggrunden til højre. Bygningen, der blev indviet 1894, havde også Vilh. Klein som arkitekt. Her havde han valgt, hvad samtiden kaldte Christian 4.-stilen.

Illustreret Tid. 22. juli 1894.

Selv om Bing ikke lagde op til store, principielle ændringer i foreningens virksomhed, var det tydeligt, at det var mere udpræget industrielle synspunkter, der rykkede frem. Det stod klart for Bing, at det var nødvendigt at drage storindustriens mænd ind i foreningens arbejde. Socialt skulle han have alle betingelser for at kunne gøre dette; men det viste sig alligevel vanskeligt for ham. For industriens folk stod han som repræsentant for kunsthåndværket, for en periode, der var ved at klinge ud. Omvendt stod han også fjernt fra foreningens håndværkerelement, dels vel på grund af facon og form, dels fordi hans synspunkter gik på tværs af den traditionelle lavsånd ³⁰.

Bings formandstid forløb alligevel rolig. Mange i foreningen har måske fundet, at det netop i disse år, hvor Venstre kom til magten, kunne have sin værdi, at foreningens formand stod de bevilgende myndigheder nær. Bing på sin side var også varsom i sin ledelse af foreningen og gik varmt ind for »den lille industri« (nedenfor s. 30 ff.). Modsætningsforholdet lå imidlertid latent. På generalforsamlingen i 1901 udtrykte Bing tilfredshed med, at medlemskredsen blev »mere og mere ensartet industriel, hvad der altid vil bidrage til at give vore udtalelser forøget magt«; men han skyndte sig at føje til: »Jeg behøver vel ikke udtrykkelig at tilføje, at man ikke må forstå disse oplysninger, som om ikke enhver, der vil arbejde med på de formål, vi har sat os, var velkommen i vor forening«. Længere henne i beretningen omtalte Bing sammenslutningen mellem Carlsberg og Ny Carlsberg og udtalte:

»Fra Industriforeningens side er der anledning til at hilse denne sammenslutning med sympati ud fra den betragtning, at fremtiden tilhører de koncentrerede bedrifter og den organiserede produktion. Den frie konkurrences princip vil i dette tilfælde for så vidt blive opretholdt, som det sikkert kan forudsættes, at den vædekamp, der hidtil har bestået mellem de to store bryggerier i retning af tekniske fremskridt og et forædlet fabrikat, også fremdeles vil finde sted«³¹.

Det har sikkert også virket udfordrende på mange, at Bing på generalforsamlingen udtalte sin glæde over systemskiftet. Ministerskiftet havde stillet folketingsflertallet i spidsen for landets administration; »der er da al grund til at håbe på en lykkelig udvikling af vort industrielle næringsliv, en udvikling, til hvilken Industriforeningen vil yde sin bedste støtte og medvirkning«³².

Med bemærkningerne om de storindustrielle virksomheders sammenslutning havde Bing imidlertid trådt håndværkerfløjen for nær. På et repræsentantskabsmøde en månedstid senere vendte den energiske håndværker-politiker, snedkermester og overretssagfører Kaspar Rostrup, tilbage til dem. Han anerkendte fuldt ud det arbejde, foreningen i de sidste år havde udført til fordel for håndværket; men netop derfor havde formandens udtalelse på generalforsamlingen vakt sensation. »Hvis dette virkelig skulle være et udtryk for Industriforeningens meninger, ville han spørge, hvorledes dette kunne stå i samklang med foreningens virksomhed«. Bing svarede, at udviklingen i storindustrien gik i retning af koncentration, og hvis dansk industri ønskede at stå sig i konkurrencen med udlandets, måtte den slå ind på denne vej. Bing kunne heller ikke tænke sig, at Rostrup ville udtale sig mod dette; men at han derimod ville rejse spørgsmålet: om der er »fare for, at de små bedrifter går til grunde, og er der ikke grund til at støtte dem?« Dette spørgsmål ville Bing besvare med et jo »og fremhævede, at det jo netop også var det, foreningen gjorde, og til denne gerning ville han fremdeles yde sin bistand«³³.

Uden for foreningens nærmeste anliggender søgte Bing da også at hævde håndværkets interesser. I 1903 skrev han i »Tidsskrift for Industri« en artikel »Kommunen som arbejdsgiver«, hvor han afviste tanken om kommunaldrift af håndværksarbejder³⁴. Bing henviste til sine egne indlæg om dette spørgsmål i borgerrepræsentationen og konkluderede – dog halvt advarende –:

»Nej, så længe københavnske bygningshåndværkere og leverandører sørger for, at de tilbud, de indgiver i kraft af den frie konkurrences princip, bliver et sandt udtryk for den billigste pris, til hvilken et arbejde kan leveres, når det skal udføres forsvarligt og levne den pågældende en rimelig avance – så længe er der næppe fare for, at kommunen optræder som arbejdsgiver«³⁵.

Den aktuelle baggrund for Bings artikel var disse års stærke tale om Socialdemokratiets forsøg på at gennemføre samfundets overtagelse af driftsmidlerne via kommunerne – den såkaldte kommunesocialisme. Til dette er måske også kommet, at Harald Bing kan have ønsket at markere afstanden til socialdemokraterne, som han og hans partifæller ellers stod i forbund med, idet der netop efter maler J. Jensens valg til finansborgmester i marts 1903 fremtrådte en stærk antisocialistisk agitation i hovedstaden³⁶.

Netop deltagelsen i kommunalpolitikken skulle blive Harald Bings skæbne i Industriforeningen. I forbindelse med borgerrepræsentantvalget i 1905 fremsatte Bing i »Politiken« nogle udtalelser, som rejste oppositionen imod ham. Han udtalte her, at den antisocialistiske agitation havde antaget en skamløs form, og at det hidtidige samarbejde med socialdemokraterne var gået »ganske jævnt«, samt at han fandt, det var en betryggelse for en rolig udvikling, at arbejderpartiet havde en rimelig repræsentation³⁷. De faldne udtalelser foranledigede 68 medlemmer af foreningen til at kræve en ekstraordinær generalforsamling indkaldt til »forhandling om de af foreningens formand, direktør H. Bing offentlig fremsatte udtalelser i anledning af de kommunale valg i København den 28. marts d. a. og eventuel vedtagelse af resolution i denne anledning«³⁸.

Bing var oprindelig opsat på at tage en stor debat; men han og sekretæren, Rasmus Berg, enedes alligevel om – for ikke at skabe mere uro end nødvendigt i foreningen – at prøve at få tingene til at glide i lave. På et møde med repræsentantskabet blev man enige om at søge at få oppositionen til at frafalde generalforsamlingen. Bing »hævdede meget stilfærdigt, at det ikke var Industriforeningens formand, der havde skrevet den pågældende artikel, at han ikke havde blandet politik ind i foreningen, men at det var de 68 herrer, som nu ville gøre det« (Rasmus Berg). Kaspar Rostrups fastslog, at de 68's harme var berettiget. Axel Meyer var »i klemme«, hans sædvanlige diplomatiske evner rakte ikke til at klare sagen: »Han vil nødig tale mod Bing, men på den

anden side har antimændene vistnok ladet udtalelser falde om, at alle, der nu svigtede, skulle fældes fra de stillinger, de nu indtog«. Et nedsat udvalg optog derefter forhandlinger med oppositionen. Man »var skam hårde«; de ville kun opgive generalforsamlingen, hvis repræsentantskabet ville vedtage en misbilligelse af Bing.

Til repræsentantskabsmødet den 21. april kom forhandlingsudvalget da med en indstilling om at vedtage et mistillidsvotum. Harald Bing kunne naturligtvis ikke være uvidende om indholdet af den ventede indstilling og kom den i forkøbet med en meddelelse om, at han nedlagde sit mandat nu »i stedet for – som jeg sagde Dem i efteråret – at vente til september«. Sin beslutning begrundede han med, at han ikke på en generalforsamling ville drøfte anliggender, som ikke vedkom Industriforeningen eller dens formand. Hans meninger om politiske, kommunale eller sociale spørgsmål kunne kun sættes under debat i foreningen, for så vidt de berørte hans ledelse af den. I øvrigt ville han understrege, at der næppe var nogen borgerrepræsentant, der i samme omfang som han havde markeret et arbejdsgiverstandpunkt ved hver lejlighed, der bød sig. Men han ville på den anden side ikke slutte sig til »et kommunalt parti, hvis eneste ledemotiv er: Arbejderne er fjenden, der skal udryddes af vort offentlige liv. . . . Der er, ret beset, mere, der forener arbejdsledere og arbejdere, end der adskiller dem«. Bing forlod derefter mødet, der sluttede med beklagelse af, at de 68's aktion let gav foreningen politisk farvet præg. Den ekstraordinære generalforsamling bortfaldt, og næstformanden, Bjørn Stephensen, fungerede herefter som formand indtil generalforsamlingen i september³⁹.

Harald Bing havde forsøgt at føre Industriforeningen ind i et nyt erhvervsbetonet spor. Han

»så klart nok, at Industriforeningens fremtid beroede på, om det kunne lykkes den at knytte storindustriens mænd til sig og at afgive et centralpunkt for deres interesser. Men der var for meget, som hindrede mig fra at føre disse tanker ud i livet. For de egentlig industridrivende stod jeg endnu som kunsthåndværker – en af de ordførende i den tid, som nu skulle være forbi. Snurrigt nok; thi der har næppe været nogen formand i Industriforeningen, som i ringere grad end jeg har vundet sympati hos dens medlemmer af håndværkerstanden«⁴⁰.

Brydningerne mellem håndværkerelementet og de industridrivende fortsatte dog tydeligt nok. Ved efterårsgeneralforsamlingen skulle der vælges to medlemmer, et i stedet for Bing og et for Bjørn Stephensen, som ikke ønskede at fortsætte. Bestyrelsen foreslog fabrikant Carl Ruben fra den betydelige tekstilfabrik, der i 1906 tog navneforandring til Nordisk Tekstilfabrik A/S, og den fremtrædende storarkitekt Emil Jørgensen, som begge valgtes, efter at

C. Nyrop.

Industriforeningens formand 1905-07; f. 1843, d. 1918. Han var håndværkerson, faderen var instrumentmager Camillus Nyrop, og livet igennem folte han sig nærmere knyttet til håndværket end til den moderne industri. Fra 1872 var C. Nyrop, der selv var jurist, ansat i Industriforeningen; i årene 1876-94 var han som sekretær foreningens egentlige administrator og samtidig pennefører for formændenes kunstindustrielle synspunkter. Ved siden af foreningsarbejdet udfoldede han et stort håndværks- og industrihistorisk forfatterskab.

Robert A. Fraenckel.

Industriforeningens formand 1907-10; f. 1848, d. 1910. Efter studentereksamen 1868 indtrådte han i familiens tapetfabrik, som han overtog i 1886; i 1886 kom han ind i Industriforeningens repræsentantskab, og siden havde han talrige hverv i foreningens tjeneste, hvor han gerne påtog sig arbejde uanset dets karakter og betydning. Han var ikke en mand af skarpe standpunkter, og han var derfor naturligt formandsemne, da man i en overgangsperiode skulle have en neutral formand, der kunne balancere håndværkerfløjen og industrien.

Fotos i Industrirådet.

der dog fra fleres side var blevet fremsat ønske om indvalg af en mindre håndværker⁴¹.

Repræsentantskabet valgte bestyrelsen, og det valg, man foretog i 1905, understregede for så vidt usikkerheden med hensyn til foreningens fremtid. De tre valg var genvalg, og til de to ledige pladser valgte man mænd, der hverken repræsenterede håndværk eller industri; den ene var havnebygmester H. C. V. Møller, der var konservativ borgerrepræsentant, den anden foreningens mangeårige sekretær og repræsentantskabets tidligere formand Camillus Nyrop. Den nye bestyrelse var herefter stærkt svækket i industriel henseende, ja i det hele i erhvervsmæssig retning. De øvrige bestyrelsesmedlemmer var professor ved polyteknisk læreanstalt E. P. Bonnesen, hof-deko-

rationsmaler Vilh. Hansen og tapetfabrikant Robert A. Fraenckel⁴². Fraenckel var således den eneste egentlig industridrivende i bestyrelsen, og det var måske knapt, han kunne anses for at repræsentere den moderne industri.

Den nye bestyrelse valgte Nyrop til formand. Det var, som han selv udtrykte det, »ved omstændighedernes magt«, at han kom til i to år at beklæde den post⁴³. Tydeligvis har man i foreningen ønsket en neutral person i spidsen efter den dramatiske afslutning på Bings formandsperiode. En kommenterende artikel i Politiken konstaterede dog, at dette var håndværkets sejr over den industrielle linie⁴⁴. Nyrop, der var midt i tresserne, var ikke »helt rask«⁴⁵. Hans ledelse af foreningen bragte da heller ikke nogen fornyelse, selv om det i disse år lykkedes at gennemføre de to arvede sager, oprettelsen af Teknologisk Institut (jfr. s. 44 ff.) og udgivelsen af den første »Industriberetning«. Ved sin tiltræden havde Nyrop da heller ikke noget program at forelægge. Bestyrelsen ville

»med interesseret opmærksomhed følge tidens rørelser, måle dem med foreningens formål, den danske industris fremme, og derefter tage sine beslutninger, idet den selvfølgelig ville undgå enhver politisk optræden. Det var foreningens styrke, at den samlede alle, der interesserede sig for den danske industri, ikke blot industriens udøvere, men »andre«, og disse fra de forskelligste steder kommende medlemmer kunne umulig have den samme politiske opfattelse. Hertil måtte der tages hensyn«.

Selv om Nyrop føjede til, at formanden nok helst burde have været en industridrivende, var det dog tydeligt, at de Bing'ske tanker om en fortsat udvikling hen mod en moderne erhvervsorganisation i hvert fald foreløbig var lagt på hylden⁴⁶.

Nyrops formandstid blev kun kort. Allerede i 1907 trådte han tilbage og blev efterfulgt af tapetfabrikant Robert A. Fraenckel, der ikke ville møde med et program, da han betragtede sit hverv som midlertidigt⁴⁷. Hvorfor Fraenckel betragtede sit hverv som midlertidigt, fremgår ikke af kilderne. Ganske vist gennemførtes det følgende år en række længe forberedte lovændringer; men de betød ikke nogen særlig gennemgribende reform⁴⁸. Robert A. Fraenckel fortsatte da også som formand til sin død i februar 1910; men hans ledelse bragte ikke nyt i foreningen. Forud for valget af Fraenckel skrev »Politiken«, at det ikke betød så meget, hvem der blev formand: »For så vidt var det rimeligt, at fabrikant Axel Meyer overtog denne formandspost, som det i virkeligheden er ham, der leder det hele«. Dette var dog ikke muligt, skrev bladet, da han var Fællesrepræsentationens formand, og fortsatte: »Han vil vist også selv helst vedblive at virke som den skjulte magt«⁴⁹. Fraenckel repræsenterede i høj grad det traditionelle syn på foreningens formål og virke, tilmed var han af gemyt og evner hverken organisator eller leder⁵⁰. Med

Robert A. Fraenckel sluttede imidlertid en periode af Industriforeningens historie, og Industrirådets begyndte.

Industriforeningens ledende mænd i tyveåret 1890–1910 formåede således ikke at omstille foreningen til den nye tid. Måske var det også kun Harald Bing, der ønskede at forsøge det. For den store mængde af medlemmerne har foreningen sandsynligvis blot været en blandt mange. I hvert fald var det et alment foreningsliv, der kendetegnede foreningen udadtil: klublokalerne, det store bibliotek, foredragene, de mange større og mindre udstillinger og endelig foreningens tidsskrifter.

Virksomhed

I oktober 1891 modtog Industriforeningens bestyrelse en skrivelse fra en hr. C. F. Larsen. Skrivelsen behandlede et kernepunkt i foreningens liv:

»Klager over dominospillet i foreningen er jo flerårige; men da spillelokalet nu er bragt ned til det lavmål, at medlemmer dér offentlig giver hinanden ørefigen, så henstilles det til den højtærede bestyrelses alvorligste overvejelser, om der ikke kan tilstilles dominospillet et afsondret lokale!«⁵¹.

Dominospillet var ofte anledning til klager til bestyrelsen. Andre emner var opvarmningen, den dårlige luft, at andre medlemmer reserverede sig aviser, eller at personalet talte højroset⁵². Disse problemer og andre tilsvarende fra foreningens hverdag er fuldt så karakteriserende for landets største erhvevsorganisation omkring 1890, som udstillingen 1888 og Philip Schous kunstindustrielle program. Det forhold, at Industriforeningen for en stor del af medlemmerne blot var en ramme om et småborgerligt klubliv, blev belastende for de kredse, der i de næste årtier søgte at skabe en egentlig erhvervsorganisation. Ikke mindre belastende blev det, at foreningens virke og en stor del af medlemstilgangen i høj grad var bestemt af historiske traditioner fra en periode, hvor den moderne industri endnu knebent havde udskilt sig fra det gamle håndværk.

Den ydre ramme om foreningens liv var fortsat udstillingsbygningen ved Vesterbros Passage. Den var samtidig et værdifuldt aktiv for foreningen, idet store dele af den var udlejet. Ved århundredskiftet lå den årlige lejeindtægt på ca. 115.000 kr., medens udgifterne på bygningen androg omkring 90.000 kr.⁵³. En overgang var der planer oppe om en afhændelse af komplekset – forhandlingsprisen lå på 3½ mill. kr. – men i foreningens ledelse var der øjensynlig ikke meget stemning for salget; blandt de muligheder for

fremtidig domicil, man drøftede, var Frederiks Hospital, Kronprinsesse­gades kaserne og Vartov ⁵⁴.

Industriforeningen virkede på en række felter, der ikke var egentlig industrielle. Som nævnt var det fundamentale for mange medlemmer, at de for et beskedent kontingent – fra 1893 10 kr. årligt ⁵⁵ – fik adgang til foreningens lokaler, der almindeligvis var åbne fra 9 morgen til 10 aften. For medlemmerne stod også foreningens store bibliotek til rådighed, og det var ikke ensidigt af teknisk karakter, skønlitteratur var også repræsenteret. I årene omkring århundredskiftet lå det årlige udlån på ca. 3.000 bind, med rejsebeskrivelser og dernæst historie som de førende fag ⁵⁶. Biblioteket var dog i tilbagegang, i 1887 havde udlånet været ca. 7.700 bd. (Det kgl. Bibliotek samme år: ca. 9.200 bd.) – og det skønt det i det mellemliggende tidsrum var blevet mindre specielt sammensat. Dualismen i Industriforeningens opbygning gjorde sig netop også gældende på dette særlige område. Igennem halvfemserne og det ny århundredes første tiår var spørgsmålet, om biblioteket skulle rumme teknisk speciallitteratur eller være af et mere alment tilsnit. Den sidste anskuelse vandt overvægten – fra 90'ernes midte frigjorde man sig ydermere fra den særlige kunstindustrielle litteratur, hvis røgt blev overladt det nyoprettede Kunstindustrimuseum. I løbet af årene efter 1900 blev biblioteket dog mere og mere speciel teknisk dels som følge af, at den tekniske litteratur svulmede, dels fordi man ikke havde andre industrielle specialbiblioteker i landet – fra 1906 havde man ansat en særlig bibliotekar ⁵⁷.

Den samme usikkerhed i målsætningen prægede foreningens foredragsvirksomhed. Det årlige antal foredrag lå mellem 40 og 50, og mere end halvdelen var i reglen om emner uden nærmere tilknytning til industrien. Det veksler da også med emner som »Om kunstig kulde« og »Dekorativt farvevalg« og med »Danske slægtsnavne«, »Stanleys ekspedition« og »Ærkebiskop Absalons kulturhistoriske betydning« ⁵⁸. Efter de årlige beretninger at dømme har foredragsaftenerne været velbesøgte – om medlemmernes syn på dem foreligger der ikke vidnesbyrd bortset fra et enkelt, der dog næppe er repræsentativt. Det er »N. N.«, der i 1903 skriver:

»Ærede bestyrelse!

Da Industriforeningen har ord for at være en af de bedste foreninger, må det beklages, at De ikke vælger foredrag, som er kun til gavn for medlemmerne, da det er beviselig, at nogle af foredragene for eksempel de om ægteskabet har gjort mere skade end gavn, mit ægteskab har lidt meget under det. Det er jo ikke alle, der forstår foredragenes betydning. Håbende den ærede bestyrelse for eftertiden vælger emner, som ikke kommer til at skade hjemmet og ægtestanden, da foreningen derved kun gør skade i stedet for gavn« ⁵⁹.

Ved flere lejligheder afholdt man også diskussionsmøder med emner af industriel karakter, f. eks. lærlingspørgsmål, fagskoler, patentlovgivning, en mere praktisk betonet studentereksamen⁶⁰.

På et tredje af foreningens gamle arbejdsområder – forevisningerne – skete i denne periode også en svingning over mod det mere målbevidst industrielle. Fra at være blandede udstillinger, ret tilfældigt sammensat af håndværksmæssige og industrielle produkter, som søgte afsætning, blev forevisningerne mere og mere specialudstillinger, der samlede sig om at vise fremskridtene inden for et enkelt industriområde og ved foredrag yderligere uddybe forståelsen for den pågældende industri eller for et fællesindustrielt problem. For en del ligger forklaringen på denne udvikling i butikshandelens øgede omfang; gennem butikkernes egne udstillinger blev det købende publikum nu holdt underrettet om de enkelte produkters fremkomst. Stadig var der dog også på forevisningernes område et vist alment sigte.

De første forevisninger efter udstillingen i 1888 bar endnu samme præg som i den foregående periode. Forevisningerne lå i månederne oktober–april og kunne for det enkelte arrangements vedkommende strække sig over 10–20 dage. Den bazaragtige karakter fremgår også deraf, at medens det gennemsnitlige antal udstillere lå på 50–60 om måneden, var tallet for december gerne mellem 90 og 100. Besøgstallet til denne særlige juleudstilling lå da næsten også dobbelt så højt som i de andre måneder (f. eks. december 94: 9.801 personer)⁶¹. Den nationale industris interesser trådte frem her; decemberforevisningen omfattede i flere år udelukkende genstande af dansk fabrikat, som egnede sig til julegaver⁶².

På forevisningerne holdtes jævnligt foredrag. Emnerne var her gerne ret nøje knyttet til industrien, fra sæsonen 1894–95 kan eksempelvis nævnes: »Om kontrol med kød og mælk«, »Om fabrikshygiejne«, »Vandklosetter og københavnske kloaker«, »Vore råstoffer til bygningsmaterialer« (Alex. Foss), »Om træ«⁶³.

Omkring århundredskiftet var man klar over, at forevisningerne var ved at have overlevet sig selv. På generalforsamlingen i 1902 fremdrog formanden, Harald Bing, dette forhold og fremholdt, at man for eftertiden burde koncentrere forevisningerne om enkeltemner. Han påpegede, at netop specialudstillinger, som en automobiludstilling og en anden med bygningsmaterialer, havde haft særlig stor søgning; det samme ventede han sig af den kommende sæsons specialudstillinger: en østasiatisk, en om sadelmager- og tapetsererarbejde og en udstilling af den jyske hedes produkter⁶⁴. Andre senere specialudstillinger var »Industrien i mælkeforsyningens tjeneste«, »Telegraf- og telefonmateriel« (15.000 besøgende), »Vestindisk udstilling« (ca. 27.000

En foredragsaften omkring århundredskiftet.

Industriforeningens lokaler var rummelige og gav god plads for de mange forskellige aktiviteter. Som i andre foreninger landet over kunne foredragene – før radio og fjernsyn – selv med korte mellemrum samle tilhørere vinteren igennem.

Efter kliché i Industrirådet.

besøgende; det var samtidigt med, at bl. a. Holger Petersen søgte at skabe interesse for øernes erhvervsliv) og »Læder og læderprodukter«⁶⁵.

Om forevisningerne, både de traditionelle blandede og de nye specialudstillinger, må det nok gælde, at de navnlig henvendte sig til mindre industridrivende og håndværkere samt til publikum. Det er måske endda rimeligt at antage, at det var over for det sidste, at de havde den største betydning både ved at fremkalde et mere almindeligt gunstigt »industriklima« og ved at vise de nye produkters anvendelsesmuligheder. I den henseende må man næppe underkende deres betydning for en tidsperiode, hvor det erhvervsbetonede og tekniske endnu kun havde en beskedent plads i dagspressen.

Blandt specialforevisningerne indtog udstillinger af produkter fra »den lille industri« en særstilling. De var et led i den virksomhed, foreningen udfoldede fra 1896 for at fremme den mindre industri (se s. 30 ff.). I samme retning virkede foreningens undervisningsforanstaltninger og arbejdet for oprettelse af et teknologisk institut. Bestræbelser, der var udtryk for den eneste erhvervspolitiske linie, der i denne periode gjorde sig gældende i Industriforeningen, men samtidig ikke er en linie, der var knyttet til foreningens fremtid.

Endnu et område karakteriserede Industriforeningens arbejde: dets tidsskrifter. Lige siden foreningens første dage havde tidsskrifternes indhold og økonomi været et stadig tilbagevendende spørgsmål. De økonomiske vanskeligheder delte og deler foreningens tidsskrifter med andre danske, hvorimod de indholdsmæssige var en følge af medlemskredsens brogede sammensætning.

Siden 1885 havde foreningen udgivet de to tidsskrifter: Industriforeningens Tidsskrift og Tidsskrift for Kunstindustri⁶⁶. Det første sendtes hver fjortende dag til samtlige medlemmer, mens der på det andet skulle tegnes særligt abonnement, begge blev redigeret af Camillus Nyrop. Hovedindholdet i Industriforeningens Tidsskrift var dels gode praktiske råd, dels større redegørelser for tekniske problemer og nye opfindelser samt meddelelser om foreningens forhold. Tidsskrift for Kunstindustri var et udtryk for hele den kunstindustrielle bevægelse, men antog ret hurtigt en overvejende historisk præget form, mens aktuelle kunstindustri-spørgsmål stod i baggrunden. Tidsskrift for Kunstindustri havde imidlertid en linie, selv om det voldte besvær at holde den; men dette var ikke tilfældet med Industriforeningens Tidsskrift, der sikkert med de lange og indgående referater af bestyrelses- og repræsentantskabsmøder, med boganskaffelseslister og fortegnelser over udstillingsgenstande på forevisningerne ikke har budt på megen læsning for medlemmerne, endsi- givet været noget talerør for almene industrielle interesser.

Den »moderne« fløj i Industriforeningen trådte i 1890 i aktion under Harald Bings ledelse for at søge tidsskriftet reformeret. På bestyrelsens foranledning blev der nedsat et udvalg (med Harald Bing som formand) til at fremsætte forslag om en ændring af tidsskriftet⁶⁷. Udvalget fremsatte i enighed sit forslag, hvis modtagelse afspejler et ældre og et yngre (udvalgets) synspunkt på hele foreningens virksomhed. Udvalgets forslag gik i første række ud på en udvidelse af tidsskriftet med ca. 50 pct., som økonomisk skulle bæres af et annonceomslag, og en ændring af indholdet, således at der foruden tekniske også skulle bringes socialøkonomiske artikler.

Forslaget om at optage økonomisk stof mødte modstand i repræsentantskabet. Tømrermester Carl Cortsen og bankkasserer O. Westengaard kritiserede planen, idet de fandt, at socialøkonomiske artikler kun »ville vække splid og uenighed og hørte hjemme i dagspressen«, en tredje taler vendte sig stærkt mod at behandle arbejderspørgsmål. Formanden, hofjuveler C. Michelsen, mente heroverfor, at foreningens medlemmer, der hørte til alle lag i samfundet, ville have fuld så megen interesse for økonomiske artikler som for tekniske. Han understregede, at »tidsskriftet selvfølgelig ikke skulle bringe agitatorisk stof; sekretæren [C. Nyrop] som hovedredaktør var en borgen for, at den rette grænse i så henseende blev bevaret«.

Modstanden mod de økonomiske artikler viste sig ikke vedvarende. Godt en månedstid efter vedtog et enigt repræsentantskab, at det tekniske og det socialøkonomiske stof skulle have hver sin halvdel af den spalteplass, der var tilbage, når foreningsmeddelelserne var optaget i samme omfang som tidligere. En forudsætning var dog, »at det undgås, at redaktionen optager sådanne spørgs-

mål til forhandling, der kunne vække splid mellem foreningens medlemmer«⁶⁸. Om nogen splid i foreningen blev der ikke tale. Så vidt foreningens arkiv og tidsskriftet vidner, var der ikke i de følgende år uro omkring bladets indhold. Det socialøkonomiske stof var da også mere referat af beretninger, statistiske publikationer, økonomiske smånyheder o. lg., medens selvstændige undersøgelser kun yderst sjældent forekom og aldrig med forsøg på at være opinionsdannende i aktuelle spørgsmål. I de første år (1891–97) blev denne del af stoffet redigeret af dr. phil. Arnold Fraenckel, den senere konservative politiker, som her indledte sit samarbejde med industriens mænd. Da han i 1897 blev udsendt konsul i Buenos Aires, afløstes han af fuldmægtig i Statistisk Bureau, cand. polit. Adolph Jensen, den senere departementschef, der fortsatte sit medarbejderskab ved foreningens tidsskrift indtil 1902. Det tekniske stof blev redigeret af artilleriofficeren Fr. Wagner, siden af maskiningeniør I. Gottlob. Begge særdeles kyndige teknikere med både teoretisk skoling, praktisk erfaring og pædagogisk rutine⁶⁹.

Stoffordelingen blev ordnet sådan, at man skiftevis bragte udelukkende økonomisk og udelukkende teknisk stof. Uanset denne »ansigtsløftning« formåede Industriforeningens Tidsskrift dog ikke at hævde sig og da slet ikke i sammenligning med det fornemt udstyrede Tidsskrift for Kunstindustri, og allerede i 1896 blev der stillet forslag om en radikal ændring af tidsskriftudgivelserne.

Forslaget fremkom fra de to tidsskrifters redaktør, C. Nyrop⁷⁰. Baggrunden var, at Industriforeningens Tidsskrift »trods sit navnlig i de sidste år meget fyldige indhold ikke påskønnes i forhold til, hvad det koster foreningen«. Medvirkende dertil var i høj grad det ydre: bladet var på 8 sider i kvart og trykt på beskedent papir. Nyrops forslag nåede først frem til en mere indgående behandling i løbet af 1898, og i april 1899 afgav et særlig nedsat udvalg betænkning om den fremtidige ordning af foreningens tidsskriftsforhold. Udvalget fremdrog først tidsskrifternes økonomiske forhold og viste, at de i årligt gennemsnit i perioden 1893–98 tilsammen havde kostet foreningen ca. 7.500 kr., og i fremtiden ville de kræve ca. 9.000 kr. om året i tilskud fra foreningen; heraf ville Tidsskrift for Kunstindustri, der fik tilskud fra staten og det Rejersenske fond, beslaglægge de 3.000 kr. og Tidsskrift for Industri de 6.000. Et flertal af udvalget foreslog nu, at man skulle slå de to tidsskrifter sammen og give det nye et udstyr svarende til Tidsskrift for Kunstindustri, men formindske det samlede sidetal (til 48 sider i 12 hæfter) samt sende det gratis til alle medlemmer; herved ville foreningens samlede udgifter til tidsskriftet stige med ca. 1.600 kr. om året. Forandringen ville navnlig gå ud over kunstindustrien, der fremtidig kun ville få 10 ark mod før 26 ark; »men da

det nye tidsskrift sikkert må lægge vægt på korte, livlige og aktuelle meddelelser og ikke vil kunne give lange afhandlinger, vil denne plads sikkert være tilstrækkelig».

Flertallets indstilling blev fulgt, og fra nytår 1900 udkom Tidsskrift for Industri. Allerede i den første årgang blev nye toner anslået. I det ydre fremtrådte tidsskriftet i smukkeste form med hensyn til papir, illustrationer og typografi. Indholdet var af tilsvarende høj kvalitet; titelbladet bærer følgende angivelse »Redaktion: På Kunstindustrimuseets vegne Pietro Krohn – Adolph Jensen, fuldmægtig i Statens statistiske bureau – redaktionssekretær R. Berg«. Det blev snart Rasmus Berg, der blev den virkelige redaktør, og under hvem tidsskriftet i stigende grad bevidst stiledede imod at blive talerør for industrien.

Rasmus Berg var en udpræget overgangsskikkelse imellem den gamle Industriforenings typer og den moderne industris mænd eller tjenerne. Selv om han aldrig kom til at indtage Camillus Nyrops position, var det dog ham, der i tiden fra 1899 til Industrirådets dannelse var det faste holdepunkt i foreningens liv. Rasmus Berg, født 1865, var udgået fra et jævnt håndværkermiljø i provinsen ⁷¹. Efter almindelig folkeskoleuddannelse var han kommet ind som skriver ved de jysk-fynske jernbaners administration i Århus, senere blev han forflyttet til København. Tidligt fik han interesse for litterære sysler, gode evner forenet med en ukuelig energi lod ham indhente en stor del af de kundskaber, som skolen ikke havde givet ham. Gennem en bibeskæftigelse ved Kunstindustrimuseet kom han i 1899 ind som sekretær ved Industriforeningen og blev dermed leder af foreningens administration. I de sidste år inden Industrirådets stiftelse samlede Rasmus Berg mere og mere sin interesse om deltagelse i udstillingsarrangementer, og efter 1910 blev han under den nye organisationsform den, under hvem deltagelse i udenlandske udstillinger sorterede.

»Den lille industri«

Havde Philip Schou's periode kunnet bære overskriften: Kunstindustrien, så kan brydningstiden fra 1890 til 1910 med nogen ret kendetegnes med overskriften: Den lille industri. Som i den kunstindustrielle periode var interessen rent fagligt betonet og uden erhvervspolitisk indhold, selv om netop middelstandsinteresserne satte sit præg på den politiske agitation og andre erhvervsorganisationers virksomhed.

Første gang, Industriforeningen optrådte som talsmand for den lille industris interesser, var allerede i 1877 under de trykkende konjunkturer. Forenin-

Industriforeningens læsesal 1898.

Foruden biblioteket med dets store udlån var der en læsesal, hvis betydelige avishold lokkede mange medlemmer; men aviserne gav bestandig anledning til kiv, navnlig hvis et medlem vovede at tage en avis netop på det tidspunkt, hvor et andet medlem plejede at læse den. Endnu i dag har foreningen en avislæsestue for medlemmer.

Illustreret Tid. 2. okt. 1898.

gens bestyrelse fremsatte da forslag om, at staten burde træde til og yde de mindre industridrivende i København lån for et samlet beløb af 500.000 kr.⁷² I skrivelsen fastslog man indledningsvis, at det opsving, landets industri havde taget i de sidste år, var blevet »afløst af en i flere forhold følelig forretningsløshed«. I det man henviste til statens lån til kommunerne ude i landet med henblik på iværksættelse af større arbejder, understregede man, at det københavnske erhvervsliv sikkert lettest kunne støttes ved lån til private. Skrivelsen sluttede med at fremhæve, at »Københavns mindre industridrivende udfolder en tilsyneladende kun beskeden virksomhed; men desuagtet bidrager de utvivlsomt i høj grad til industriens fremgang her i landet ved på en naturlig måde at søge den fremmet og udviklet just i sådanne retninger, som passer for vore forhold«. Indenrigsministeriet svarede imidlertid, at Finansministeriet savnede bemyndigelse til at yde sådanne lån⁷³.

Henvendelsen i 1877 var en enkeltstående foretæelse; men fra 1890'erne

blev foreningens arbejde for »den lille industri« udtryk for en flerårig, målbevidst indsats. Som så meget af byerhvervenes organisatoriske arbejde i disse år søgte også bestræbelserne for at fremme den lille industri sine forbilleder inden for landbruget. Da sagen i 1893 blev rejst i foreningens såkaldte industriudvalg, havde den form af et forslag om præmiering af den lille industri. »Man gik ud fra, at en sådan præmiering ville kunne være til støtte og opmuntring for den lille industri på lignende måde, som præmieringen af husmandslodder er det for husmandsstanden«. Udvalget foreslog bestyrelsen, at der på foreningens budget optoges et beløb af passende størrelse til en sådan præmiering »i lighed med, hvad der finder sted i Det kgl. Landhusholdnings-selskab ved uddeling af hædersbelønninger for landboflid og i Det kgl. danske Haveselskab ved uddeling af præmier for havemæssig dyrkning af havelodder«⁷⁴. Man kom snart ind på, at præmierne ikke burde være helt små, og helst skulle der til bedømmelsen knyttes en udstilling; »forsøget med præmieringen burde gøres og passende kunne gøres af Industriforeningen, selv om det just ikke kunne blive dens sag at gentage den ad åre, idet det dog nærmest måtte være staten, som på denne måde støttede den lille industri, ligesom den støtter det lille landbrug«. Efter en forudgående behandling og drøftelse af bl. a. det vanskelige afgrænsningsspørgsmål var man i december 1895 så vidt, at der kunne udsendes en indbydelse omfattende hele landet. Der meldte sig i alt 114 deltagere, hvoraf flere dog bortfaldt, så der i alt deltog 92 industridrivende, hvoraf 2 udstillere fik 200 og 16 udstillere 100 kr. hver i præmie; ved præmietildelingen lagde udvalget vægt på at placere præmierne således, »at de kunne gøre størst virkning«.

Alene præmiernes størrelse i forbindelse med den betydning, man tillagde dem, antyder den beskedne størrelse, der kendetegnede de deltagende virksomheder. Om afgrænsningen hed det:

»Begrebet flyder jo så godt som uden bestemt grænse over dels i håndværk, dels i husflid, dels i kunstindustri, dels endelig i den større industri. Ofte, men på ingen måde altid, fremgår den lille industri af håndværket på den måde, at en faglig udlært håndværker kaster sig over en eller flere specialiteter i sit fag, som han da indretter sig på at fremstille massevis og afsætte til mellemhandlere. I det hele synes afsætningsmåden ofte at være et ret godt, om end ikke ufejlbarligt, kendemærke. Derimod gør det ikke en håndværker til industridrivende, at han i sin forretning anvender en eller anden lille arbejdsmaskine«.

De deltagende udstillers varer giver et indtryk af en afgrænsning af industrien, der var meget forskellig fra vore dages opfattelse af begrebet. Det er ikke iøjnefaldende, når det gælder de to udstillere, som fik 200 kr. i præmie. Den ene fik det »for at have oparbejdet en betydelig virksomhed i den så-

kaldte hamburgerslibning af barberknive og for at levere så godt et arbejde, at dette her i landet har overflødiggjort udlandets«; den anden fik de 200 kr. »for oparbejdelsen af en produktion af trædrejerivarer, væsentlig legetøj og galanterivarer, som afsættes til engroshandelen og omtales som bedre og billigere end tidligere fra udlandet indførte artikler, samt for udvist energi ved drivkraftens anvendelse«. I det hele lagde man vægt på konkurrenceevnen over for udlandet; det gjaldt blandt de præmieverdige så forskellige artikler som: korsetter, tinsoldater, blæk, bæltter, strømpebånd og bøsseremme, etuier, spånkurve, træarbejder til benyttelse ved fabrikation af symaskiner. En gennemgang af samtlige deltagere i konkurrencen viser imidlertid, at det snarere var håndværk, der var tale om, end industri⁷⁵. Næsten alle har stillingsbetegnelser som håndværksmestre, og selv om de forskellige definitioner på industri måske nok ville muliggøre at placere hovedparten deri, så ville det næppe være i overensstemmelse med almindelig nutidig opfattelse, f. eks. når også påbegyndte broderier er med; hvorimod kunstige blomster, som der var adskillige, der udstillede, måske nok kunne passere.

At det imidlertid også egentlig var håndværket, man ville have i tale, synes at fremgå af en skrivelse af 13. september 1895 fra E. P. Bonnesen, formanden for industriudvalget, hvori det blev sagt, at den lille industri måtte udgå fra håndværket. Det hed videre i skrivelsen:

»Til den lille industri vil der i de fleste tilfælde kræves faglig uddannelse, og det må være håndværkets opgave – i langt højere grad og under andre former end hidtil – ved særligt at kaste sig over fabrikationen af enkelte artikler at skabe forøget virksomhed og sikre sig den fremtid, der for mange håndværks vedkommende synes ret truet ved fremdeles at bevæge sig i de gamle spor«⁷⁶.

E. P. Bonnesen – maskiningeniør, fra 1888 indehaver af forskellige lærestole ved Polyteknisk Lærestalt – var tydeligt nok manden bag den lille industri⁷⁷. For ham har det mere været ønsket om at skabe en lille industri end at støtte en eksisterende, der har været målet. Han har, som det fremgår af ovenstående, ment, at håndværkets fremtid var knyttet til en omlægning af produktionen i mere industriel retning. Meget virksomme i foreningens arbejde for den lille industri var også grosserer Holger Petersen og garvermester John Messerschmidt, begge betydelige industridrivende⁷⁸.

Virkningerne af et initiativ som dette lader sig naturligvis kun vanskeligt efterspore. Et håndgribeligt resultat var det imidlertid, at der fra 1897 på finansloven optoges årlige bevillinger til afholdelse af »stedlige industriudstillinger og vandrestillinger samt præmiering af industriarbejder«, som skulle administreres af Fællesrepræsentationen for dansk Industri og Håndværk, og af hvilke bevillinger Industriforeningen modtog en andel i 1897 på 2.400

kr.⁷⁹ Industriforeningen arangerede da i 1898 på ny en konkurrence og udstilling for den mindre industri, denne gang kun omfattende København og derfor mindre⁸⁰. Man trak heller ikke afgrænsningen så skarpt op, men der deltog »flere forretninger, hvis produktionsmåde nærmest måtte kaldes håndværkermæssig, . . . navnlig når deres virksomhed var særlig baseret på specialiteter i vedkommende fag, hvis afsætning derfor hovedsagelig måtte ske til mellemhandlere og ikke direkte til forbrugerne«.

Præmieringerne af den lille industri fortsatte i de følgende år, om end ikke under den samme opmærksomhed⁸¹. Tillige tog man i Industriforeningen initiativet til at fremkalde egnede varer for den lille industri. I 1900 udskrev man en konkurrence om et originalt dansk stykke legetøj; men der indkom ikke præmieværdige genstande⁸². Året efter forsøgte man sig med en konkurrence om »fremstillingen af en original dansk rejseerindring (souvenir) – ligegyldig af hvilken art eller af hvilket materiale – som kan ventes afsat i større mængde, og som kan fremstilles uden at kræve stor anvendelse af kapital til nødvendige mekaniske hjælpemidler«. Det viste sig imidlertid, at der ikke indkom egnede forslag, og en gentagelse året efter bragte ikke stort bedre resultater, selv om et par enkelte forslag tildeltes mindre belønninger⁸³. Andre konkurrencer omfattede kontorinventar, værktøjsmaskiner og billige stole⁸⁴.

Også den almene, teoretiske baggrund for ophjælpning af den mindre industri søgte man at klarlægge gennem udskrivning af en prisopgave. Den blev formuleret i 1901 med teksten: »På hvilke områder og under hvilke betingelser kan den lille industri ventes her i landet at være i stand til at hævde sig en plads?« I indbydelsen fremhævede man, at man ikke ønskede nogen beskrivelse af de fremgangsmåder, man havde benyttet i andre lande; men derimod anså man det for ønskeligt, at der navnlig toges hensyn til spørgsmålene: »Hvorvidt og med hvilke modifikationer den i det danske landbrug indførte fælles driftsform egner sig til at overføres på den lille industri, samt hvorvidt der her i landet kan påvises en række hidtil ubemærkede artikler, som ifølge deres natur og tilvirkningsmåde egner sig særlig til fremstilling af den indenlandske lille industri«⁸⁵. Disse vejledende spørgsmål var indsat på foranledning af Harald Bing, der i det hele under opgavens formulering i modsætning til E. P. Bonnesen ytrede sine tvivl om den lille industris muligheder⁸⁶. Der indkom 15 besvarelser; men bedømmelsesudvalget fandt ikke grund til at præmiere nogen af dem.

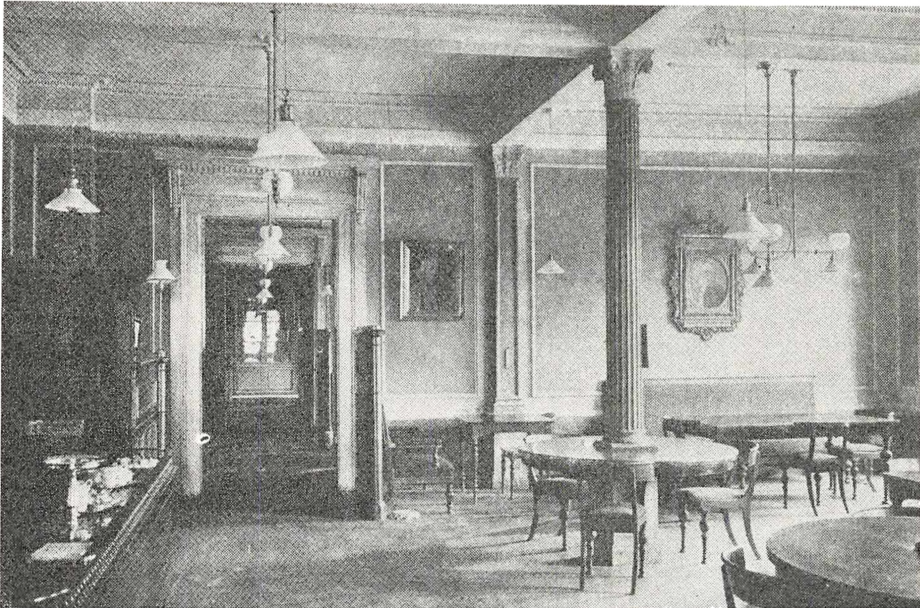
De forskellige særforanstaltninger til fremme af den lille industri har nok haft deres største betydning ved at vække øget interesse for spørgsmålet. Imidlertid udfoldede Industriforeningen på dette område et initiativ, som er periodens største indsats, nemlig udbygningen af en organiseret håndvær-

kerundervisning. Dette var de ledendes tribut til tidens håndværkerpolitik, som man ellers ikke fulgte med synderlig sympati.

Modsatningen til håndværket og den lille industri var i pagt med foreningens traditioner. Fra starten havde man vendt sig mod lavsånden og i det hele mod indskrænkninger i næringsfriheden. »Hensynet til de mindre næringsbrugere formenes at burde aldeles træde i baggrunden for, hvad der må antages at tjene det almene vel,« hed det i en foreningsudtalelse i forbindelse med forberedelsen af næringsloven af 1857⁸⁷. Ved flere lejligheder i perioden 1890–1910 bekendte man sig til troen på, at fremtiden var for de store virksomheder, men undgik tilsyneladende at formulere egentlige programmatiskke udtalelser; man holdt sig til redaktionelle kommentarer i foreningens tidsskrift. I 1893 omtalte man den stigende tendens til sammenslutning i større virksomheder (papirfabrikkerne, kalkværkerne, De forenede Bryggerier) og konkluderede: »Der er en tydelig kartelbevægelse til stede og tillige en vis modstand imod den. Men tiden må siges væsentlig at være for kartellerne«⁸⁸. I 1897 behandledes det tyske lovkompleks til sikring af mellemstanden, hvor man af sociale hensyn søgte, som det hed, kunstigt at støtte »driftsformer og omsætningsformer, der er forældede«⁸⁹. Året efter meddelte Industriforeningen Håndværker- og Industriforeningen i Odense, at man ikke kunne tiltræde en foreslået resolution til Rigsdagen med krav om, at »... aktieselskaber, filialer og lignende forretninger, juridiske personer og udlændinge, der her i landet ejer ejendomme eller driver erhverv skulle betale kommunal skat i så fuldstændig lighed med kommunens andre skattepligtige borgere som muligt«. Samme år indbød foreningen til et stort møde om stormagasinerne indflydelse på næringslivets udvikling, hvor flere af håndværkets- og detailhandelens ledende mænd vendte sig mod stormagasinerne og ønskede dem bekæmpet ad lovgivningens vej. Karakteristisk nok – Harald Bing var jo tidligere ejer af Københavns første stormagasin (se side 11 f.) – undlod foreningens ledelse at ytre sig ved denne lejlighed⁹⁰. Til gengæld gennemførte håndværket og især detailhandelen dette år en energisk agitation mod stormagasinerne⁹¹.

Stormagasinerne og i det hele spørgsmålet om storvirksomhederne contra de små tog man stilling til to år senere, i hvad der må betegnes som en redaktionel artikel i Tidsskrift for Industri, med titlen »den store og den lille be-drift«⁹². Udgangspunktet var her den i Prøjsen gennemførte lovgivning om særbeskatning af stormagasiner. Staten havde hermed, hed det i artiklen, be-trådt et farligt skråplan; det er tydeligt, at man frygtede lignende foranstaltninger over for industrien:

»De sydtyske stater har allerede gennemført en maltskat, der pålægges efter størrelsen

Industriforeningens restauration 1900.

Restaurationen fulbyrde foreningens funktion som en klub i engelsk stil: man kunne læse sin avis om formiddagen, spise frokost, blunde lidt og derefter tage et parti domino; senere kom eftermiddagsavisene, og om aftenen var der foredrag eller demonstrationer i udstillingshallen.

Arkitekten. Tidsskrift for Bygningsvæsen 23. nov. 1900.

af de enkelte bryggeriers forbrug, således at de største bryggerier beskattes højest (vor egen nugældende ølafgift med differentieringen efter produktionens størrelse bør ikke glemmes i denne sammenhæng)«.

Det påpeges videre, at efterhånden vil snart det ene, snart det andet erhverv kræve tilsvarende foranstaltninger gennemført:

»Men staten må sige stop, længe før alle disse krav er fyldestgjorte. Det må den, ikke alene fordi fiskus ikke i et velordnet samfund lader sig bruge som allemands tjener, men først og fremmest fordi en »socialpolitik« af denne art går stik imod al sund fornuft, er ensbetydende med en systematisk bekæmpelse af de fremadbærende kræfter i erhvervslevet. Lad motiverne være aldrig så ideelle – resultatet bliver dog en præmiering af gammel teknik, måske i mange tilfælde af gammel slendrian også«.

Det er bedst, at den store og den lille bedrift brydes i fri konkurrence, og det er ingenlunde givet, at den store sejrer; med henvisning til associationens (andelsbevægelsens) betydning for dansk landbrug hedder det til sidst:

»de små i handelen og håndværket – og i fabriksindustrien for den sags skyld også – må gøre ligedan. Fremtidens typiske driftsform er hverken den store eller den lille bedrift, men den associerede«.

Baggrunden for anvisningen på andelsvejen var en række »kooperative« organisationer og virksomheder, som netop i disse år så lyset inden for håndværket og den lille industri. De faldt i fire grupper: pengeinstitutter, forsikrings-selskaber, indkøbs- og produktionsforeninger. I en række provinsbyer oprettedes omkring århundredskiftet særlige håndværkerbanker, undertiden i samarbejde med detailhandlere. Blandt forsikringsselskaberne var det i første række brandforsikringskasser, man oprettede, men også fagligt betonedede forsikringsselskaber så dagens lys (glarmestre: glas, møllere: storm). Af indkøbsforeninger kan nævnes bagernes for gær, mælk og kul, og snedkernes for træ, af produktionsforeninger bagernes rugbrødsfabrikker og mere salgsbetonet snedkernes møbelmagasiner og kurvemagernes udsalg af fængselsarbejder⁹³. Det var karakteristisk, at foretagender som disse i reglen udgik fra håndværkets lokale mesterorganisationer, mens den egentlige industri og herunder Industriforeningen ikke deltog i dette arbejde. Den lille industri var blevet til det mekaniserede håndværk; kombinationen industri og håndværk var ikke naturlig; men på et enkelt område var og blev forbindelsen mellem industri og håndværk intim, nemlig gennem håndværkets levering af industriens faguddannede arbejdskraft, og derfor var der en naturlig fællesinteresse i håndværkerundervisningen.

Den tekniske undervisning

Håndværkerundervisningen i Danmark havde i sin oprindelse fuldt så meget et socialt som et direkte erhvervmæssigt formål. De første tekniske skoler var derfor heller ikke indrettet med sigte udelukkende på lærlinge, men tog også svende og mestre med i undervisningen. For industriens forsyning med arbejdskraft var udviklingen af den tekniske undervisning af væsentlig betydning. Dette gjaldt ikke alene arbejderne, men også arbejdslederne, hvor fremkomsten af konstruktørklassen har været en af forudsætningerne for storindustriens fremvækst; for den mindre industri – oftest udviklet af en håndværksvirksomhed – var det af værdi, at indehaverens almene og faglige indsigt var af tilstrækkelig størrelse.

De første danske håndværkerskoler hører hjemme i århundredets begyndelse; det var de såkaldte Massmannske søndagsskoler i København.

Planen for de Massmannske skoler blev udformet af præsten Nikolaj Heinrich Massmann i 1800. Skolerne trådte i virksomhed i 1801 med undervisning i regning, skrivning, ortografi, brevstil og regningers affattelse; for den del af eleverne, der var håndværkere, skulle der så vidt muligt også tilbydes

undervisning i geometri og tegning⁹⁴. Snart udvikledes forholdene således, at det var lærlinge, som dominerede elevtallet⁹⁵. De Massmannske skoler blev altid drevet i et ret højtideligt plan med udviklede årsprøver m. m., ligesom man lagde en betydelig vægt på de almindelige fag (fremmedsprog og historie foruden de almindelige skolefag). Efterhånden deltes skolerne i to afdelinger: Læse-, skrive- og regneskolerne og tegneskolerne, hvoraf de sidste især tog sig af de egentlige tekniske fag med hovedvægten på tegning.

Svarende til de Massmannske skoler og med en omtrent tilsvarende undervisning oprettedes snart efter skoler i de større provinsbyer. I 1804 oprettedes en skole i Ålborg, 1805 i Randers, 1825 i Helsingør, 1828 i Århus, 1831 i Roskilde, 1832 i Næstved, 1844 i Odense (eleverne skulle selv medbringe lys), 1857 i Horsens og 1859 på ny i Randers. Det store tal af tekniske skoler kom dog først i 1850'erne og -60'erne – i 1869 var der i alt 49 tekniske skoler⁹⁶. I den følgende tid steg både elevtallet og skoletallet stærkt:

	Skolernes antal	Elevernes antal
1877/78	59	4.500
1887/88	78	6.300
1897/98	91	12.675
1907/08	133	15.329
1913/14	167	14.667

I 1888 var det dog kun halvdelen af købstædernes håndværkslærlinge, der besøgte tekniske skoler⁹⁷. Blandt årsagerne hertil nævnes foruden modstand fra mestrene, at skolerne i nogen grad var stivnet i en dominerende tegneundervisning og forsømte de reale fag⁹⁸. I hvor høj grad lærlingene besøgte de tekniske skoler kan ikke oplyses, da antallet af lærlinge ikke kendes. Men derimod kan det siges, at skolegangen ikke, for de elever, der fulgte undervisningen, strakte sig over hele læretiden. I 1913–14 havde af eleverne 58 % fulgt undervisningen i 2 år, 33 % i 3 år, 17 % i 4 år og resten i mere end 4 år⁹⁹.

Ret tidligt gik man ved de tekniske skoler over til også at give en uddannelse, der sigtede videre end til et nødtørftigt teoretisk supplement til værkstedsuddannelsen i læreårene. Begyndelsen til en sådan videregående uddannelse, der skete i dagklasser i modsætning til aften- og søndagsundervisningen, blev gjort på Teknisk Institut i København. Denne skole blev drevet af det i 1843 grundlagte tekniske selskab i København¹⁰⁰. Den var oprindelig anlagt med elementær undervisning som i provinsens tekniske skoler; men fra 1861

begyndte man i dagklasser at give en videregående uddannelse, beregnet på bygningshåndværkere, der ville søge ind på Kunstakademiet; den videre udvikling af bygningskonstruktøruddannelsen skal i øvrigt ikke følges her. I en ret vid indflydelsesrig kreds inden for erhvervslivet udviklede der sig efterhånden en opposition mod undervisningen i Teknisk Institut, som man fandt for elementær, og i 1868 oprettede en kreds af erhvervsdrivende Den ny Håndværkerskole; den blev især støttet af mænd fra Industriforeningen, mens Københavns Håndværkerforening sluttede op om Teknisk Institut¹⁰¹. Også Den ny Håndværkerskole blev fortrinsvis besøgt af byggefagernes folk, og undervisningen var for en stor del tilrettelagt for dem, men havde alligevel optaget en række andre fag: skrivning, regning, dansk, kemi, fysik, historie, ligesom tegneundervisningen var anderledes, idet hovedvægten blev lagt på den egentlige fagtegning i modsætning til Teknisk Institut, hvor man for en stor del holdt sig til geometrisk tegning og frihåndstegning.

Undervisningen på Den ny Håndværkerskole fik betydning for den videregående tekniske undervisning som helhed. I Industriforeningens ledelse var der en stærk interesse for en videre udbygning af den tekniske undervisning, ligesom man fandt det påtrængende at få skabt en ensartethed, som ikke var til stede¹⁰². Efter at den nordiske industriudstilling i 1872 havde givet et overskud på 80.000 rd., var der i Industriforeningen øget interesse for at søge oprettet en stor, tidssvarende håndværkerskole. På Industriforeningens initiativ nedsattes i 1875 en større komité med repræsentanter for regeringen, de eksisterende skoler samt Håndværkerforeningen og Industriforeningen. I løbet af et par måneder havde komiteen afsluttet sit arbejde, der resulterede i et forslag om oprettelse af een stor fælles skole¹⁰³. Efter forskellige brydninger mellem Industriforeningens og Håndværkerforeningens mænd enedes man om at følge komiteens indstilling, og i 1876 dannede man et nyt selskab, der fik det gamle navn Det tekniske Selskab, og som under sin ledelse skulle drive en ny skole, hvor de gamle, undtagen de Massmannske skoler, gik op i. Da ledelsen for den nye skole blev valgt, viste det sig imidlertid, at Industriforeningens repræsentanter blev holdt udenfor, hvad bl. a. resulterede i, at Industriforeningen undlod at træde til med et rentefrit lån på 80.000 kr., som var stillet i udsigt. Ret hurtigt udglattedes dog modsætningerne, og allerede fra 1876 ydede foreningen årlige tilskud til skolen¹⁰⁴.

I den nye skole indrettedes med delvis fællesundervisning dagskole i to retninger dels for byggefagene, dels for maskinfagene. Skoletiden strakte sig over tre vinterhalvår (byggefagene fire) og sluttede med en eksamen, der gav de beståede titlen maskinbygningseksaminand¹⁰⁵. Ordningen er karakteriseret med ordene: »Hensigten med denne ordning var tydeligt nok at uddanne en

teknisk mellemstand, en stab af næstkommanderende og et tegnestuepersonale til brug på fabrikker og i anlægsmåder. Der er siden vist megen forundring over de besværlige benævnelser, dimittenderne fik hæftet på sig; men i virkeligheden dækkede de klart, hvad man ville have frem. De svarede ganske til uddannelsesbetegnelser som exam. pharm. eller exam. jur. Husbygnings- og maskinbygningseksaminanderne skulle glide ind som underordnede under kandidaterne fra den polytekniske læreanstalt og som overordnede over håndværkerne«¹⁰⁶.

Allerede før Teknisk Selskabs skole i København havde oprettet dagskole for maskinfaget, var dette sket i Odense¹⁰⁷. I 1872 oprettede man ved byens tekniske skole en dagskole, der i de første år var anlagt som et 2-årigt vinterkursus, men som fra 1876 blev 4-årigt; formålet var »at give eleverne en grundigere uddannelse ved at meddele dem forholdsvis fyldige, navnlig matematiske, kundskaber og den fornødne tegnefærdighed«. Af en timeplan for »Dagskole for maskinbyggere« fremgår det, at undervisningen i fysik og statik også har optaget en forholdsvis stor plads i undervisningen. Efter bestået eksamen fik eleverne bevis som maskinkonstruktører. Maskinskolen, der var et vedhæng til et bygningskonstruktørkursus, fik i de første år ikke nogen stor søgning; indtil 1900 blev der gennemgående kun dimitteret en elev hvert andet eller tredje år.

Noget senere end Odense og København begyndte man i Århus at give videregående teknisk uddannelse. Fra 1879 blev der ved byens tekniske skole givet dagundervisning i byggefagene, men i 1885–86 ændres planen, så man nu – stadig under den tekniske skole – oprettede »Den udvidede dagskole for bygningshåndværkere og maskinbyggere«¹⁰⁸.

Efter århundredskiftet skete der en væsentlig ændring i den højere tekniske undervisning. Den stadige udvikling i og den større udbredelse af maskinteknikken stillede øgede krav til uddannelsen, og ikke få danske søgte i disse år til de tyske teknika i Mittweida, Ilmenau og Karlsruhe¹⁰⁹. Som modvægt mod disse forhold udbyggede man i 1905 maskinkonstruktørundervisningen i Odense, der i øvrigt siden århundredskiftet havde haft en stor elevtilgang; den ændrede undervisning blev tilkendegivet gennem antagelsen af navnet: Odense tekniske skoles maskinbygnings-teknikum.

En forudsætning for optagelse på den nye skole var fire års praktisk uddannelse, senere – i 1912 – føjedes til en forudgående prøve i dansk og regning og et tegnekursus. Den nye skole fik af ministeriet approberet sit navn og tilsagn om, at en tilsvarende uddannelse ikke indtil videre måtte påbegyndes ved andre tekniske skoler¹¹⁰.

Odense-skolens undervisningsplan var anlagt for 3 hele år. Den blev grund-

læggende for principperne for teknikumsuddannelsen i Danmark, men nåede naturligt nok kun at udsende et mindre antal elever inden 1914 nemlig i alt 48¹¹¹. Reformerne i Odense måtte uundgåeligt også sætte sig spor i København og Århus. Resultatet blev, at Det tekniske Selskabs skole i København i 1907 ændrede maskinuddannelsen til at strække sig over to hele år, ligesom man fra 1908 indførte en tilsvarende uddannelse i elektroteknik, samtidigt ændrede man stillingsbetegnelsen maskinbygningseksaminand til maskinkonstruktør og indførte betegnelsen elektrokonstruktør¹¹². I Århus havde man allerede i 1901 indført undervisning i elektroteknik, og fra 1911 begyndte man en undervisning i faget på et plan svarende til maskinteknikumuddannelsen i Odense, således at man fra 1913 udsendte elektrokonstruktører og i øvrigt kort efter standsede uddannelsen af maskinbyggere. Den fremtidige teknikumordning var under udformning: elektro- og maskinteknik i København, maskinteknik i Odense og elektroteknik i Århus¹¹³.

Fra skolerne i København, Odense og Århus udgik i tiden til omkring 1910 i alt 591 maskinkonstruktører. Tallet fordelte sig således på enkelte skoler:

Det tekniske Selskab 1880–1909	448
Odense 1878–1910	44
Århus 1891–1913	99
	591 ¹¹⁴

Til dette tal må imidlertid rettelig lægges det ikke ringe antal maskinmestre, som, selv om deres uddannelse navnlig sigtede mod skibstjeneste, trådte ind i ledende stillinger på landjorden. Den specielle maskinistuddannelse var et resultat af en særlig lov af 10. april 1874 om eksaminer for maskinister. I de følgende år opstod i København flere kursus, der førte eleverne frem til maskinisteksamen, disse samledes fra 1906 i Københavns Maskinistskole¹¹⁵. Undervisning til maskinisteksamen skete også ved de tekniske skoler i Odense, Århus og Horsens¹¹⁶.

Den tekniske undervisning modtog tidligt statsstøtte. I slutningen af 1850'erne begyndte staten at give regelmæssige understøttelser til teknisk undervisning, og i forbindelse med overgangen til den nye næringslov i 1862 fik Venstre gennemført en samlet bevilling på 4.000 kr. til støtte af industriudstillinger og tekniske skoler for at bøde på den uro, der blandt håndværkerne var for håndværkets fremtid; en bevilling, som i øvrigt ikke blev fuldt udnyttet og derfor nedsattes i de følgende år¹¹⁷. De nærmest følgende

år bragte ikke nogen principiel ændring i statens tilskudsgivning til teknisk undervisning; men fra 1870'erne kom den ind i mere faste rammer. Arkitekt Vilhelm Klein, der havde stærke interesser for håndværkerundervisningen, holdt i marts 1867 tre foredrag i Industriforeningen »om håndværkernes uddannelse«. Den burde i det væsentlige være gratis »eller i ethvert tilfælde lige så overkommelig for dem som de studerendes, de militæres og landbostandens. Den burde som enhver højere uddannelse af en hel stand væsentlig være en statssag«¹¹⁸. Lignende krav om statens deltagelse i oprettelse og drift af tekniske skoler blev fremsat i den store købstadskommissions betænkning af september 1871; købstadskommissionen var netop resultatet af en blandt håndværkerne stærkt udbredt uro over erhvervets fremtid under den nye næringslov¹¹⁹.

I 1874 bragte et cirkulære fra Indenrigsministeriet statens tilskudsgivning til de tekniske skoler ind i faste rammer¹²⁰. I de følgende år bevilgedes tilskuddene under to poster, den ene bestemt for industriens fremme, den anden for de videregående tekniske skoler i provinsen (de sidste først fra 1876/77). Af den første post medgik også mindre beløb til fremme af husfliden og til rejseunderstøttelser for håndværkere. I perioden 1874/75 til 1883/84 blev der på finanslovene bevilget følgende beløb:

	Til industriens fremme	Videre- gående provinsskoler	I alt
1874/75	22.000		
1875/76	26.000		
1876/77	28.000	10.000	38.000
1877/78	37.000	10.000	47.000
1878/79	38.000	10.000	48.000
1879/80	53.000	15.000	68.000
1880/81	53.000	15.000	68.000
1881/82	53.000	15.000	68.000
1882/83	61.000	15.000	76.000
1883/84	66.000	15.000	81.000 ¹²¹

Efter dette år ændredes konteringen i finansloven, og dette sammen med det stærkt stigende elevtal m. m. gør det ikke muligt at fortsætte tabellen; men enkelte tal vil alligevel give et indtryk af størrelsesordenen. I 1891 ydedes til de tekniske skolers drift i alt 95.000 kr.¹²². For årene 1887/88 til 1911/12 foreligger følgende tabel:

Statens tilskud til de tekniske skoler 1887–1912

Poster	Arligt gennemsnit i 1000 kr.						
	1887/94	1894/99	1899/04	1904/09	1909/10	Finanslov 1910/11	Finanslov 1911/12
Tekniske skolars drift . . .	99	139	201	320	283	393	424
Tekniske skolars byggearbejder	52	57	57	33	35	36	18
Anden undervisning	10	19	21	21	25	25	23

Kilde: WARMING: *Danmarks statistik*, 365.

Et andet udtryk for statstilskuddets størrelse har man i beløbet pr. elev (her meddeles kun tallene for provinsskolerne):

1880/81: 35.000 kr. til 4.900 elever
 1890/91: 70.000 kr. til 7.570 elever
 1908/09: 220.000 kr. til 14.800 elever¹²³

Til den enkelte elev blev der da ydet et tilskud på

1880/81: 7,14 kr.
 1890/91: 9,11 kr.
 1908/09: 14,87 kr.

Som det fremgår af ovenstående tabel ydede staten også ikke helt små beløb til byggearbejder ved de tekniske skoler, og de fleste skoler blev fra omkring 1880 opført med statstilskud. Tilskuddene til anden undervisning var for en del til håndværkssvendes deltagelse i kurser på de såkaldte fagskoler¹²⁴.

Industriforeningen deltog som nævnt i Det tekniske Selskabs reorganisation, men stod ellers uden for arbejdet med udviklingen af de tekniske skoler. Denne sag blev udelukkende varetaget af Fællesrepræsentationen, der i de fleste tilfælde var bindeled mellem skoler og ministerium. Industriforeningens tilbageholdenhed var for så vidt naturlig dels på grund af foreningens rent københavnske tilsnit, del fordi lærlingeundervisningen i højere grad var et håndværkeranliggende, selv om den også havde sin betydning for kvaliteten af industriens arbejdskraft. På et andet område, hvor man nok kunne have ventet at spore en indsats fra industrien eller Industriforeningen, nemlig i Den polytekniske Lærestalts virksomhed, træffes den heller ikke, skønt lærestalten sikkert kunne have haft behov for støtte udefra¹²⁵.

Industriforeningens manglende indsats på de to undervisningsområder betød imidlertid ikke manglende interesse i det hele taget for undervisnings-sagen. Man forfulgte imidlertid også her den erhvervspolitiske linje: fremme

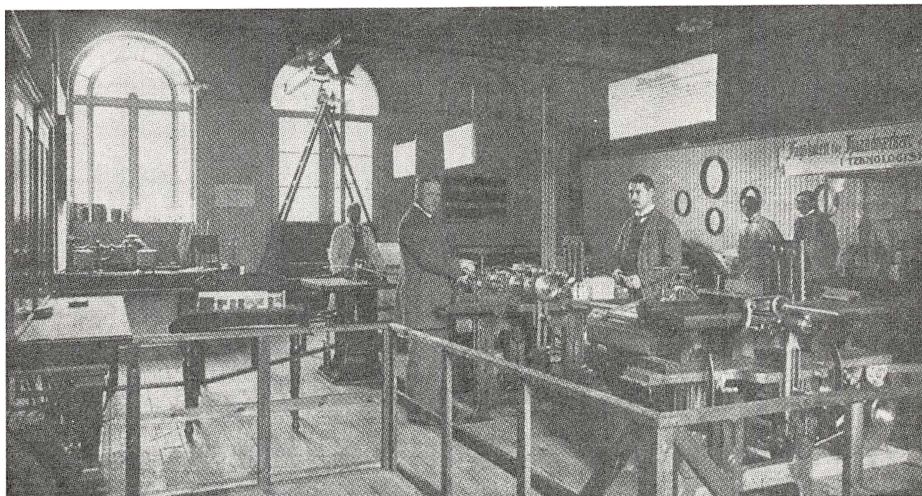
af den lille industri. Dette skete på to områder: undervisning i forretningsforhold og videregående faglig uddannelse, som denne tog form gennem Teknologisk Institut.

Den første blev organiseret af Industriforeningen som en aftenskole for håndværkere i regning, bogføring og kalkulation. En sådan havde flere gange været drøftet, inden man i 1897 for første gang oprettede et kursus, der havde 23 elever, som gennem vinterhalvåret fik i alt 250 timers undervisning¹²⁶. Det nye kursus fik hurtigt stor tilslutning, og i 1899 var der 129 deltagere. I de følgende år var deltagertallet stadig stigende; i 1910 var man oppe på omkring 700 deltagere, og fagene var ret tidligt blevet udvidet med skrivning, dansk, korrespondance, tysk, engelsk, håndværkerret og nationaløkonomi. Efterhånden erkendte man, at dette kursus' betydning for industrien var ret minimal; det dækkede i virkeligheden kun et håndværkerbehov, eller, som foreningens formand udtrykte sig i 1909, at det måtte siges at ligge noget uden for Industriforeningens formål; det følgende år sagde den nye formand H. P. Prior, måske for at udglatte storindustriens nye dominerende stilling i foreningen:

»Med sit formål at sprede almindelig oplysning mellem håndværkere vil det sikkert anerkendes, at vi her har et udmærket supplement til den altbestående håndværkerundervisning i teknisk skole, Kunstindustrimuseet og Teknologisk Institut. Når man husker, hvilken fremragende del, Industriforeningen har også i disse institutioners tilblivelse, vil man sikkert indrømme, at Industriforeningens arbejde for håndværkerundervisningen i det hele taget har været grundlæggende«¹²⁷.

Aftenskolen fortsatte sit arbejde, til den kort før 1. verdenskrig, efter at have haft henved 6.000 elever, overgik til Teknologisk Institut¹²⁸.

Oprettelsen af Teknologisk Institut blev det synlige og livskraftige resultat af bevægelsen for den lille industris fremme. Allerede under den store udstilling i 1888 havde man drøftet oprettelsen af fagskoler, dvs. kursus for håndværkere med henblik på en øget praktisk færdighed på forskellige tekniske områder. I 1896 indkaldte Industriforeningen en repræsentativ forsamling til diskussion af spørgsmålet om fagskolars oprettelse¹²⁹. I de følgende år blev tanken om en landsomfattende fagskole stadig mere aktuel, og i 1901 nedsatte Industriforeningen og Fællesrepræsentationen et fællesudvalg for at søge den virkeliggjort¹³⁰. Formand for udvalget blev Harald Bing, der imidlertid, som nævnt, ikke stod på nogen god fod med de ledende håndværkerkredse; dette har sikkert hæmmet arbejdet. Et referat af Bings beretning på generalforsamlingen i 1904 lader også formode, at der har været modsætninger med hensyn til, om man burde søge staten om støtte. Referatet giver samtidig et indtryk af formålet med den påtænkte undervisningsanstalt:

Fra Teknologisk Instituts første år.

Midt i værkstedslokalet står i jakkesæt civilingeniør Gunnar Gregersen (1875–1950). Allerede fra han blev cand. polyt. i 1900, koncentrerede han sig om håndværkerundervisning, fra 1906 til sin død som leder af Teknologisk Institut, der i 1918 fik sin egen bygning i Hagemannsgade efter at have haft til huse i Industriforeningen.

Efter kliché i Industrirådet.

»Hr. Bing talte her med meget vægt og under stor opmærksomhed om, hvorledes Industriforeningen bør løse den betydningsfulde opgave at vejlede den lille industri ved den revolutionering af de hidtil kendte arbejdsformer, der for tiden foregår. At oplyse en mand om, hvilken art af motor der passer bedst for hans drift, og sige ham, hvor han helst bør købe den, at vise en håndværker, hvilke redskaber og værktøjer den moderne teknik stiller til hans rådighed og lære ham den praktiske brug af disse, at opløse for en lille mester de kemikalier, han til daglig benytter, i deres bestanddele og måske derved sætte ham i stand til herefter selv at sammensætte disse efter en billig recept – at udføre dette og en del mere, som falder ind under en praktisk og teknisk konsulentvirksomhed, ville være en nyttig og ærefuld gerning for Industriforeningen at øve.

Det bør da nu, fortsatte Hr. Bing, blive til alvor med den teknologiske prøvesamling og det oplysningsbureau, som naturligt knytter sig dertil. Der er plads til en sådan virksomhed i bygningen, og en bevilling til at sætte den i gang vil ventelig blive givet på det kommende års budget. Det grundlæggende arbejde, hvoraf en selvstændig og selvejende institution bør fremgå, vil blive gjort i forening med Fællesrepræsentationen, og først når institutionen gennem nogle års erfaring har godtgjort sin nytte, vil det være tid at anmode staten om bistand«¹³¹.

Udvalgets arbejde skred langsomt frem, indtil Bings pludselige tilbage-træden i 1905 (se s. 21). Straks derefter optoges arbejdet energisk, ikke mindst på initiativ af C. Nyrop og med denne som den drivende kraft. Snart var

man nået frem til en plan for den planlagte skoles virke, og efter at Industrieforeningen og Fællesrepræsentationen havde sikret det nødvendige økonomiske grundlag, afholdt man i 1906 de første prøvekursus og henvendte sig samtidig til staten om støtte. Man motiverede skolens nødvendighed med bl. a. faren for den udenlandske storindustris fremtrængen og erobring af det danske marked. Det havde vist sig, at de mindre virksomheder på grund af begrænsede administrationsomkostninger og den personlige interesse i virksomheden var i stand til at konkurrere med den fremmede storindustri, når de blot formåede at udnytte de tekniske muligheder. At fremme håndværket og den mindre industri vil være »en landvinding for vor industri, en landvinding, der er så meget desto værdifuldere, som den åbner udveje for en såre ønskelig tilvækst af arbejdsområde for landets og småbyernes håndværk og mindre industri«¹³². Her er således virkelig udtrykt et kærnepunkt i den mindre industris idealer, og det blev mødt med forståelse af indenrigsminister Sigurd Berg, der snart udvirkede de fornødne statsbevillinger; i januar 1908 kunne man da i Industrieforeningens bygning åbne Fagskolen for Håndværkere og mindre Industridrivende eller Teknologisk Institut, som navnet snart blev i daglig tale.

Teknologisk Institut fik hurtigt en overvældende søgning. C. Nyrop, der nu var en aldersstegen mand, fortsatte imidlertid energisk sit arbejde som formand, og da han i 1916, mærket af sygdom, måtte trække sig tilbage, var man allerede begyndt på opførelsen af den store skolebygning i Hagemannsgade.

Leder af Teknologisk Institut blev fra begyndelsen cand. polyt. Gunnar Gregersen¹³³. Med Gunnar Gregersen fik håndværket en dygtig og initiativrig lederskikkelse, der også i kraft af sine særlige evner for omgang mellem mennesker formåede at præge håndværket som erhverv ved sit krav om kundskab og specialisering. Få år efter oprettelsen af Teknologisk Institut skrev Gregersen i Tidsskriftet for Industri¹³⁴ en afhandling »Det industrialiserede håndværk«, som i meget var en status over resultaterne af bevægelsen for den lille industri, der var blevet til en håndværkssag og dermed netop ved den tid, da storindustrien rykkede ind i Industrieforeningen, ikke mere hørte hjemme der, men til gengæld nu kunne stå på egne ben.

Gunnar Gregersen opridsede her baggrunden for det europæiske håndværks tilbagegang talmæssigt og »moralsk« (»Man var nemlig forknyt«) i de sidste årtier af det 19. århundrede. Men udviklingen var ikke gået hen mod storindustriens enehærdedomme, som socialøkonomerne forudsagde. Når det ikke skete, var det på grund af dels den stigende almenoplysning, dels at det tekniske fremskridt havde demokratiseret sig:

»Noget over midten af forrige århundrede ophører dampens eneherredømme. Allerede i tresserne kommer eksplosionsmotorerne frem, først gas-, så petroleumsmotorer o. s. v. Disse er mere demokratiske hjælpere, der arbejder til rimelige priser, selv for ringe ydelser, ligesom de koster mindre i anskaffelse og pasning. Navnlig elektromotoren betegner jo et mægtigt skridt i den retning – elektriciteten med sin fremstilling på billigste måde, nemlig i en central, og med betaling kun efter forbrug er denne udviklings kulmination«.

Der var en stor fremtid for det industrialiserede håndværk gennem specialisering (f. eks. fremstilling af bolte, dørgreb), og der var mange steder, hvor produktionselementet var så beskedent, at den lille virksomhed ville være lige så lønnende som den store.

Efter at have afvist det meste i de tyske og østrigske systemer, hvor statsmagten trådte ind for at sikre den mindre virksomhed, omtaler afhandlingen det, der var gjort for at ændre mellemstandens indstilling. I begge tilfælde gjaldt det som princip, at »såvel socialt som økonomisk måtte den producerende middelstand betragtes som en altfor betydningsfuld faktor i samfundet til, at man kunne ønske at se den forsvinde og give plads for en klassekløft . . .«. Som resultaterne af det arbejde, der var blevet udført rundt i landene, delvis under inspiration fra det i 1903 grundlagte »Institut internationale pour l'étude du problème des classes moyennes«, var man nu kommet derhen, at det gjaldt om at lære håndværkerne at udnytte de muligheder, teknikken gav dem. Økonomisk støtte skulle ikke ydes til den skete produktion, men til at sætte produktionen i gang (f. eks. lån til maskinanskaffelser).

I Danmark havde, konstaterede Gunnar Gregersen, bestræbelserne netop taget denne form. Den kom til udtryk gennem statsstøtte til mindre, instruktive udstillinger, til undervisning i tekniske skoler, fagskoler og i Teknologisk Institut, der både var undervisende og rådgivende. Endvidere søgtes erhvervet fremmet ved rejsestipendier og gennem lån til maskinanskaffelser. De første lån blev uddelt i 1902 af Fællesrepræsentationen, efter at der var truffet et arrangement først med Industribanken, siden med Håndværkerbanken. Fra 1905 lykkedes det at opnå en statsbevilling til ydelsen af sådanne lån, der blev administreret gennem håndværkerorganisationerne.

Gunnar Gregersen sluttede med at kalde »den tekniske husmand« til kamp mod udenlandsk industri, der endnu forsynede alt for store dele af markedet. »Sådanne arbejdsmarkeder er fædrelandets »jord«, der stadig er på fremmede hænder – og er det uberettiget, og som det er god fædrelandsk gerning at søge tilbageerobret«.

Gunnar Gregersens ord dækker de nye mål, håndværket havde sat sig, da næringslovrevisionen udeblev. Industriforeningen havde medvirket ved mål-

sætningen; men herefter blev det industriens anliggender, foreningen varetog, således som dens ledende mænd havde ønsket det fremtidige virke. Dette skete, da man i 1910 oprettede Industrirådet, organisatorisk snævert integreret i Industriforeningen.

Kilder, litteratur og forkortelser

ERHVERVSARKIVET:

Industriforeningen: Journalsager fra diverse år.

DET KONGELIGE BIBLIOTEK:

C. Nyrops privatarkiv.

Aviser, tidsskrifter og andre periodica

Dagbladet 1905.

Dannebrog 1894, 1905, 1906.

Industriforeningens Månedsskrift 1877, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884.

Industriforeningens Tidsskrift 1889-91, 1893-99.

Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1902-03, bd. 1. 1903.

Ministerialtidende 1874, 1910, 1915.

Politiken 1904, 1905, 1907.

Tidsskrift for Industri 1900-1911, 1938.

Tidsskrift for Kunstindustri 1890.

Skrifter og tidsskriftartikler

Ejler Alkjær & Jens Vibæk: *De danske Handelsforeningers Fællesorganisation 1890-1940*. 1940.

Adolf Bauer: *Danske håndværkeres andelsforetagender*. I *Nationaløkonomisk tidsskrift* 1902, s. 241-268.

Rasmus Berg: *Minder fra håndværk og industri*. Udgivet ved Vagn Dybdahl. 1954.

Betænkning afgivet af den iflg. kgl. resolution af 20. sept. 1875 til undersøgelse af arbejdsforholdene i Danmark nedsatte kommission. 1878.

Betænkning fra komiteen for oprettelsen af en større industri- og håndværkerskole i København. 1875.

Harald Bing: *Porcellænsfabrikken Bing & Grøndahl 1853-1903*. 1903.

Danske ingeniører fra teknika. 1945.

Det danske Kunstindustrimuseum i de første 25 år. 1920.

Vagn Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914*. I *Erhvervshistorisk årbog* 1960, 7-26.

Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*. 1-2. 1969.

Efterretninger for Selskabet for de Massmannske søndagsskoler 1875-76. 1876.

Johannes Hansen: *Hovedtræk af Industrirådets historie*. 1935.

F. Hendriksen: *Mennesker og oplevelser*. 1932.

Horsens tekniske skole gennem 75 år. 1857-1932. 1932.

Industrikongressen 1913. 1914.

- Københavns maskinistskole 1906–1931. 1931.
- J. T. Lundbye: *Den polytekniske Lærestalt 1829–1929*. 1929.
- C. Nyrop: *Bidrag til dansk håndværkerundervisnings historie*. 1893.
- C. Nyrop: *Industriforeningen i København 1838–1888*. 1888.
- C. Nyrop: *Industriforeningens tidsskrifter*. I Tidsskr. f. Ind. 1900, 1–4.
- C. Nyrop: *Meddelelser fra industriens område*. 1876.
- Eiler Nystrom: *Guldsmed Anton Michelsens slægt*. 1909.
- Eiler Nystrom: *Industrihistorikeren Camillus Nyrop*. 1922.
- Odense tekniske skole gennem 75 år. 1844–1919*. 1919.
- Odense tekniske skoles maskinbygningsteknikum 1905–1930*. 1930.
- Albert Olsen: *Studier over den danske finanslov 1850–64*. 1930.
- Johs. Rasmussen: *Randers tekniske skole gennem et hundrede år*. 1959.
- M. Rasmussen: *Bidrag til dansk håndværkerundervisnings historie*. 1916.
- Aage Sølvér Schou: *Teknologisk Institut 1906–1931*. 1931.
- John Steegmann: *Consort of taste, 1830–1870*. London 1950.
- Det tekniske Selskab 1893–1918*. 1918.
- V. A. Thalbitzer & W. Toussieng: *Den tekniske undervisning og den dermed i forbindelse stående kunstneriske undervisning i Sverige, Norge og Danmark*. 1895.
- Oskar Thyregod: *Industriforeningens bibliotek*, U. å.
- Jens Warming: *Håndbog i Danmarks statistik*. 1913.
- C. A. Vennervald: *Helsingør tekniske skole gennem 100 år*. 1925.
- Johannes Werner: *Gedalia og hans forfædre*. 1933.
- F. Wernicke: *Kapitalismus und Mittelstandspolitik*. 2. Aufl. 1922.
- E. Wiinblad & Alsing Andersen: *Det danske Socialdemokratis historie*. 1–2. 1921.
- Århus tekniske skole gennem 100 år. 1828–1929*. 1928.

Som hovedregel er bøger og afhandlinger forkortede ved at anføre forfatternavnet, idet der da henvises til litteraturlisten. Er der af samme forfatter anvendt flere arbejder, anføres tillige kort titlen. Bøger uden forfatterangivelse er forkortet ved at benytte titlen, eventuelt dennes vigtigste ord.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om udviklingen i Industriforeningen indtil 1888 se Nyrop: *Industriforeningen*.
2. Industriforeningens betydelige virke som arrangør af Danmarks deltagelse i internationale udstillinger er behandlet i Vagn Dybdahl: *Dansk industri og de store udstillinger 1889–1914*.
3. Om forholdet til Fællesrepræsentationen og til næringslovgivningen se Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*, 288–94 og 319–49.
4. Nyrop: *Industriforeningen*, 224 og 198.
5. I 1890 bestod foreningens medlemmer af 39 % håndværkere og industridrivende, 32 % handlende og 19 % udøvere af liberale erhverv, herunder administration samt 10 % »andre«; af håndværkere og industridrivende udgjorde de sidste omkring 40 % eller ca. 15 % af den samlede masse. Efter utrykt specialeopgave udarbejdet af stud. mag. Poul Eigil Andersen, Aarhus Universitet.
6. Nyrop: *Industriforeningen*, 190 ff.
7. *Industrikongressen 1913*, 46, hvor C. M. fortæller erindringer fra sin tid i

- Industriforeningens ledelse; når der ikke henvises til andet, er oplysningerne om C. M.s formandstid hentet derfra, jfr. i øvrigt Eiler Nystrøm: *Guldmed Anton Michelsens slægt*.
8. Familien Michelsen var interesseret i Gedalias økonomiske foretagender, Johannes Werner: *Gedalia*, 159 og 172.
 9. Nyrop: *Industriforeningen*, passim (se registeret).
 10. Harald Bing: *Porcellænsfabrikken Bing & Grøndahl*, 20–23.
 11. Samme, 52–54.
 12. Samme, 89 ff.
 13. Borgerrepræsentant 1896–1908; en fætter var Herman Bing, medstifter af Politiken og folketingsmand, broderen, Anton Bing, var også en overgang folketingsmand for Venstre, og det samme gjaldt fætteren Herman Trier.
 14. Rasmus Berg, 84 f.
 15. *Industriforeningens Tidsskrift*, 1889, 281, *Dansk biografisk håndleksikon*, III, 477.
 16. *Biografisk leksikon*, XIV, 323 f.
 17. John Steegmann, 256.
 18. Om Kunstindustrimuseets oprettelse se navnlig Nystrøm: *Camillus Nyrop*, 52–62 og 66–67 og *Det danske Kunstindustrimuseum i de første 25 år*, 5–16.
 19. Debat med Soph. Müller i *Tidsskrift for Kunstind.*, 1890, jfr. Nystrøm: *Camillus Nyrop*, 60.
 20. F. Henriksen, 309 f.
 21. Samme, 313 og 318.
 22. *Dannebrog*, 4., 5., 7., 10. og 15. okt. 1894.
 23. *Industriforeningens Tidsskrift*, 1894, sp. 345–48.
 24. Samme, sp. 355–57.
 25. *Industrifor. Tidsskr.*, 1895, sp. 317; referat af generalforsamlingen, sp. 305–319.
 26. Samme, sp. 320.
 27. Harald Bing i *Industrikongressen 1913*, 52.
 28. *Industrifor. Tidsskr.*, 1895, sp. 352.
 29. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 305–09.
 30. *Industrikongressen 1913*, 52, jfr. Vagn Dybdahl: *Partier og erhverv*, 1, 339–355.
 31. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 198–99.
 32. *Politiken*, 28. sept. 1901.
 33. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 245.
 34. Side 122–24.
 35. Se bl. a. *Københavns borgerrepræsentations forhandlinger*, 1902–03, 885–919 (Bing 913 f.).
 36. Wiinblad & Alsing Andersen, bd. 2, 12ff.
 37. *Politiken*, 22. marts 1905, *Dagbladet*, 26. marts 1905.
 38. Om møderne i repræsentantskab og bestyrelse i denne sag: referater i *Tidsskrift. f. Ind.*, 1905, 97–100, og brev af 11. april 1905 fra Rasmus Berg til C. Nyrop i sidstnævntes arkiv.
 39. Oppositionen mod Bing blev stærkt støttet af Albertis Dannebrog og kan rimeligvis ses som en udløber af spaltningen inden for Venstreformpartiet; *Dannebrog* 8. og 14. april 1905 og *Politiken* 13. og 16. april 1905.
 40. Erindringerne i *Industrikongressen 1913*, 52.
 41. *Tidsskr. f. Ind.*, 1905, 200.
 42. Samme, 221.
 43. Nystrøm: *Nyrop*, 70.
 44. *Politiken*, 6. okt. 1905.
 45. Erindringer i *Industrikongressen 1913*, 45.
 46. *Tidsskr. for Ind.*, 1905, 222 f.
 47. *Tidsskr. for Ind.*, 1907, 217.
 48. *Tidsskr. for Ind.*, 1908, 223.
 49. *Politiken*, 30. sept. 1907, jfr. 20. sept. og 6. okt.
 50. Nekrolog i *Tidsskr. for Ind.*, 1910, 29.
 51. Journalsag 237/91 Industriforeningens arkiv; i det følgende henviser tilsvarende til journalsagerne.
 52. 140/87, 216/90, 219/90, 250/97.
 53. *Tidsskr. for Ind.*, 1900, 282 f., 1901, 276 f. – 10/1901 og 104/99.
 54. Al/1906, jfr. *Dannebrog*, 28. nov. 1906.
 55. *Industrifor. Tidsskr.*, 1893, sp. 289 ff.
 56. *Tidsskr. for Ind.*, 1903, 189.
 57. Oskar Thyregod, 5–10. – Den første bibliotekar var religionshistori-

- keren P. O. Ryberg Hansen (1860-1911).
58. De årlige beretninger i *Industrifor. Tidsskr.*, her 1890, sp. 121-22.
59. Brev af 6. maj 1903 i z/1903.
60. *Industrifor. Tidsskr.*, 1890, sp. 261, 1891, sp. 51 og 1899, sp. 55-56. - I 1890 søgte man at få Ludvig Bramsen til at holde foredrag om arbejderkonferencen i Berlin, men Bramsen opgav efter henstilling fra indenrigsminister Ingerslev: 58/90.
61. De årlige beretninger i *Industrifor. Tidsskrift*, se navnlig 1890, sp. 121 og 1895, sp. 157-58.
62. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 161-62, jfr. 37/1889, hvor Wessel og Vett indrømmes store udstillingsarealer, idet det understreges, at det er et *dansk* fabrikat, der udstilles.
63. *Industrifor. Tidsskr.*, 1895, sp. 157-58.
64. *Tidsskr. f. Industri*, 1902, 202 f. I *Politikens* referat (27. sept. 1902) af generalforsamlingen blev de hidtidige forevisninger betegnet som »noget slemmt industrielt hachis«.
65. *Tidsskr. f. Industri*, 1905, 93 f.
66. Om foreningens forsk. tidsskrifter siden 1838 se C. Nyrop: *Industriforeningens tidsskrifter i Tidsskr. for Ind.*, 1900, 1-4.
67. Udvalgets nedsættelse i *Industrifor. Tidsskr.*, 1890, sp. 241, om dets arbejde i samme 1891, sp. 111 f.
68. Repræsentantskabsmøde 8. juli 1891. *Industrifor. Tidsskr.*, 1891, sp. 183 f.
69. Fr. Wagner i *Biografisk leks.* XXIV, 234.
70. Om forslaget og dets behandling: Betænkning fra tidsskriftsudvalget af 29. april 1899, sag 156/99, jfr. C. Nyrop: *Industriforeningens tidsskrifter*.
71. Om Rasmus Berg se dennes erindringer i *Minder fra håndværk og industri*.
72. Om sagen se *Industrifor.s Månedsskrift*, 1877, 31, 33-34 og 50.
73. Arbejderkommissionen af 1875 beskæftigede sig også med muligheden for fremskaffelse af maskinkraft til små virksomheder, *Betænkning afgivet af den iflg. kgl. resolution af 20. sept. 1875 til undersøgelse af arbejderforholdene i Danmark nedsatte kommission*, 107 ff.
74. Sag 37/96, jfr. *Industrifor. Tidsskr.*, 1896, sp. 73-79, hvortil også henvises for den følgende omtale af sagen i almindelighed.
75. *Industrifor. Tidsskr.*, 1896, sp. 80-83.
76. Sag 225/95.
77. *Biografisk leks.*, III, 438.
78. Rasmus Berg i Aage Sølvner Schou: *Teknologisk Institut*, 28 f.
79. Sag 137/97; det synes at fremgå af akterne, at Fællesrepræsentationen her har tiltaget sig herredømmet over en sag rejst af Industriforeningen.
80. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 40 ff.
81. Se de årlige beretninger på generalforsamlingerne, ref. i *Industrifor. Tidsskr.*, senere *Tidsskr. f. Ind.*
82. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 85 og 196.
83. Samme, 232 og 1903, 44.
84. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 184 og 191 og sag Bg/1908.
85. *Tidsskr. f. Ind.*, 1901, 233.
86. Sag/1902.
87. Nyrop: *Industriforeningen*, 117.
88. *Industrifor. Tidsskr.*, 1893, sp. 18.
89. Odense-henvendelsen i sag 170/98; stormagasiner: *Industrifor. Tidsskr.* 1897, sp. 77-78.
90. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 387-89; om særforanstaltninger mod stormagasiner, navnlig beskatning, i andre lande se Wernicke, 220-58.
91. Alkjær & Vibæk, 91.
92. 1900, 275-76, mærket A. J. dvs. Adolph Jensen.
93. Adolf Bauer: *Danske håndværkeres andelsforetagender*.
94. Samtidigt med, at de Massmannske skoler begyndte deres virksomhed, forsøgte forsk. andre selskaber at etablere håndværkerundervisning. C. Nyrop: *Bidrag til dansk håndværkerundervisning*, 42-71.
95. I tidsrummet 1800-89 var der undervist 118 mestre, 2.300 svende og 17.075

- lærlinge, Thalbitzer & Toussieng, 258.
96. Thalbitzer & Toussieng, 221 f., 261, *Århus tekniske skole gennem 100 år. 1828-1928, Horsens tekniske skole gennem 75 år. 1857-1932*, C. A. Vennervald: *Helsingør tekniske skole gennem 100 år, Odense tekniske skole gennem 75 år. 1844-1919*, Nyrop: *Medd. fra industriens område*, 96 f., hvoraf fremgår, at der indtil 1857 oprettedes 20 tekniske skoler i provinsen og derefter til 1875 25; af disse forsvandt dog flere i hvert fald periodisk p. g. a. manglende tilslutning. - Thalbitzer & Toussieng opgiver s. 254 tallet 44, men medregner ikke Helsingør, Århus, Odense, Horsens og Randers.
97. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 231 og 238. *Ministerialtid. B*, 1899, 504 ff., 1909, 324 ff., 1915, 85 ff.
98. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 238 f. Om tegneundervisningens tilstand se betænkning fra en i 1875 nedsat kommission i *Ministerialtid.*, B, 1878, 523-559.
99. *Ministerialtid.*, B, 1915, 91 jfr. *Det tekniske Selskab 1893-1918*, 46 ff.: »Besøget på skolen er jo for langt den største del af eleverne frivilligt... Det vil altså sige, at eleverne gennemsnitlig holder ud i 2 år; i det 3. år forsvinder omtrent halvdelen og i det 4. yderligere en fjerdedel« (årene 1914-18).
100. Om dette se Nyrop: *Bidrag til dansk håndværkerunderv. og Det tekniske Selskab 1843-1918*.
101. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 190-93.
102. Foruden Teknisk Institut (1.137 elever) og Den ny Håndværkerskole (431 elever) var der i 1875 i København De Massmannske skoler (195, i tegneskolen) og to mindre: Snedkernes tegneskole (oprettet 1837, 106 elever) og Malerskolen (1857, 61 elever). Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 195, samme: *Industriforeningens historie*, 169. *Efterretninger for Selskabet for de Massmannske søndagsskoler*, 1875-76, 1.
103. *Betænkning fra komiteen for oprettelsen af en større industri- og håndværkerskole i København*.
104. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 198-98.
105. Samme, 221-23.
106. Georg Nørregård i *Danske ingeniører fra teknika*, 17.
107. De følgende oplysninger om skolen i Odense bygger på *Odense tekniske skoles maskinbygningsteknikum 1905-1930*.
108. *Århus tekniske skole gennem 100 år. 1828-1928*, 74 og 99. Et mindre antal maskinkonstruktører med 2-års skolegang - i alt 6 - blev før 1914 uddannet ved Horsens tekniske skole, *Horsens tekniske skole gennem 75 år*, 41.
109. *Danske ingeniører fra teknika*, 20.
110. *Odense tekniske skoles maskinbygningsteknikum*, 4 ff.
111. Samme, 23-25.
112. *Det tekniske Selskab 1843-1918*, 89 f.
113. *Århus tekniske Skole. 1828-1928*, 74 og 99 f. I Randers var der siden 1899 en særlig bygmesteruddannelse, J. o. h. s. Rasmussen: *Randers tekniske skole gennem et hundrede år*, 17.
114. *Danske ingeniører fra teknika*, 26.
115. *Københavns maskinistiskole 1906-1931* 6 ff. om undervisningen før skolens grundlæggelse.
116. *Odense tekniske skole gennem 75 år*, 85, *Århus tekniske Skole 1828-1928*, 55 og 74 og *Horsens tekniske Skole 1857-1932*, 43 ff.
117. Nyrop: *Medd. fra industriens område*, 109 ff; Albert Olsen: *Studier over den danske finanslov*, 271.
118. Ref. i Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 95 og 115.
119. Nyrop: *Medd. fra industriens område*, 95 og 115.
120. Cirkulære nr. 114 af 4. juni 1874, Mi-

- nisterialtid., 1874, 111. Om en fælles henvendelse i 1872 fra provinsens tekniske skoler se M. Rasmussen, 1 f.
121. *Industrifor. Månedsskr.* 1880, 5; 1881, 18-19; 1882, 24-25; 1883, 51; 1884, 51.
122. *Industrifor. Tidsskr.*, 1891, sp. 15-16.
123. Nyrop: *Bidrag til håndværkerunderv.*, 231, 238, *Ministerialtid.*, 1910 B, 439 og 442.
124. Årlige oversigter over tilskud først i *Månedsskr.* siden *Tidsskr. f. Ind.*, 1880 ff.
125. J. T. Lundbye, 197 ff. og 268 ff.
126. *Industrifor. Tidsskr.*, 1898, sp. 28, 151 og 163-64.
127. Beretningen om kursus i *Industrifor. Tidsskr.* 1899, sp. 290, *Tidsskr. f. Ind.*, 1900, 254, 1901, 174, 1902, 174, 1903, 185, 1904, 168, 1905, 179, 1906, 206, 1907, 201, 1908, 225, 1909, 262, 1910, 235.
128. *Tidsskr. f. Ind.*, jubilæumsnr. 1938, 86 og Aage Sølvør Schou: *Teknologisk Institut*, 53. - Et forsøg i 1908 på at udvide aftenskolen til en almindelig højskole for håndværkere med ikke erhvervsbetonede fag mislykkedes dels på grund af manglende tilslutning, dels på grund af modvilje fra Teknologisk Institut og dets formand C. Nyrop; tydeligvis opfattede man det som et anslag mod det nye institut fra sekretær Rasmus Bergs side, se sag At/1908 og *Politiken*, 23. og 27. aug. 1908.
129. *Industrifor. Tidsskr.*, 1896, sp. 186 f. og 197 ff.
130. Her og i det følgende henvises til Rasmus Bergs skildring s. 31 ff. i Aage Sølvør Schou: *Teknologisk Institut*.
131. *Politiken*, 24. sept. 1904.
132. Her citeret efter Nystrom: *C. Nyrop*, 73.
133. *Biografisk leks.*, VIII, 299 f.
134. 1911, 3-14 og 45-69.

Håndværksmestergruppen i Roskilde ca. 1870

– med særligt henblik på dens sociale og økonomiske placering

AF NIELS SENIUS CLAUSEN

Anden halvdel af det 19. årh. betød en tid fuld af ændringer for det traditionelle håndværk. *Mesteren*, der gennem århundreder havde været en fast institution i købstaden, fik formelt og reelt en ændret status. Mesterprøve og lavsprivilegier faldt bort, samtidig med at konkurrencen fra industrien øgedes. Nedenstående er et forsøg på ud fra forholdene i Roskilde at give en samlet vurdering af håndværksmestergruppens placering i en dansk købstad i dette tidsrum.

I.

Indføring

1. Mål og midler

Det er undersøgelsens formål, gennem behandling af en række, fortrinsvis utrykte, kilder, at belyse håndværksmestergruppens sociale og økonomiske stilling i en dansk købstad (Roskilde) omkring 1870. Opgaven falder naturligt i to dele, en social og en økonomisk, opbygget omkring to sæt skemaer (bilag 1 og 2), selvom de to aspekter naturligvis har mange berøringsflader.

Udgangspunktet for undersøgelsen har været folketællingen for Roskilde købstad 1870, hvis oplysninger i videst muligt omfang er søgt verificeret og suppleret ved hjælp af andre – fortrinsvis arkivalske – kilder.

Rent praktisk er det foregået på den måde, at der for hver håndværksmester er udskrevet en seddel med de konkrete oplysninger samt kildehenvisninger. Størstedelen af de personlige oplysninger er derefter ført ind på de to skemaer (bilag 1 og 2).

Litteraturen, der behandler håndværksmestrenes forhold i sidste halvdel af det 19. århundrede, er ret sparsom (i almindelighed, og for forholdene i Ros-

kilde i særdeleshed), idet emnet kun i ringe omfang har været gjort til genstand for særskilt behandling. Dele af den benyttede litteratur nævner kun i enkelte passager problemer af relevans for denne undersøgelse.

Kildematerialet (trykt som utrykt) er derfor af en så heterogen karakter, at en samlet gennemgang og vurdering vil være uhensigtsmæssig. Henvisning til kilder samt eventuel kritik af disse er af denne grund henlagt under de enkelte afsnit; en samlet oversigt over benyttet materiale findes til slut.

2. Tid og sted

Tidsrummet omkring 1870 er ikke tilfældigt valgt, idet perioden på mange måder er en brydningstid.

Næringsloven, vedtaget i 1857, var sat i kraft fra 1862. Det betød bl. a. en ophævelse af lavsvæsenet, og en afskaffelse af de tvungne mesterprøver, med en friere adgang til næring som resultat. Det var noget, der skabte bange anelser og modstand i vide kredse, naturligvis særlig indenfor håndværkernes rækker, hvor nye organisatoriske grupperinger dannedes.

På samme tid begyndte et industrielt opsving, der, selvom det ikke antog en pludselig, faretruende karakter, alligevel gav håndværket vanskeligheder. Den udvidede brug af maskinkraft kom dog også på mange måder håndværket til gavn og skabte således, indenfor det enkelte fag, en ændring i det traditionelle arbejdsmønster.

På det rent økonomiske område bød 70'erne på lønstigninger indenfor de fleste fag, hvilket sammen med et stabilt, til tider endog faldende, prisniveau, førte til reallønstigninger for store grupper af befolkningen¹.

Som det vil ses, er der i en række henseender tale om en strukturændringernes tid for håndværket, der i høj grad animerer til en undersøgelse af specielt håndværksmesterens status.

Mesteren, der gennem århundreder havde haft en fast social og produktionsmæssig funktion i købstæderne, fik i dette tidsrum både formelt og reelt ændrede forhold at arbejde under. Ændrede forhold, der gjorde, at enkelte fag måtte bukke under for den »ny tid«, medens andre blomstrede op. Sociale og økonomiske skel mellem de enkelte håndværksmestre i købstæderne trådte tydeligere frem end tidligere.

Som lokalitet for undersøgelsen er valgt Roskilde. Ikke fordi Roskilde på nogen måde skal gøre det ud for at være mere typisk end andre købstæder, men først og fremmest på grund af kildematerialets omfang og tilgængelighed.

Enhver købstad har på grund af sin beliggenhed, sin historie, sine specielle

funktioner og andre faktorer et særpræg (hvorfor alle købstæder bliver mere eller mindre atypiske). Her skal ganske kort gøres rede for Roskildes situation omkring 1870.

Den stærke befolkningstilvækst, der i løbet af det 19. århundrede gav flere danske købstæder en betydelig stigning i indbyggerantallet, gjorde sig også gældende i Roskilde. I 1801 havde byen 1768 indbyggere². 1840 var tallet vokset til 3138³. I perioden 1845–50 var der en meget stærk vækst, særlig på grund af jernbanen fra København, der kun gik til Roskilde, hvorfor byen blev stabelplads for et stort opland. Efter 1850, hvor banen føres videre, falder tempoet i tilvæksten, således at befolkningen i 1870 udgør 5.229⁴ nær en tredobling fra århundredes begyndelse.

Byens beliggenhed nær København betød både fordele og ulemper. Den nære kontakt med storbyen har uden tvivl givet positive impulser, men det betød også hård konkurrence. Som en af byens erhvervsdrivende i 1869 udtalte:

»... dens (Roskilde) nære beliggenhed ved København, kun én times afstand pr. jernbane, har bevirket, at byen ikke kan anses for synderligt andet end en fortsættelse af Vesterbrogade, hvilket er årsag i at folk herfra egnen og byen helst søger at forsyne sig med industrielle genstande fra den større markedsplads, hvorved de industridrivende hersteds afholdes fra at udvikle nogen stor og udvidet virksomhed eller at holde masser af deres frembringelser på lager«⁵.

Endnu et karakteristisk træk ved byen skal nævnes, nemlig dens embedsstand. Som tidligere tilholdssted for stænderforsamlingerne, og med specielle funktioner i kraft af sin status som domkirkeby, med lærd skole og mange gejstlige stiftelser, var embedsstanden et markant træk i Roskildes profil. Sammen med de mest velstående købmandsfamilier udgjorde de byens upper set.

3. Udvælgelse – kriterier og kontrol

Før man kan foretage en undersøgelse af en bys håndværksmestergruppe må man have klarlagt en række definitionsspørgsmål. Problemet, om hvad man skal betragte som *håndværk*, har voldt historikere, statistikere og økonomer en del hovedbrud. Mange definitioner har været fremført i forsøg på at skelne specielt mellem begreberne håndværk og industri. Netop omkring tidspunktet for denne undersøgelse er vanskelighederne store, da faggrænserne er særlig flydende, eller som en samtidig udtrykker sig: »Det gamle er smuldret bort, og det nye endnu ikke færdigt«⁶.

Ved en sondring mellem håndværk og industri er det i praksis vanskeligt at skelne ud fra produktionsmåden. Spørgsmålet om *mekanisering* er ikke en afgørende faktor, idet flere af de fag, man ville kalde deciderede håndværksfag (f. ex. snedkere, drejere), benytter maskiner. Den officielle statistik benytter da også et ganske andet kriterium, idet man går ud fra *antallet af beskæftigede*. Da mestre indenfor flere af de egentlige håndværksfag, særlig bygningsfagene, beskæftiger mere end fem mennesker (der sættes som grænsen mellem industri og håndværk), er denne distinktion imidlertid heller ikke tilfredsstillende. Af større værdi synes den definition, der beskriver håndværk som *producerende for et kendt marked og overvejende på bestilling* i modsætning til industrien, der arbejder med standardvarer for et ukendt marked ⁷.

Det er klart, at en udskilning af håndværkere, selv under hensyntagen til de nævnte definitioner, er vanskelig; det må i høj grad bero på et skøn i det enkelte tilfælde, og kildematerialets beskaffenhed besværliggør i høj grad et sådant skøn.

I en række konkrete tilfælde har et sådant skøn gjort, at håndværksmestre er blevet ladet ude af undersøgelsen. Det gælder således for to farvermestre og to garvermestre. Det var almindeligt, at man i farverier og garverier i vid udstrækning benyttede maskinkraft ⁸, ligeledes blev farverier tidligt officielt betragtet som industri, idet de hørte under Kommercekollegiet ⁹. Disse almene forhold, i forbindelse med, at de fire pågældende virksomheder har haft over 5 medhjælpere (ifølge erhvervstællingen 1872), må bestyrke en formodning om en »fabriksmæssig produktion«.

Det skal også bemærkes, at flere håndværkere i større eller mindre omfang har drevet *handel* med produkter, de ikke selv har frembragt, bl. a. urmagere, bogbindere (papirvarer og skrivemateriel) og møbelsnedkere (bl. a. brugte møbler). Det er i realiteten umuligt at fastslå, i hvor stort omfang dette har fundet sted i de enkelte tilfælde, så ingen er udelukket fra undersøgelsen af denne grund.

Endelig skal nævnes et par grænsetilfælde: nemlig *møllere* samt *barber- og frisørmestre*. Møllere er ikke medtaget i undersøgelsen overvejende grundet fagets industrielle præg; barberere dels på grund af disses egen opponeren mod at blive regnet som håndværkere ¹⁰, dels fordi de heller ikke i næringsloven regnes til gruppen: håndværk-industri.

Som kriterium for at blive betragtet som *mester* har erhvervelsen af borgerskab i de fleste tilfælde været afgørende (af samme grund er håndværksmæssige erhverv, der ikke har krævet borgerskab, men er blevet betragtet som husflid, ex. træskomagere, tøffelmagere ikke medtaget), da mesterprøven jo ikke eksisterede mere efter 1862. Imidlertid er der enkelte tilfælde, hvor mestre

uden borgerskab er medtaget. Det drejer sig om håndværkere, der kan ses at havde aflagt mesterprøve (før 1862), men som arbejder under moderens borgerskab (idet hustruen kunne videreføre virksomheden efter mandens død) og derfor reelt har haft en selvstændig status¹¹. Medens kriteriet for en *mester* før 1862 alene har været mesterprøven, er det i denne undersøgelse altså afgørende om man *rent faktisk har været selvstændig*.

Som grundlag for en udvælgelse efter disse principper er, som ovenfor nævnt, benyttet folketællingen for Roskilde 1870. Det er et velegnet udgangspunkt, idet folketællingslisterne indeholder en rubrik om erhverv, men man må være på vagt overfor de usikkerhedsmomenter, denne kilde er behæftet med. Det er almindeligt erkendt, at folketællingernes erhvervsstatistik skal behandles med varsomhed og særlig problemet hovedperson-medhjælper¹². Det kan være vanskeligt at skelne mellem hovedperson og medhjælper (i dette tilfælde mester-svend), da mange kun angiver erhverv som ex. smed, bager, snedker, uden nærmere at angive om der er tale om mester eller svend (særligt problem: glarmester!). Ved denne undersøgelse er der benyttet følgende fremgangsmåde: I første omgang er enhver i folketællingen funden håndværker, der ikke direkte er betegnet som svend, blevet ført på et kort, hvorefter det gennem konfrontation med andre kilder, først og fremmest borgerskabsregistre, magistratsprotokoller og skatteligningslister, er søgt klarlagt, om vedkommende har været mester på det pågældende tidspunkt. Efter denne proces måtte ca. 15 % udgå, idet de måtte anses for enten at være svende eller at have opgivet en forkert beskæftigelse på folketællingsskemaet.

Dette faktum har en vis generel interesse, idet den officielle erhvervsstatistik, herunder oplysning om arbejdskraftens størrelse, er blevet til ved en optælling efter folketællingsskemaernes erhvervsrubrik. Man har øjensynlig benyttet den fremgangsmåde at tælle alle dem, der ikke direkte angives som medhjælper (svende), som hovedpersoner. Hvis dette er tilfældet, og hvis tendensen fra Roskilde-tællingen kan tages som retningsgivende, betyder det, at antallet af hovedpersoner i den officielle statistik er betydelig i overkanten¹³. Endnu et punkt, der har krævet kontrol, er spørgsmålet om, hvorvidt alle i byen boende håndværksmestre var opgivet i folketællingen. Ved gennemgang af en række andre kilder (ligningslister, personalhistoriske optegnelser, magistratsportokoller) fandtes to mestre (bilag 1. nr. 31 og 65), som af en eller anden grund ikke findes i tællingen, til trods for, at de har levet og virket i byen på det tidspunkt, tællingen har fundet sted.

II.

*Sociale aspekter**1. Fagstrukturen*

Efter endt udvælgelsesprocedure er der nået frem til et tal på 159 håndværksmestre, fordelt på 26 forskellige fag, omkring hvilke undersøgelsen er bygget op. I disse 159 er som nævnt ikke medtaget håndværksmestre, der har drevet egentlig industrivirksomhed og derfor rettelig burde være benævnt fabrikanter. Derimod drev flere mestre detailhandel, hvilket var helt i overensstemmelse med deres borgerskab, der gav dem ret til at handle med færdigvarer, der hørte deres fag til (f. ex. urmagere med fabriksfremstillede ure og skræddere med konfektionssyet tøj) ¹⁴.

Foruden disse 159 mestre har en del enker efter afdøde mestre drevet håndværksvirksomheder. Dette må tages i betragtning, når man skal vurdere intensiteten af den *konkurrence*, der har hersket. Antallet af enker med borgerskab har skønmæssigt udgjort 10 ¹⁵.

Konkurrencen indenfor håndværket har, på trods af de forskellige restriktioner næringsloven satte, også i nogen grad været præget af landhåndværkerne ¹⁶; hvor stor denne konkurrence har været for Roskildes vedkommende er det imidlertid vanskeligt at danne sig et billede af.

En oversigt over mestrenes *opdeling efter fag* vil allerede give en vis ide om, indenfor hvilke fag konkurrencen har været størst.

I den følgende oversigt er der ikke taget hensyn til specielle fagbetegnelser, såsom klein-, grov-, låse- og nagelsmede eller møbel- og bygningsnedkere.

Fag	Antal
Bagere – konditorer	10
Blikkenslagere	4
Bogbindere	4
Buntnmagere	3
Bødkere	3
Drejere	2
Felberedere og garvere	2
Glarmestre	5
Guldsmede	2
Handskemagere	1
Hattemagere	1
Hjul- og karetnmagere	4
Kobbersmede	3
Malere	13

Fag	Antal
Murere	7
Nålemagere	1
Rebslagere	2
Sadelmagere	10
Skomagere	29
Skræddere	7
Slagtere	9
Smede	13
Snedkere	14
Tømrere	4
Urmagere	5
Vævere	1
I alt	159

J. F. Pætges (1809–76).

Bror til Johanne Louise Heiberg og en fremtrædende skikkelse i byens foreningsliv. Han drev skomageri med flere svende, men har øjensynlig i sine sidste år haft sin hovedindtægt som bedemand.

Christoffer Kruse (1806–84).

På trods af, at han som felbereder var repræsentant for et erhverv i tilbagegang, havde Kruse i sine 5 sidste leveår en indkomst stigende fra 1.000 kr. til 2.800 kr. årlig.

Man vil straks bemærke, at der indenfor et fag som *skomageri* øjensynlig har været tale om en alvorlig konkurrence, ligesom antallet af *maler- og sagemagermestre* umiddelbart synes stort, selv for en by af Roskildes størrelse¹⁷. Gruppen *bagere-konditorer* omfattende 10 mestre kan også synes stor, men det må her bemærkes, at det var før den industrielle brødfremstilling tog fat, og at flere bagere desuden bagte brød til bønderne (se note 16).

Flere fag er kun repræsenteret med en enkelt mester, det gælder således *handskemager, hattemager, nålemager* og *væver*; alle fag, der på dette tidspunkt var i stærk tilbagegang.

Dette blik på erhvervsfordelingen giver imidlertid et tidsmæssigt fastfrosset billede. En række faktorer var i disse år med til at ændre hele håndværkets struktur, og det vil være af interesse at se på nogle af disse.

Næringsloven fra 1857 betød, at adgangen til at blive mester fra 1862, hvor loven trådte i kraft, lettedes betydeligt. Den kostbare mesterprøve forsvandt, og den eneste betingelse for borgerskab var, at man havde stået et vist antal år i lære – foruden naturligvis de gængse krav om pletfri vandel m. m. Umid-

delbart måtte man forvente at antallet af mestre ville stige med denne nyordning, og givetvis har mange også benyttet sig af chancen til at slå sig ned som selvstændige, men trods en stigning i byens vækst fra 1860–70, synes der for Roskildes vedkommende ikke at være tale om nogen mærkbar stigning i mestrenes antal ¹⁸.

Det er et almindeligt indtryk, at der på grund af dårlige kår for byhåndværket i 60'erne ikke skete den ændring i retning af flere selvstændige, der var ventet ¹⁹. Købstæderne tilskrev næringsloven en del af skylden for denne nedgang i konjunkturerne. Einar Cohn, der har behandlet dette problem, mener imidlertid, at grunden til denne økonomiske tilbagegang for byens erhvervsdrivende først og fremmest må ses på baggrund af et fald i kornpriserne og dermed landbrugernes formindskede efterspørgsel ²⁰.

I 1870 nedsattes en kommission – den såkaldte *købstadskommission* – til ændring af næringsloven. Dens betænkning fra 1871 mundede ud i, at næringsloven havde haft en ugunstig virkning på de næringsdrivendes vilkår i købstæderne, og man foreslog en række mindre ændringer af loven ²¹. Cohn mener imidlertid, at man dels ud af betænkningen, dels ud af rigsdagsforhandlingerne, kan slutte, at loven fra 1857 i realiteten ikke fik nogen betydning for købstædernes økonomiske udvikling efter 1862 ²².

I Roskilde synes det da også, som om næringslovens indførelse ikke vakte det store postyr (se nedenfor, afsnit om organisationerne), og antallet af mestre er øjensynlig *ikke* ændret (med en deraf følgende mindskelse af den gennemsnitlige bedriftsstørrelse). I perioden efter 1862 (–70) har 50 mestre erhvervet borgerskab, men det har ikke ændret antallet af mestre taget i forhold til byens samlede befolkning. Gennemsnitsalderen for dem, som har løst borgerskab efter 1862, er heller ikke lavere end tidligere.

Af mere vidtrækkende betydning for håndværket har det været, at *industrialisering* og *mekanisering* vandt frem. Det betød, at en række håndværksfag fik konkurrence i en sådan grad, at de kom ud i en alvorlig krise. Det gjaldt i første række fag som kobbersmede, hjul- og karetmagere, bødkere og sadelmagere ²³.

Andre håndværk kunne dog i samme periode notere fremgang, det var således især tilfældet for de forskellige bygningshåndværk samt blikkenslagere, der for en stor del også overtog kobbersmedens arbejde ²⁴. Flere erhverv søgte at klare konkurrencen fra industrien ved i højere grad at gå over til at blive udsalgssteder for de større industribedrifter; dette var tilfældet for bl. a. rebslagere og urmagere ²⁵; skræddere kunne forhandle manufaktur og skomagere fabriksfremstillet skotøj ²⁶.

Industriudviklingen i selve Roskilde var ikke særlig faretruende set fra

håndværkernes synspunkt. I forhold til andre byer af samme størrelse var industriekspansionen i Roskilde meget moderat. I 1872 var der således kun beskæftiget 199 arbejdere i industrivirksomheder, eller 3,8 % af byens indbyggere, hvor 20 andre byer beskæftigede 4 % eller derover²⁷. Der var på samme tidspunkt beskæftiget langt flere i håndværksbedrifter, og de største håndværksmestre beskæftigede flere personer end de største industrivirksomheder²⁸. De industrivirksomheder, der fandtes, var heller ikke af en sådan beskaffenhed, at de direkte generede håndværket; det var bl. a. bryggerier, teglbrænderier, møllerier og tobaksfabrikker. Kun to jernstøberier kan muligvis have haft nogen betydning i denne forbindelse²⁹. Men selv om konkurrencen fra industri i selve byen var minimal, er det dog givet, at massefabrikationsindustrien var en nærværende trussel.

De to former for konkurrence, håndværkerne havde, var altså dels den fra industrien, dels den indbyrdes. For den indbyrdes konkurrence havde antallet af mestre indenfor de enkelte fag betydning, men dette må desuden ses i nøje sammenhæng med de enkelte håndværksbedrifters størrelse. En målestok for dette er bl. a. antallet af beskæftigede hos den enkelte mester.

Vi har en kilde til belysning af disse forhold i den såkaldte erhvervstælling fra 1872³⁰. I slutningen af 1872 fik alle industri- og håndværksvirksomheder, der havde lønnet medhjælp, stillet en række spørgsmål om virksomhedens art og arbejdsforholdene. I denne undersøgelse har vi for Roskildes vedkommende mulighed for at konstatere antallet af ansatte indenfor de forskellige fag³¹. Da tallene er fra 1872, må man formode, at de stort set svarer til forholdene i 1870 – der jo er udgangspunktet for denne undersøgelse. Arbejdskraften er opdelt i to grupper – dels de voksne mandlige arbejdere (overvejende faglærte), dels gruppen kvinder og unge mænd (unge mænd oftest = lærlinge). Opdelingen ser derefter ud, som vist i tabellen (på næste side).

Tallene viser, at noget over halvdelen af alle mestre har haft lønnet arbejdskraft, og kun indenfor fire fag er der øjensynlig ingen medhjælp. Det gælder i alle fire tilfælde fag, der er på retur nemlig handskemager (1), nålemager (1), væver (1) samt kobbersmedene (3).

Byggefagene omfatter langt de største gennemsnitsbedrifter. Den største snedkerbedrift har 6 svende, medens tømrerfagets førende mester har ialt 35 ansatte (helt givet tømrermester Weber). Den største enkeltvirksomhed, hvad antallet af ansatte angår, er imidlertid en muremester med 48 ansatte – sandsynligvis Schumacher. Det skal dog understreges, at antallet af ansatte under byggefagene har været meget sæsonbetonet. Overraskende er det, at 11 skomagermestre i alt har beskæftiget 45 personer. D. v. s., at ca. 75 personer i byen har været beskæftiget med skomageri – heraf en del dog lærlinge. Den største

Fag (antal virksomheder)	Antal ansatte	
	Voksne mænd	Kvinder og unge mænd
Bagere (6)	13	4
Blikkenslagere (4)	4	6
Bogbindere (1)	1	
Buntnagere (3)	3	1
Bødkere (3)	4	2
Drejere (2)	2	2
Garvere (2)*	2	
Glarmestre (1)	1	
Guldsmede (1)	1	
Hattemagere (1)	2	1
Hjul- og karetmagere (5)**	8	6
Malere (6)	13	3
Murere (5)	68	8
Rebslagere (2)	3	
Sadelmagere (9)	7	6
Skomagere (11)	30	15
Skræddere (6)	10	11
Slagtere (3)	2	2
Smede (11)	12	14
Snedkere (7)	22	6
Tømrere (3)	38	13
Urmagere (3)	2	2
Virksomheder i alt 95	Ansatte i alt 350	

* To andre garverivirksomheder har henholdsvis 5 og 6 ansatte og er som tidligere nævnt udelukket af undersøgelsen, da de er blevet betragtet som fabrikker.

** Kun 4 i undersøgelsen.

mester beskæftiger 11 ialt (Zahle?). Skomageri er dog alligevel det fag, hvor der er flest småmestre – 18 i alt. At bagerne ikke har flere ansatte, synes umiddelbart uforklarligt, når man tager deres økonomiske status i betragtning (se nedenfor)³². Fra fag til fag kan man konstatere en forskel på, fra hvilke grupper de ansatte kommer. Indenfor byggefagene har man overvejende haft voksen mandlig arbejdskraft (faglærte?), medens f. eks. skrædderne har haft flertal af kvindelig arbejdskraft. Smedene har haft en overvægt af lærlinge (billig arbejdskraft).

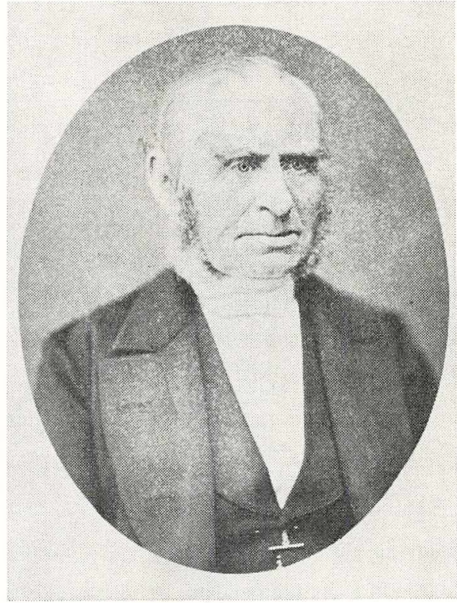
Selvom vi ikke nøjagtig ved *hvilke* mestre, der har haft lønnet medhjælp, giver denne oversigt dog et billede, der i mange henseender må virke overraskende sammenlignet med den økonomiske undersøgelse (se nedenfor III, 1 + 2). *Fag med en ret lav gennemsnitsindkomst har alligevel medhjælp.*

Således har 9 af 10 sadelmagere og 6 af 7 skræddere lønnet medhjælp til

C. Pozzi (1842–89).

Søn af en indvandret schweizisk konditor og overtog i 1869 faderens forretning. Pozzi (her fotograferet i dansk løjtnantsuniform) blev senere mineralvandsfabrikant.

Jørgen Løytved (1800–95).

Grundlagde i 1835 sit blikkenslagerfirma og udvidede i 1859 med et borgerskab som skifferdækker. Firmaet eksisterer stadig (under navnet Einar Løytveds Eftf.) og er således et af Roskildes ældste.

trods for, at begge fag er dårligt stillet rent indkomstmæssigt, måske netop p. g. a. udgift til medhjælp. Man kan sikkert regne for givet, at medhjælpen indenfor disse erhverv har været forholdsvis ringe lønnet – noget der selvfølgelig først og fremmest gælder kvinder og lærlinge.

I undersøgelsen fra 1872, hvorfra disse tal er taget, er der desuden foretaget en opdeling efter *ansættelsesforholdets art*, d. v. s. hvorvidt der i lønnen har været inkluderet kost og logi. Denne opdeling er ikke fulgt her, da det må anses som mindre betydningsfuldt at få oplyst dette i de enkelte tilfælde. Generelt kan det dog siges, at ansættelse med kost og logi inkluderet i lønnen fortrinsvis findes i de tilfælde, hvor der har været få ansatte, dog således at lærlinge næsten altid har været ansat under denne form – lærlingelønnen har i de fleste tilfælde stort set været ensbetydende med kost og logi. Det siger sig selv, at mestre indenfor bygningsfagene ikke har kunnet ansætte svende i så stort tal, som det er tilfældet, med kost og logi inkluderet i lønnen. Det er sikkert en af grundene til, at f. eks. tømrersvendene i Roskilde har nogle af de højeste svendelønninger (se nedenfor III, 1. indkomsten).

Et særligt punkt, der berører hele problematikken omkring erhvervs-

strukturen, er omfanget af *bibeskæftigelser*. Det er et område, der meget vanskeligt lader sig belyse, idet folketællingslisterne kun i få tilfælde giver oplysninger. Det ligger dog klart, at flere mestre, særlig indenfor de erhverv, hvor fortjenstmulighederne har været ringe, har haft forskellige former for bibeskæftigelse. Når flere sadelmagere opgiver, at de desuden er garvere, er det dog et spørgsmål, om man skal betragte det som en egentlig bibeskæftigelse, idet denne aktivitet nøje har været knyttet sammen med sadelmagervirksomheden, hvor et mindre garveri har leveret materiale til eget forbrug³³.

Et andet eksempel på, at man har søgt en udvidelse af selve fagets rammer, ses for blikkenslagernes vedkommende. Blikkenslager Løytved tog allerede i 1859 et supplerende borgerskab som skifferdækker. En række konkrete eksempler på bierhverv ses hos skomagerne, hvor en er ringer (A. P. Schmidt), en anden omviser i domkirken (C. W. Sørensen)³⁴, og en tjener lidt ekstra som bud i Håndværkerforeningen (Finchen)³⁵. Skomager Pætges har haft en så omfattende beskæftigelse som bedemand, at hans hovedindtægt måske har stammet herfra³⁶, således at han mere eller mindre har skiftet erhverv. At mestre helt træder ud af håndværkernes rækker, ses der andre eksempler på: konditor Pozzi tituleres i skatteligningslisterne 1885 som fabrikant, og bødkermester Dohn går helt over i detailhandlen³⁷.

Bortset fra mandens eventuelle bierhverv havde familien også mulighed for ekstraindkomst gennem *hustruens arbejde*. Der er i magistratsprotokollerne flere eksempler på, at hustruer af håndværkermestre har fået borgerbrev på såkaldt fri næring (gratis borgerskab), der omfattede handel med brød, tråd, garn, lys, sæbe, legetøj, kager m. m.³⁸, ligeledes har job som syerske sikkert været et hyppigt bierhverv. Som et mere ualmindeligt eksempel på hustruens beskæftigelse skal nævnes C. P. Bodholdts hustru, der som én af de første fremstillede hjemmelavet pålæg med videre salg for øje³⁹.

2. Organisationsstrukturen

Næringsloven fra 1857 fastslog i § 25 ganske kort, at lavene fortsat kunne bestå med mindst 5 medlemmer, men at deres hidtidige rettigheder skulle bortfalde⁴⁰. Hermed var et spørgsmål, der gennem århundreder havde været stærkt debatteret, bragt til afslutning; selvom det ikke fra alle sider blev betragtet som en lykkelig afslutning. Mange – særlig blandt mestrene – så i tabet af lavsprivilegierne en fare for ukontrollable tilstande. Man mente, at den funktion, lavene havde haft, socialt og produktionsmæssigt, var af uvurderlig samfundsmæssig betydning.

I provinsbyer som Roskilde har denne betydning imidlertid været begræn-

set, idet der kun fandtes lav for fire fag, nemlig for *skomagere, skræddere, smede og snedkere*⁴¹. Ophævelsen af *selve* lavsprivilegierne betød ikke stort; hvad f. eks. tilgangen af nye mestre angik, skete der som nævnt ikke de store udsving. Hvad derimod angår det rent organisatoriske, kan man måske med nogen ret sige, at lavenes ophævelse efterlod et tomrum, for lavet var jo ikke kun en mesterorganisation, men også i høj grad svendenes samlingssted⁴². Ophævelsen af dette fælles mødested for mestre og svende fik følger langt udover det organisatoriske, idet skellet mellem mester og svend fremover udbygtes mere og mere og var med til at danne grobund for hele fagbevægelsen i 70'erne⁴³.

En af dem, der i denne splittelse så en fare, og som opfordrede til dannelsen af foreninger til afløsning af lavene, var lægen og socialøkonomen Fr. Krebs, der i sit skrift *Det gamle og det nye samfund* fra 1876 skrev følgende: »Den kamp, håndværket for tiden kæmper og i længere tid har kæmpet, er, som tildels bemærket, samfundets kamp, for såvidt det er middelklassens tilværelse, der kæmpes for. Det er måske ikke ganske berettiget at tale om en kamp, thi ulykken er netop, at håndværket slet ikke har kæmpet, men er sunket nedad og nedad og nedad. . . .«⁴⁴.

Kampen, der tales om, var den kamp, der førtes mod principperne i næringsloven, men som efterhånden var døet mere eller mindre hen. Roskilde havde, som andre købstæder, deltaget i agitationen mod næringsloven, omend på et mere beskedent plan end det var tilfældet andre steder.

Det var *Roskilde Borger- og Håndværkerforening*, der, som koordinerende organ for de næringsdrivende, ledede denne modstand. Man sendte et 1856 en repræsentant til håndværkermødet i København, hvor repræsentanter fra 42 købstæder diskuterede modforslag til den bebudede næringslov.

Den kommission, der blev nedsat efter dette møde, kom i sommeren 1857 med et »andragende til Indenrigsministeren imod de O. Müllerske Forslag til ved Lov at kuldkaste hele vor Næringslovgivning«. Dette andragende blev sendt til underskrift i alle landets købstæder, hvor det i alt fik 15.000 underskrifter. Medens det fik 124 underskrifter i Ringsted, 217 i Hillerød og 300 i Køge opnåede det imidlertid kun 58(!) i Roskilde – hvoraf kun 34 underskrifter fra håndværkermestre⁴⁵. Modstanden mod de nye reformer har derfor været stærkt behersket i byen, og medens modstanden mod loven fortsatte helt op til dens ikrafttræden i 1862, opgav man i Roskilde allerede i 1861 videre modstand⁴⁶.

Ifølge næringsloven var det som sagt tilladt lavene at fortsætte, som almindelige foreninger. Det betød, at flere af lavene fortsat eksisterede med forskellige formål.

I Roskilde forsvinder øjensynlig kun snedkerlavet ved lovens ikrafttræden 1862. Skomagerlavet fortsætter nogle år som ligkasse og skrædderlavet som sygekasse⁴⁷. Smedelavet fortsætter, som det eneste lav, i en mesterforening, så længe, at det blev en egentlig arbejdsgiverforening⁴⁸.

Forholdet mellem mestre og svende undergik store forandringer i 70'erne og 80'erne. Mange så i det ofte spændte forhold en ulykke for håndværket, således skrev Fr. Rücklin i 1881:

»Et håndværk, som hviler på et sikkert grundlag, vil altid forene en naturlig interesse og forstandigt skøn med et fornuftigt fremskridts fordringer. Sker det, at det låner øre til vidtgående og omstyrtende ideer om staten og samfundet, så kan man være vis på, at det kun er, fordi det føler sig truet i sine inderste interesser, udsat for fare i hele sin beståen og prisgivet proletarietets sørgelige lod. Et økonomisk sikkert stillet håndværk er en statsopholdende magt af første rang og, navnlig i byerne, det største og sikreste grundlag for social velfærd«⁴⁹.

I Louis Pios fødeby, Roskilde, kom det dog ikke til de store opgør. Bortset fra en mindre skomagerstrejke i 1875⁵⁰ var der ikke optræk til uoverensstemmelser mellem arbejdere og arbejdsgivere. Organiseringen af arbejdere foregik da også med en vis træghed, således havde Roskilde i 1890 kun 5 fagforeninger⁵¹.

Som organisation, der til dels kunne overtage lavenens funktion som mødested for håndværkere, havde Roskilde, som tidligere nævnt, en håndværkerforening. *Roskilde Borger- og Håndværkerforening* var blevet stiftet så tidligt som 1840⁵², som en af de første håndværkerforeninger overhovedet – en måned før Håndværkerforeningen i København.

I 1843 talte foreningen 38 medlemmer, som alle på nær én var håndværkermestre⁵³. Foreningen havde i hele sin opbygning tydeligt taget lavene som forbillede. Det ses bl. a. af dens love, der meddeler, at »til medlemmer af foreningen antages ingen andre end anstændige og pletfri borgere, eller sådanne mænd, som antages at være lig disse . . . når en ønsker at indtræde i selskabet, da kan dette kun ske ved en skriftlig anmeldelse fra en af selskabets medlemmer, . . . hvorefter det med stemmeflertal skal afgøres, om han bliver optaget i foreningen eller ikke«⁵⁴.

Foreningens formål var til at begynde med overvejende af selskabelig art, men snart tog man dog også fat på en række mere eller mindre fagligt betegnede spørgsmål. I 1853 opstillede foreningen et medlem (farver P. Rasmussen) til borgerrepræsentationsvalget; han blev indvalgt som den første håndværker i byens råd. Fra 1859 opstillede man desuden kandidater til politio- og tamburposten, og senere igen til ligningskommissionen⁵⁵.

I 1868 skete en mindre paladsrevolution i foreningen, der bl. a. resulterede i

en ændring af formålsparagraffen, der blev udvidet til »at virke til industriens og håndværksflidens fremme«⁵⁶. Selvom ordet industri ikke helt skal opfattes i den moderne betydning, som en » modsætning« til håndværk, betød ændringen i foreningens statutter imidlertid rent faktisk, at en række ikke-håndværkere kom ind i bestyrelsen, og til formand blev valgt fabrikant – dog tidligere malmester – L. Møller.

Det var i øvrigt et faktum, at forholdet mellem industri og håndværk i byen ikke var særlig modsætningsfuldt. Der var i høj grad tale om samarbejde, som bl. a. gav sig udtryk i en industriudstilling tilrettelagt af *Borger- og Håndværkerforeningen* i 1863; udstillingen bestod af »kunst-, fabriks-, håndværks- og husflidsarbejder samt landbrugsmaskiner og redskaber og gartneriets produkter m. m. leveret fra Roskilde købstad og landbo-omegn«. Medens der i København var både en håndværkerforening og en industriforening, havde en mindre provinsby som Roskilde ikke plads til et så udvidet foreningsliv, og i 1890'erne får foreningen da også officielt navnet, *Borger-, Håndværker- og Industriforeningen*⁵⁷.

Man havde fra regeringsside, ved gennemførelsen af næringsloven, ment at håndværkerforeninger skulle kunne virke som en erstatning for lavene⁵⁸, og i Roskilde overtog foreningen da også efterhånden en række af lavenes samfundsnyttige opgaver. Omkring 1870 havde man både syge- og begravelseskasse, og der oprettedes en lånekasse for foreningens medlemmer. Man ydede desuden støtte til en række filantropiske formål gennem en understøttelseskasse, og man havde bevilling til et vare- og industrilotteri⁵⁹.

I 1870 brød en gruppe håndværkere ud af *Borger- og Håndværkerforeningen* for at danne deres egen forening, der fik navnet *Roskilde Håndværkerforening*. Man ville gerne skabe en ren håndværkerforening, hvilket ikke helt lykkedes. Den egentlige grund til, at en gruppe brød ud af moderforeningen, var de økonomiske og sociale skel, der gik tværs gennem håndværkernes rækker⁶⁰.

Den nye forening fik ligesom moderforeningen en sygekasse og opstillede ligeledes kandidater til de kommunale valg, altså i sine funktioner en tro kopi af den gamle forening.

Der er ingen tvivl om, at håndværkerforeningerne – og dermed først og fremmest håndværksmestrene – i Roskilde udførte et samfundsgavnligt arbejde. Ikke blot *økonomisk*, gennem de forskellige kasser og gennem bygning af håndværkerstiftelser, men også gennem foredragsvirksomhed og biblioteker var de med til at *højne almendannelsen*, og ikke mindst har de rent *fagligt* haft betydning for håndværkeruddannelsen, bl. a. gennem støtte til den tekniske skole.

Snedkermester Mads Nielsen (1836–1907).

Her (i døren t. h.) sammen med sine svende og lærlinge. Mads Nielsen kom i 1865 til byen, hvor han som venstremand havde svært ved at vinde indpas. Han havde derfor til stadighed størstedelen af sine kunder på landet. – Svende og lærlinge behandlede han med megen omsorg og interesse, og i 1883 oprettede han som noget helt nyt en fagskole for snedkere.

Den tekniske skole er et kapitel for sig. Allerede i 1831 skabtes den første tegneskole i Roskilde. Den sygnede imidlertid hen, og først i 1840 – samme år som stiftelsen af håndværkerforeningen – stiftes en levedygtig *Roskilde Tegneskole*. Som en af de første byer i landet fik Roskilde en teknisk skole.

Blandt skolens stiftere var imidlertid kun få håndværkere. Det er det højere borgerskab, der danner hovedvægten i ledelsen i de første årtier ⁶².

1855 nåede skolen sit foreløbige højdepunkt med 51 elever, men derefter indtrådte en krise, således at man i 1862 måtte suspendere undervisningen, da der kun meldte sig 7 elever. 1867 kom der igen liv i skolen bl. a. på initiativ af malermester Kyhse og skomagermester Grausen ⁶³. Der kom nu overvægt af håndværksmestre i skolens ledelse, der i 1874 bestod af bl. a. muremester Schumacher, urmagermester Schwartz og malermester Kyhse. I skolen blev undervist 55 elever i fagene, tegning, skrivning og regning ⁶⁴.

I 1883 gjordes et forsøg på at oprette en fagskole specielt for snedkere af snedkermester Mads Nielsen. Skolen eksisterede ikke længe, men det var et af de første forsøg i sin art ⁶⁵.

3. *Social status*

Begrebet *social status* er vidtfavnende og kan naturligvis betragtes fra flere synsvinkler. Et grundlæggende element er imidlertid graden af den sociale *anseelse*, d. v. s. spørgsmålet om i hvor høj grad en person eller en gruppe accepteres af sine medmennesker (eller af andre grupper) ⁶⁶. Denne anseelse skyldes så igen en hel række specifikke faktorer, som det kan være mere eller mindre vanskeligt at måle (økonomisk status, politisk status, intellektuel status m. m.).

Der skal ikke her søges opstillet nogen komplet liste over alle de faktorer, som er bestemmende for den sociale status, eftersom denne undersøgelse ikke prætenderer at ville belyse problemet i bredden.

Vi skal her prøve at belyse en bestemt erhvervsmæssigt placeret gruppes sociale status for 100 år siden. Det siger sig selv, at muligheden for at måle, hvad man kan kalde *erhvervsprestigen* i 1870'ernes Danmark ⁶⁷, i høj grad vanskeliggøres af det forholdsvis spredte og heterogene kildemateriale. Det må derfor også understreges, at dette afsnit mere bliver en række sporadiske bemærkninger end et egentlig forsøg på en skematisk opstilling af statusbegrebet ud fra en enkelt erhvervsgruppes synsvinkel.

I hvor høj grad har den gruppe, vi her beskæftiger os med, følt sig som en gruppe, i hvor høj grad kan man tale om et enhedspræg? Der kan ikke herske tvivl om, at der har eksisteret en udbredt klassebevidsthed. Industrihistorikeren Rasmus Berg, hvis fader var sadelmagemester i det tidsrum, vi beskæftiger os med, fortæller, at hans forældre følte sig som hørende til middelklassen, og at deres anskuelse udelukkende gik i retning af, at den klasse man var født i, skulle man blive i, og at det var at gå uden for al tradition at stræbe højere – indstillingen var indeholdt i ordsprogene, »skomager bliv ved din læst«, og »det er ikke for svin at komme i kancelliet« ⁶⁸.

Denne indstilling om at »kende sin plads« havde ikke ændret sig meget fra tidligere tider; man levede i anskuelser og vaner, der, som Rasmus Berg siger, »bundede i tider, der lå mindst et århundrede tilbage« ⁶⁹; dette gjaldt ikke mindst for håndværkerstanden. Lavsånden, der bandt håndværkerne sammen, var med til at udvikle en faglig stolthed og gav udadtil håndværket et større enhedspræg, end der f. eks. var blandt medlemmer af handelslavene ⁷⁰.

Trods dette enhedspræg udadtil betragtedes enkelte fag dog tidligere (17. årh.) som »finere«, det gjaldt således bagere, smede, skomagere og skræddere, der stod øverst blandt lavene ⁷¹. Denne traditionelle distinktion måtte imidlertid ændres med det 19. århundredes nye vilkår for de enkelte fag. Det økonomiske aspekt ved bedømmelsen af et enkelt fags prestige har sikkert været medvirkende til at ændre denne indstilling. De fag, der på grund af industrialiseringen sakkede agterud som f. eks. skomageri og skrædderi, har med den ringe økonomiske stilling ikke mere kunnet leve på den traditionsbundne anseelse. Men selv med ensartede økonomiske kår har der dog sikkert været afvigelse i den anseelse, de enkelte fag har nydt.

Det, der stærkest har karakteriseret håndværksmestergruppen udadtil, har været den fælles holdning og indstilling til håndværkets placering og betydning. En veneration over for fagmæssige traditioner, der bragte mange mestre i armod netop i dette tidsrum. Foragten for maskiner og industrielt fremstillede varer viste sig at være afgørende for bl. a. skomagernes dårlige stilling. Denne indstilling var karakteristisk for de fleste håndværkere, både mestre og svende.

Når man i Roskilde i 1861 ikke syntes så aktive, når det gjaldt opposition mod næringsloven, skyldes det derfor sikkert ikke en forskellig indstilling til håndværket som sådan, men snarere en formodning om, at næringsloven ikke ville blive nogen alvorlig trussel.

Det er dog ikke utænkeligt, at mulighederne for at finde frem til fælles ståsted, når det drejede sig om helt konkrete spørgsmål, har været vanskeliggjort af bl. a. den store konkurrence. Faggrænsernes større bevægelighed har også skabt øget indbyrdes konkurrence fagene imellem, og dermed ofte gjort det mere nærliggende at pleje egeninteressen fremfor fællesinteressen.

En placering af håndværksmestrene *politisk* viser dog stor homogenitet indenfor gruppen. I Roskilde, som de fleste andre steder, var så at sige alle håndværkere, mestre som svende, højremænd. Man var i stærk opposition til *Venstre*, og en enkelt venstremand blandt håndværksmestrene i Roskilde – snedkermester Mads Nielsen – havde det svært. Han stammede fra landet, og da hans politiske sindelag sikkert ikke har givet ham særlig gode beskæftigelsesmæssige muligheder i byen, havde han da også størstedelen af sine kunder på landet ⁷².

Da D. G. Monrad ved valget i 1872 tabte til gårdejer Ole Larsen i Roskildekredsen, fik han i selve Roskilde købstad 470 stemmer mod venstremanden Ole Larsens 26 ⁷³.

Håndværkeren nærrede som regel dyb respekt for klassen, der lå over ham selv i anseelse og lærdom, ligesom han så med en vis despekt på bønder og

ufaglærte arbejdere ⁷⁴. Denne holdning over for bønderne var dog ikke kun bestemt ud fra en social-kulturel forskel, men også fordi man følte, at bønderne (Venstre) i deres politisk-økonomiske bestræbelser modarbejdede købstadsbefolkningens interesser. Efter næringsloven satte derfor en mere udtalt højredrejning ind. Rasmus Berg nævner et eksempel, hvor en af byens matadorer siger til en håndværksmester: »Føj for Satan, stemmer De på Bjørnbak, ja, så er vi færdige. Vil De sende mig Deres regning« ⁷⁵.

Forholdet til landhåndværkeren bar også præg af denne holdning. Selv om byhåndværkerens arbejdsforhold i realiteten ikke adskilte sig stort fra landhåndværkerens – selv store mestre måtte tilbringe dagen i værkstedet eller på byggepladsen – følte man intet fællesskab ⁷⁶.

At bønderne viste oppositionelt sindelag, blev altså betragtet som en udfordring, endnu mere stejlt måtte man derfor blandt håndværkerne stille sig til den gryende socialisme. Rasmus Berg husker, hvilket indtryk det store fælledmøde i 1872 vakte blandt svendene på faderens værksted, hvor man ikke mente, der var skredet hårdt nok ind: »Pio, Brix og Geleff var ikke bedre værd end at skydes« ⁷⁷.

Svendene identificerede sig stadig stort set med den »fælles håndværkerånd«, men der var også tegn i tiden på, at en opsplnitning af mestre og svende var på vej. Mesteren blev middelklasseborger og arbejdsgiver, svenden blev arbejder.

Politisk set havde de *samfundsbevarende* håndværkere (mestrene) imidlertid også måtte kæmpe for at blive accepteret i det politiske styre på lokalt plan få årtier tidligere ⁷⁸; et kapitel, der i øvrigt giver rig lejlighed til at se på andre sociale gruppers syn på håndværkergruppen.

Da *Roskilde Borger- og Håndværkerforening* i 1853 besluttede at opstille en kandidat fra deres egne rækker til posten som borgerrepræsentant, blev dette af den siddende borgerrepræsentation, bestående af embedsmænd og større købmænd, mest af alt betragtet som en spøg. Hverken i Roskilde eller andre steder havde man kendt til, at jævne borgere skulle tage del i det politiske styre. Byens embedsparti og ledende bedsteborgere kom i fyr og flamme, da det, man mindst af alt havde ventet, skete: håndværkernes kandidat – farver P. Rasmussen – vandt over cand. jur. Glückstadt. Det blev betragtet som en sejr for byens middelklasse. Da man efter valget skulle besætte udvalgsposterne søgte de gamle borgerrepræsentanter at holde farver Rasmussen udenfor. Denne svarede imidlertid: »Når jeg ingen plads får i noget udvalg, så nedlægger jeg mit mandat, og appellerer til mine medborgere, da det vel ikke er meningen, at jeg skal spille tiden med at være et sted, hvor der ingen brug er for mig.« På denne tiltale svarede en anden borgerrepræsentant, agent

Svane: »Ja, er det det, De vil, så er det en anden sag, vi troede ikke, en håndværker havde tid til den slags ting«. Farver Rasmussen blev derefter valgt til forskellige udvalg og blev i øvrigt genvalgt som *Borger- og Håndværkerforeningens* repræsentant helt frem til 1888 ⁷⁹.

Pladsen i byens råd var dog ikke en post, hvorfra man drev egentlig interessepolitik. Det var nærmest at betragte som en ærespost. Den egentlige politiske autoritet havde den kongevalgte borgmester. Men set fra et socialt synspunkt har det uden tvivl været at betragte som en klassemæssig sejr.

Tidligere, kort efter *Borger- og Håndværkerforeningens* start i 1845, gives et eksempel på embedsstandens syn på håndværkerne. Foreningen ville holde en maskerade, som byens borgmester imidlertid søgte at forpurre. Han henholdt sig til en udtalelse fra borgerrepræsentationen, der mente, »at det var upassende, at en forening, som for en væsentlig del bestod af håndværkere, tillod sig den flothed«. Formanden afviste imidlertid henvendelsen med et, »hvad fanden bryder vi os om borgerrepræsentationen« ⁸⁰.

Der har hersket en helt fastlåst opfattelse af, indenfor hvilke enemærker håndværkerne skulle holde sig, og det faktum, at håndværkerens arbejde var manuelt, har sikkert været en vigtig faktor for den statusmæssige placering. På scenen blev håndværkeren stillet i modsætning til et dannet menneske ⁸¹, og befattede en håndværker sig med ikke-håndværksmæssige sysler, blev det mødt med sarkastiske bemærkninger.

Tømrermester Weber, der på tidspunktet for denne undersøgelse hørte til blandt byens største mestre, havde en oplevelse, der kan illustrere dette (fortalt af hans søn):

»Fader havde af sin broder Conrad fået en porcelænsdørplade med påskrift *kontor*, og denne var sat op på døren fra gangen mod gården ind i kontoret. Så kom fader en dag den vej ind sammen med arkitekt Chr. Hansen (en broder til Theofilus Hansen), som dengang var arkitekt ved domkirken. Da arkitekt Hansen så dørpladen, sagde han i en syrlig tone: »Nå! en tømrermester har kontor«, og idet han så kom ind i kontoret, hvor moder havde anbragt mig, som var ganske lille barn, på pulten, føjede han til, idet han pegede på mig, »så er det måske bogholderen?« – En håndværker skulle ikke sidde på kontor, han skulle »arbejde«. Såsnart arkitekt Hansen var gået, gik fader ud og skruede dørpladen af« ⁸².

Rangfølgen i Roskilde har været ret klar. Embedsstanden og købmændene ⁸³ samt en række handlende af forskellige kategorier har socialt set stået over håndværksmestrene. Afstanden kunne, som det er set af de her nævnte citater, være stor. Et helt ekstremt eksempel på den kløft, der har været mellem embedsstanden og håndværkerne, kan man få gennem læsningen af Lucie Elise Fich's erindringer ⁸⁴, der giver et indtryk af livet i byen. I bogen,

hvori et stort persongalleri med tilknytning til Roskilde nævnes, er kun i ét tilfælde nævnt en håndværksmester og det i en ganske speciel forbindelse:

»Ak ja, for os Roskildensere var det bekendt, hvad den vist nok meget adelsstolte, men just derfor des ulykkeligere og dog altid værdige gamle dame [talen er om enkegrevinde von Plessen] havde lidt ved sin fortabte og dybt sunkne eneste søn, da han ægtede *Otto Slagters* datter og førte hende som sin hustru ind på herresædet Lindencborg, som moderen havde måttet overlade ham, da hun ikke længere kunne omgås ham eller tåle at se den vilde forvirrede drukkenboldt, som nu kun fandt sin plads i omgang med mennesker af den råeste slags.

Otto Slagter⁸⁵ var en bekendt, men rig slagter i Roskilde, som handlede med næsten alle de bedre familier i byen. Hans datter var, såvidt jeg ved, opvarterpige i »Prinsen«, da hr. kaptajn og kammerjunker Scheel-Plessen blev forliebt i hende, sendte hende til København, lod hende lære at klimpre lidt på klaver og ægtede hende så uden at tage hensyn til sin moders krænkede følelser (vel omtrent af samme grund, som en højstående person gjorde en til sin gemalinde*)«⁸⁶.

Eksemplet er ganske vist – selv om det er skrevet i 1860'erne – fra århundredets første halvdel, og forholdene ændrede sig en del i løbet af århundredet. Deltagelsen i byens styre, den økonomiske fremgang og den bedre uddannelse betød, at kommunikationen med de højere sociale lag blev udvidet, og håndværksmestergruppens almindelige sociale status højnedes, men den sociale afstand var stadig betydelig⁸⁷. Samtidig øgedes dog den sociale afstand til svendene.

At der *indenfor* mestrenes rækker netop omkring 1870 er tegn på en ændret social gruppering, er imidlertid et af de mest interessante punkter i spørgsmålet om den sociale status.

Da en udbrydergruppe fra *Borger- og Håndværkerforeningen* i 1870 dannede *Roskilde Håndværkerforening*, måtte det i nogen grad ses på baggrund af den sociale ulighed, der også herskede indenfor håndværkernes rækker.

Man ville gerne, som det fremgår af foreningens forhandlinger, skabe en såkaldt »ren håndværkerforening«; da det imidlertid ikke ville blive en ret stor forening, udvidede man optagelsesbetingelserne en del, så man anså som medlemsberettigede

». . . enhver agtværdig håndværker, der er i selvstændig stilling, tillige gæstgivere, høkere, mel- og grynhandlere, vognmænd og røgmænd. Det forhenes derimod at ligge udenfor foreningens interesse at optage som faste medlemmer f. eks. embedsstanden, herunder indbefattes den studerende klasse, samt fuldmægtige, kontorister, skrivere, så og handelsstanden, herunder indbefattes grossererere, detail- og galanterihandlere samt marskandiser«⁸⁸.

* Sigter til Frederik 7.s ægteskab med grevinde Danner.

Roskilde gamle bagergård.

Ejedes i 1870 af en mesterenke, madam Aarestrup, der drev den betydelige virksomhed med stor dygtighed. Omkring 10 enker efter håndværkermestre drev i 1870 mandens virksomhed videre. Her fotograferet i 1890'erne.

Det er en ganske åbenbar social klassedeling, man her har nedfældet. Medens man på den ene side udelukker svendene (der dog rent fagmæssigt må siges at være mere nærliggende end gæstgivere og røgmænd), lukker man samtidig af for de øverste sociale status-lag.

Det nævnes, at håndværkerforeningen skilte sig ud fra moderforeningen for, »at de jævne håndværkere kunde finde et samlingssted, hvor de kunde føle sig fuldt ud hjemme, være det de var, og sige det de ville i rolig bevidsthed om eget værd«⁸⁹. En senere formand i foreningen udtalte om grunden til splittelsen, »at de sociale forhold delte medlemmerne i to klasser, og at det ved festlige sammenkomster gjorde, at den såkaldte brede middelstand, særlig håndværkerne, følte sig tilsidesat«⁹⁰.

At der var håndværkermestre, der følte sig knyttet mere til den brede end den højere middelstand, har sikkert først og fremmest været økonomisk betinget. Det kan bl. a. nævnes, at stifterne af den nye håndværkerforening for-

trinsvis var mindre mestre med en beskeden indkomst (ex. skrædder Cappel, skomager Bredenfeldt, slagter Hauerberg, buntmager Gellner, buntmager Herling)⁹¹. Tilbage i moderforeningen blev hovedsagelig de økonomisk bedst stillede mestre (i bestyrelsen sad 1869 skomager Zahle, urmager Schwartz, maler Christiansen, og bødker Andersen)⁹².

Den økonomiske faktor har ganske åbenbart spillet en betydende rolle for den sociale status i det mindste *indenfor* gruppen af mestre.

Det er ikke muligt her måleligt at konstatere denne faktors indflydelse, kun at anskueliggøre dens tilstedeværelse. Man kan dog forsøge at klassificere mestre socialt efter deres økonomiske situation alene. Det vil da stort set dreje sig om tre mestertyper.

1. Den store virksomhed med mange ansatte (særlig tømrere og murere) og en indtægt betydelig over gennemsnittet.

2. Den mindre virksomhed, med få svende, der økonomisk kaster så meget af sig, at man kan tale om en rimelig forrentning af investeringen samt en driftslederløn, dog hvor ejeren disponerer selvstændigt over produktionsmidlerne (mindre kapitalist).

3. De helt små virksomheder – enmandsværksteder, hvor mesteren i realiteten går for almindelig svendeløn (se III 1.). Han er formelt selvstændig, idet han selv bestemmer over produktionen, men ikke økonomisk uafhængig, idet han er bunden til sin virksomhed, hvor selv kortvarige sygdomsperioder kan true med økonomisk sammenbrud.

Det er helt klart, at for den tredje gruppe (der udgør en betydelig del) har det ikke været den økonomiske faktor, der har gjort mesterstillingen socialt tiltrækkende. Her må helt andre momenter have spillet ind. Har stillingen ikke givet en erhvervsmæssig/økonomisk sikkerhed, har titlen måske psykologisk set givet en vis social tryghed i form af anseelse og prestige, som man ikke ville have haft i arbejdergruppen.

Den almindelige frygt for social deruote har givetvis været så udbredt indenfor de dårligst stillede mestre, at faren for at komme til at tilhøre proletariatet har været medvirkende til, at man er forblevet mester selv med en ringere indkomst end en svend.

Der skal ret komplicerede målinger til, før man kan udtale sig mere konkret om mestergruppens sociale status, og de spredte bemærkninger her prætenderer da heller ikke at være nogen dybtgående analyse, men afspejler blot nogle af de faktorer, der har været afgørende for håndværkermesterens placering i det sociale system omkring 1870.

4. Mobiliteten

Undersøgelsen af henholdsvis den geografiske og den sociale mobilitet er koncentreret omkring oplysningerne på skemaerne i bilag 1.

Disse oplysninger stammer fra forskellige kilder. Fra folketællingslisterne (1870) er taget vedkommende mesters og hustrus *alder* og *fødested*. Disse data er derefter blevet brugt til gennem kirkebøger at finde frem til vedkommendes *forældre* og disses *livsstillinger*.

Selvom oplysningen om fødested er opgivet i alle tilfælde, er den ofte af en sådan beskaffenhed, at det vanskeliggør en videre søgning efter forældrene. Det gælder f. eks., hvor disse er født i udlandet, hvor fødestedet f. eks. blot opgives som København, eller hvor den øjensynlig er forkert opgivet. I en række tilfælde har oplysningerne dog kunnet søges ved hjælp af andre kilder, som f. eks. borgerskabsprotokoller, slægtslitteratur og -arkiver, lægdsrullefortegnelser, tidligere folketællinger samt kirkebogsregistre (f. Kbh.) og folketællingsregistre (Kbh. 1845). Søgningsarbejdet har været ret omfattende, og selvom materialet ikke er fuldstændigt, må det dog siges at være kompletteret i forsvarlig grad (i realiteten er der jo ingen grænser for, hvor langt man kan fortsætte søgningsarbejdet).

a. geografiske mobilitet

For at give indtryk af den *geografiske mobilitet* (vandringer) for henholdsvis mand og hustru, skelnes der i skemaet (bilag 1.) mellem 9 forskellige fødesteder. Hvis vi opstiller resultaterne i et skema for sig, bliver resultatet for mandens vedkommende følgende:

Fødested	Antal fødte	I %
a. Roskilde	57	36
b. Roskildes omegn (Sømme, Voldborg, Tune og Ramsø herreder)	18	11
c. København	26	16
d. Sjælland i øvrigt	30	19
e. Kongeriget Danmark i øvrigt	12	8
f. Slesvig, Holsten og Lauenborg	1	1
g. Tyskland	12	8
h. Norge-Sverige	3	2
i. Udlandet i øvrigt	0	0
	159	101*

* Alle procenttal er afrundede, derfor 101 %.

Det ses at nær halvdelen af alle mestre er født i eller omkring byen. I selve byen er 36 % »hjemmefødinge«, og det er noget under det niveau, der var gældende for købstadsbefolkninger som helhed. I 1870 var 46,3 % af købstædernes befolkning født i den by, hvori de boede; 48,5 % var født udenfor byen og 5,2 % i udlandet ⁹³.

For landhåndværkernes vedkommende rekrutteredes omkring 70–80 % fra selve landsbyen eller den nærmeste omegn ⁹⁴.

At 16 % kom fra København må ses som konsekvens af den nære beliggenhed. Fra det øvrige rige, det vil stort set sige Fyn og Jylland, kom kun 8 %. Der har altså ikke været tale om nogen stærk vandring fra Jylland; vandringer herfra er åbenbart gået til hovedstaden ⁹⁵.

Hele 11 % er født udenfor riget. Det kan lyde af meget, men indenfor håndværkergruppen var det ikke noget særsyn. At det her fordeler sig med kun 1 % til hertugdømmerne, er på den anden side mod den almindelige tendens, idet hertugdømmerne indtil dette tidspunkt var det betydeligste indvandringsområde fulgt af Sverige, Tyskland og Norge ⁹⁶. Af de mange udenlandske navne kan man se, hvilken betydelig indflydelse den udenlandske håndværker har haft for Danmark. Bortset fra dem, som er født i udlandet, er nemlig en stor del anden og tredje generation efter indvandrere – tømrermester Webers fader kom fra Tyskland, ligesom murermestrene Schumachers og Schledermanns forældre; konditor Pozzis familie stammede fra Schweiz, og skomagermester Pætges forældre kom til Danmark i det 18. årh. fra Frankfurt.

Udlændinge var et almindeligt og accepteret islæt i næringslivet. Efter 1848 og igen efter 1864 blussede tyskerhadet dog op i en sådan grad, at tyske håndværkere – særlig i København – i stort omfang blev fordrevet fra deres arbejdspladser. Det nationale spørgsmål kunne til tider trænge det omdiskuterede næringsspørgsmål i baggrunden ⁹⁷. I Roskilde har der dog ikke været tale om nogen veritabel klapjagt som i København (hvor det særlig var svendene, det gik ud over); de tyske håndværksmestre var veletablerede borgere, som faldt helt ind i det danske miljø, desuden var de fleste danske håndværkere dus med den tyske mentalitet og håndværkertradition, som de havde stiftet bekendskab med gennem deres tid som farende svende ⁹⁸.

Den geografiske mobilitet for hustruens vedkommende er ikke meget forskellig fra mandens. Der er gennemgående tale om en ringe mobilitet. Man flytter ikke over store afstande. Lidt flere er født i byen, og lidt flere kommer fra København, end det er tilfældet hos mændene. Hustruen har i højere grad måttet følge mandens vandring, idet mandens arbejde ofte må have afgjort bopættelse. Der var således ikke tale om en egentlig *indvandring* fra udlandet,

Fødested	Antal fødte	I %
a. Roskilde	53	39
b. Roskilde omegn (Sømme, Voldborg, Tune og Ramsø herreder)	14	10
c. København	26	19
d. Sjælland i øvrigt	27	20
e. Kongeriget Danmark i øvrigt	11	9
f. Slesvig, Holsten og Lauenborg	0	0
g. Tyskland	3	2
h. Norge-Sverige	3	2
i. Udlandet i øvrigt	0	0
	137**	101*

* Alle procenttal er afrundede, derfor 101 %.

** Kun 137 hustruer, da 16 mestre er ugifte, og 6 er enkemænd eller fraskilte, hvor det ikke har været muligt at finde hustruens data.

men at hustruen er fulgt med manden (hvadenten der har været tale om en udlænding, eller en dansker der har giftet sig i udlandet). Ligeledes har der sikkert heller ikke været en egentlig vandring på 19 % kvinder fra København til Roskilde, men igen en vandring, der skyldes ægteskab.

Vandringerne fra land til by er ikke iøjnefaldende – de 10 % fra omegnen er overvejende landboere, medens kun en mindre del af *Sjælland i øvrigt* og *Danmark i øvrigt* omfatter folk fra landet. Landhåndværkere har ikke altid været lige velanskrevet i byen.

b. social mobilitet

Ved den sociale mobilitet skal her forstås *generationsmobiliteten*, altså afstanden i social rang fra den ene generation til den anden. Normalt foretages en sådan sociologisk måling på højdepunktet af faderens/sønnens karriere. Det er imidlertid forbundet med uoverstigelige vanskeligheder at overholde dette i denne undersøgelse, idet det kun er praktisk muligt at få oplyst faderens/svigerfaderens stilling på tidspunktet for sønnen/datterens fødsel. Af samme grund opererer vi heller ikke med differentierede stillingsbetegnelser, men skelner kun mellem fire grupper: *a. håndværker i samme fag, b. håndværker i andet fag, c. landbruger og d. anden livsstilling.*

Håndværksfagene er delt op i to grupper for at undersøge, i hvor stort omfang det enkelte håndværk har været selvsupplerende. Indenfor grupperne *håndværk* har der altså ikke været tale om en skelnen mellem mestre og svende, ligesom *landbruger* dækker over alle stillinger lige fra daglejer til gårdmand. Gruppen *anden livsstilling* dækker naturligvis over en lang række forskellige stillinger, der ikke har kunnet indpasses de andre grupper.

Resultatet vil derfor i første række blive en oversigt over vandringer fra gruppe til gruppe; ikke noget, der nødvendigvis har betydet en ændring af den faktiske sociale status⁹⁹. Oversigt over mestrenes sociale mobilitet (i de tilfælde, hvor faderens titel kendes):

Faderens livsstilling	Antal	%
a. håndværker i samme fag	41	29
b. håndværker i andet fag	40	28
c. landbruger	24	17
d. anden livsstilling	38	27
	143	101

Det fremgår, at det enkelte håndværksfag ikke har været selvsupplerende; kun i 29 % af tilfældene er man gået direkte i faderens fodspor. Tager man derimod håndværket som helhed, er hele 57 % ud af håndværkerfamilie.

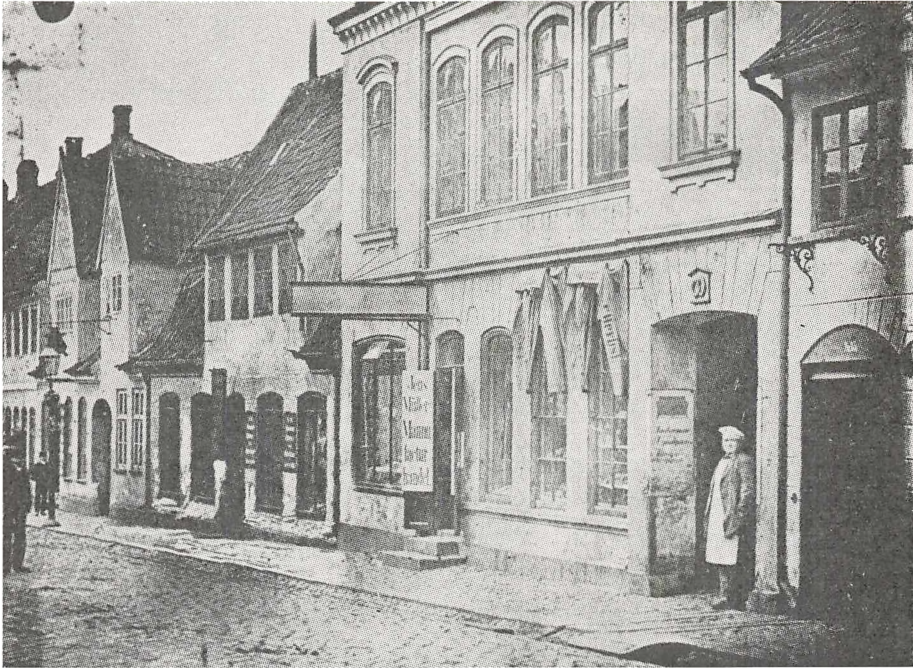
Tilgangen fra landbruget har ikke været overvældende (som også den geografiske mobilitet viste); det betyder ikke, at vandringen fra land mod by ikke har sat ind, kun at det ikke i første række er de faglærte, der er kommet til købstaden.

Blandt stillinger i landbruget skal nævnes: indsiddere, daglejere, gårdskarle, husmænd og enkelte gårdmænd, men ingen proprietærer endsige godsejere.

Rubrikken *anden livsstilling* – omfattende 27 % – dækker en hel række beskæftigelser, som her skal nævnes:

arbejdsmand (7)	møller (2)
brygger	postfuldmægtig
brændevinsbrænder	skolelærer
degn	skovfoged
dyrlæge	styrmand (2)
eskadronskirurg	tambur
handels- og kontorbetjent (15)	toldbetjent (3)
kirkebetjent	trykker
kniplingshandler	underofficer
korporal	vognmand (2)
marskandiser	værtshusholder (2)

Det drejer sig overvejende om stillinger, der vel har befundet sig på samme sociale niveau som håndværksmesteren. I de tilfælde, hvor der er sket en reel statusændring, er der tale om mindre spring. Arbejder-mester (opadgående), dyrlæge-mester (nedadgående). Det er værd at bemærke, at

Lagermester Herbsts forretning i Skomagergade.

Herbst (1838–1900) ses i porten. Længere nede ad gaden ses felbereder Kruses ejendom med skiltet over porten.

ingen kommer fra de højeste sociale rangklasser og ingen fra egentlige akademiske miljøer.

Konklusionen må blive, at der alt i alt har været tale om ringe mobilitet – både op- og nedadgående, med en lidt større tendens til at gå socialt opad, end der har været tendens til social degradering. Dette er ikke en overraskende konstatering, idet store sociale afstande almindeligvis vil modvirke mobilitet ¹⁰⁰.

Mobilitetsforskning er en forholdsvis moderne disciplin, men for Danmarks vedkommende eksisterer dog en undersøgelse helt tilbage fra 1840. Det var den århusianske læge og historiker J. R. Hübertz, der på dette tidspunkt ved magistratens hjælp udsendte et skema til hver familie i Århus, som skulle oplyse om vedkommendes *navn, stand og fødested*, samt tilsvarende for *fædre og bedstefædre*. Hübertz nåede bl. a. i sin undersøgelse frem til, at det enkelte fag langt fra var selvsupplerende. Af 468 borgere havde kun 85 den samme stilling som faderen ¹⁰¹. Det kunne tyde på, at tendensen til at gå i faderens fodspor inden for håndværkergruppen trods alt har været større

end for befolkningen som helhed, idet 41 udaf 143 i denne undersøgelse har valgt samme fag som faderen.

En tilsvarende opregning af hustruens sociale mobilitet (svigerfaderens livsstilling) giver dette resultat:

(Sviger)faders livsstilling	Antal	%
a. håndværker i samme fag	12	11
b. håndværker i andet fag	41	36
c. landbruger	21	19
d. anden livsstilling	40	35
	114	101

Kvinder, der har giftet sig med mænd i samme fag som faderens (ægteskabeligt set gået i faderens fodspor), udgør kun 11 %, mens de, der er blevet inden for håndværkerstanden, udgør 47 % (for mændenes vedkommende 57 %).

Fra landbruget er kommet lidt flere end for mændenes vedkommende, nemlig 19 %, medens gruppen *anden livsstilling* omfatter 35 % (mod 27 % for mandens vedkommende) og består af:

arbejdsmand (7)	købmand (5)
betjent (3)	lærer (3)
brygger (2)	møller (4)
brændevinsbrænder	skipper
fisker	skovfoged
gartner	skytte
høker	toldbetjent
kollektør	vognmand
kontorbetjent	vægter
kontrollør	værtshusholder
kirurg	

Der har for hustruens vedkommende været tale om større mobilitet ¹⁰², men det har ikke resulteret i en væsentlig ændret social status. Ægteskab mellem personer fra forskellige statuslag (det, der i sociologisk terminologi, kaldes heterogami) er kun undtagelsen, der bekræfter reglen: lige børn leger bedst ¹⁰³. For kvinden, som husmoder, har ægteskabet været den vigtigste – om ikke eneste – mulighed for at ændre social status, idet hun ganske enkelt har fået mandens status. Hustruen har oftere end manden skiftet miljø, uden dog af den grund at have fået en væsentlig ændret social rang.

Set fra mandens synspunkt kan giftermålet også have betydet en ændring af hans sociale status. Han kan have giftet sig ind i socialt opadgående lag eller, hvad der er mere interessant i denne forbindelse, han kan have giftet sig en virksomhed eller formue til.

Skomagermester Zahles gode økonomiske kår skyldes således i høj grad, at han giftede sig ind i en velhavende familie¹⁰⁴. Et helt enestående eksempel på, hvordan en mester har »giftet sig til en virksomhed«, findes med vis relation til denne undersøgelse, hvor en garvervirksomhed i tre generationer gik i arv til svigersønnen¹⁰⁵.

Da spørgsmålet om ægteskab (herunder alder for indgåelse af ægteskab) anses for at have en vis betydning for opnåelse af højere social status¹⁰⁶, skal her kort gøres rede for disse forhold i denne undersøgelse.

Håndværksmestergruppen som helhed består i 1870 af 159 mestre med en gennemsnitsalder på 45 år. Af disse 159 er 143 gift (incl. enkemænd og fraskilte).

Gennemsnitsalderen for ægteskabs indgåelse er for mændenes vedkommende 29 år, for kvinden kun omkring 26.

Den forholdsvis høje vielsesalder skyldes, at man normalt ikke har giftet sig, før man blev selvstændig. Ægteskabet har kunnet virke som en bremse mod det mål, man har haft, at blive mester.

Hvis vi betragter gennemsnitsalderen for erhvervelse af borgerskab, ligger den på 28,3 år¹⁰⁷ (kun 3 er under 25 år og 6 er over 35). Sammenligner vi vielsesår med år for borgerskab, viser det sig da også, at de oftest ligger meget tæt på hinanden¹⁰⁸.

III.

Økonomiske aspekter

1. Indkomsten

Mulighederne for at danne sig et indtryk af håndværksmestergruppens indkomster er stærkt begrænset; de kilder, man har til at bedømme arbejdernes løn (lønningsbøger, lønsatser), eksisterer ikke for mesterens vedkommende. Vi er derfor henvist til som kilde for disse undersøgelser udelukkende at henholde os til *skatteligningslisterne*. De kan give os et indtryk dels af indkomsten på et givet tidspunkt, dels af indkomstudviklingen over en årrække.

Da der arbejdes med en konstant gruppe mestre, er undersøgelsesintervallet begrænset til tiden mellem 1870–85; udover et begrænset antal år vil gruppen

have ændret sig og være indskrænket så betydeligt, at undersøgelsesresultaterne ville blive misvisende.

Som baggrund for forståelse af ligningssystemets funktion skal følgende oplyses: I løbet af det 19. årh. skete en række omlægninger af skatterne. I 1850 afløstes næsten alle de gamle repartitionsskatter, og der pålagdes en såkaldt ligningsskat. Af købstæderne krævedes en fast sum, hvis byrde fordeltes efter sidste folketælling og bygningernes assurancesum. Man lignede dels efter en grundtakst ($1/4$), dels efter næringen ($1/4$), dels efter formue og lejlighed ¹⁰⁹. I 1863 kom en lov for købstæderne, hvorefter man skulle ligne efter grundtakst, husskat samt formue og lejlighed (næringskatten forsvandt). Der var ikke tale om en indkomstsskat, der blev lagt på al indtægt uden undtagelse, men *et skøn over skatteevnen*, der kunne blive vilkårligt ¹¹⁰.

I 1870 kom en indkomstsskattelov, hvor man gik over til procentsystemet, der skulle sikre en ligelig skattebyrde (de lokale myndigheder kunne dog sætte indtægterne for lavt og derved skabe et uensartet skattetryk på landsbasis) ¹¹¹.

Det er vanskeligt at bedømme hvilken sikkerhed ligningen giver ved en vurdering af den reelle indkomst.

Scharling har i *Danmarks Statistik* behandlet problemet og mener, at man ved ligningen 1870 ff. har sat indkomsterne for lavt (sammenlignet med andre undersøgelser). Han mener, at ligningerne giver et troværdigt billede, hvis man vil bedømme forholdet mellem de enkelte indtægtsgrupper (klasser), men de absolutte tal for de enkelte grupper er upålidelige. Der tales om, at de faktiske indtægter er nedsat med omkring 50 % ¹¹². Scharlings betragtninger er naturligvis meget generelle, da ligningen har været forskellig fra sted til sted. Dog er det sikkert ubestrideligt, at man mange steder ikke har ansat efter den reelle indtægt, men fulgt tidligere tiders praksis (se ovenfor) og taget hensyn til skatteevnen, da man ikke kendte til egentlige fradrag.

Selvangivelsen blev indført med indkomstbeskatningen, men det var frivilligt, om man ville indgive den, og i 1870 ses det af ligningslisterne for Roskilde, at kun 128 af ialt 1167 skatteydere har benyttet sig af denne mulighed. Det har dog sikkert i en by af Roskildes størrelse været muligt i høj grad at skønne sig til indtægternes størrelse. At der skulle være tale om så store afvigelser som 50 % mellem skatteansættelsen og den reelle indtægt, synes der ikke at være belæg for. Hvis man sammenligner den årlige svendeløn udbetalt af tømrmester Weber i Roskilde (undersøgt af Jørgen Pedersen) med selvangivelser fra tømrrersvende, udgør forskellen *højest* 10–20 % (som kan forekomme, da alle beløb kun opgives i hele hundreder). Man har da også ved de fleste indsendte selvangivelser forhøjet indkomsten, ligesom de fleste ansøgninger om nedsættelse er blevet afvist ¹¹³. Det skal endelig nævnes, at indtæg-

ter under 700 kr. var skattefri, og skatteprocenten forholdsvis lav (1870: $2\frac{1}{2}\%$), der synes således ikke at være lagt op til skattesnyderi i større målestok.

På skemaet (bilag 2) er der opført de enkelte mestres ansatte indtægt for årene 1870-71-75-80 og 85. Medens ligningen for 1870 omfatter alle de af undersøgelsen omfattede 159 mestre, omfatter tallene for 1885 kun 88 mestre. Det er selvfølgelig en ting, der bør tages i betragtning ved vurderingen af materialet, at det ikke omfatter den samlede håndværksmestergruppe til enhver tid, men kun udgangsgruppen, hvor flere med tiden dør, flytter eller går ud af egentlig erhverv.

Hvis vi ser på ligningen for året 1870, vil det ses, at indtægterne spænder over beløb fra 400 kr. årlig til 3.400 (Weber). Det er store forskelle indenfor én og samme samfundsgruppe. I flere tilfælde er der en naturlig forklaring på de lave indtægter, nemlig *alderen*, men det er i langt fra alle tilfælde, at dette kan være forklaringen. Der har ganske åbenbart været store økonomiske skel blandt håndværksmestrene. Af de 159 har en trediedel en indtægt på 700 kr. og derunder, og de betaler således ikke skat, en trediedel har en indtægt på mellem 800-1000 kr., og kun en trediedel af alle mestre tjener over 1000 kr. årligt.

For at konkretisere disse tal vil det være nødvendigt at se dem dels i relation til det almindelige omkostningsniveau, dels i relation til andre samfundsgruppers indtægt.

I et læserbrev i Roskilde Avis fra 1869 hedder det:

»Det skal blot bemærkes, at den familie, som kun har 400 rd. at leve af, ikke kan siges at have formue eller lejlighed til beskattelse, da en sådan indtægt ikke er mere end det nødvendigste til en tarvelig levemåde, hvoraf intet kan undværes . . .«¹¹⁴.

I 1875 skriver en skomagemester til ligningsmyndighederne:

»Undertegnede skomager Mortensen [ikke med i den egentlige undersøgelse] er ansat i kommuneskat til 15 kr. årlig. Da dette er så betydelig mere end andre i lignende stilling tillader jeg mig at ansøge om passende nedsættelse og skal til støtte for min ansøgning fremføre følgende. Jeg ernære med egne hænder kone og tre små børn og har først nylig taget borgerskab som skomager og er ikke i besiddelse hverken af nogen formue eller midler til forskud til anskaffelse af materialer og har endog måttet gøre lån for at kunne få midler i hænde til at løse mit borgerskabsbrev . . .«¹¹⁵.

Den pågældende skomagemester fik derefter nedsættelse til 700 kr (= skattefrihed). Til sammenligning kan nævnes svendelønningerne indenfor tømmerfaget. Jørgen Pedersen har som tidligere nævnt i sin undersøgelse over arbejdslønnen i Danmark 1850-1913 benyttet materiale fra lønningsbøger hos

Malermester J. C. Gottschalck (1817–94).

Han havde, som det ikke var ualmindeligt hos malerhåndværkets udøvere, kunstneriske ambitioner, der bl. a. affødte en lang række prospekter fra Roskilde samt dette selvportræt fra 1843. Noget økonomisk udbytte fik Gottschalck dog ikke af sine mulige kunstneriske evner. Hans indtægt lå betydeligt under gennemsnittet for håndværksmestre.

tømrermester Weber i Roskilde, der jo er særlig relevante for undersøgelsen her. Det fremgår heraf, at en tømrersvends årsløn (tømrersvende regnes på dette tidspunkt for nogle af de bedst lønnede håndværkere) i 1870 er 696 kr.¹¹⁶, altså under skattegrænsen. Sammesteds opstilles et normalbudget for en svend i en provinsby på 801 kr. årlig¹¹⁷. Det vil altså sige, at man med en indtægt på 800 kr. (som det også blev nævnt i det ovenfor citerede læserbrev) kun var istand til at skaffe sig det nødvendigste til en families underhold.

Taget under ét har håndværksmestergruppen en gennemsnitsindtægt på 1025 kr. i 1870, eller godt og vel 30 % over de bedste svendelønninger. Med indtægter på 700 kr. og derunder placerer $\frac{1}{3}$ af byens håndværksmestre sig imidlertid på svendeløsniveau og i flere tilfælde betydeligt under¹¹⁸.

Det bør her påpeges, at det med så store forskelle, der her er tale om, på sin vis er upassende at benytte et *gennemsnit*, når det gælder årsindkomstens absolutte størrelse. Det er imidlertid også vanskeligt at gå efter en *modal-*

værdi (i. e. den hyppigst forekommende indkomst), da flere indkomstbeløb er lige hyppigt forekommende. Gennemsnitsbeløb vil derfor blive brugt, med de nævnte forbehold, til bl. a. at vise forskellen i indkomst for de forskellige fag.

I denne opstilling er kun medtaget fag repræsenteret med over 4 mestre.

Hvis man betragter gennemsnitsindtægten for forskellige fag viser der sig betydelige forskelle.

Tømrere	1750 kr.	Sadelmagere	1000 kr.
Bagere	1522 kr.	Smede	942 kr.
Urmagere	1520 kr.	Hjul- og karetmagere	900 kr.
Murere	1443 kr.	Glarmestre	860 kr.
Slagtere	1367 kr.	Skomagere	797 kr.
Bogbindere	1300 kr.	Malere	779 kr.
Blikkenslagere	1085 kr.	Skræddere	757 kr.
Snedkere	1071 kr.		

Oversigten giver et indtryk af, indenfor hvilke fag fortjenstmulighederne er størst, men det skal dog understreges, at enkelte store indtægter inden for en gruppe (også indtægter fra bierhverv – se ovenfor II,1) kan hæve gennemsnittet, så det bliver misvisende. Det gælder således for tømrerne, der jo helt domineres af tømrermester Weber; inden for de fleste fag er der enkelte mestre, hvis indtægt rager op over de øvrige. En undtagelse er skræddermestrene, hvor *ingen* tjener over 800 kr. om året. Det gælder for skrædderhåndværket som for de andre håndværk med indkomster under gennemsnittet (1025), at det er håndværk på retur; fag inden for hvilke den industrielle produktionsform langsomt vinder frem¹¹⁹. Det har særlig øget konkurrencen inden for fag, der har været »overrepræsenteret«. Skomagere og skrædderne er sikkert eksempel på dette forhold. Fag, der i forvejen var repræsenteret af et relativt stort antal mestre, og som havde nogen konkurrence fra håndværkere med såkaldt fri næring bl. a. træskomagere, tøffelmagere og hjemmesyersker (desuden konkurrence fra landhåndværkerne). Hele spørgsmålet om det enkelte fags »overrepræsentation« synes af stor betydning for indkomstens størrelse. De største indkomster findes indenfor faggrupper, der efter forholdene er repræsenteret med et moderat antal mestre¹²⁰.

Men hvordan er *håndværksmesterens indkomst i forhold til byens øvrige befolkning*.

I den øverste indtægtsgruppe, 18.000–5.200 kr. berinder sig i 1870 22 personer, fortrinsvis embedsmænd og købmænd, men ingen håndværksmestre.

I gruppen 5.200–4.000 kr. er ud af 23 personer én mester, slagtermester Frederiksen, hvis indtægter bl. a. også stammer fra kreaturhandel. Mellem 4.000 og 3.200 kr. er ansat 13, hvoraf tre mestre: snedkermester Bruun, bagermester Schmidt og tømremester Weber. Blandt byens 58 højeste indkomster befinder der sig altså kun 4 håndværksmestre. Hvis man udvider det til at omfatte alle med indtægter over 1800 kr., er der et antal på 16 mestre ud af en total på 159. Det er altså kun få af byens håndværksmestre, der har ligget i toppen af indtægtsskalaen ¹²¹.

I 1885 er der en samlet ligning i Roskilde på 2.170.700 kr. ¹²² fordelt på 1455 personer eller en gennemsnitsindtægt på 1485 kr. pr. person. Det tilsvarende tal for håndværksmestergruppen alene er 1762 kr. – mesterindkomsten ligger altså godt og vel 15 % over gennemsnittet for hele byen. Hvis man imidlertid udelader de 20 største mesterindkomster (det vil reelt sige beløb på 2.500 kr. og derover), får man et gennemsnit på 1144 kr. (et såkaldt vejet gennemsnit). Det er, som det ses, de forholdsvise få store indtægter, der holder gennemsnittet oppe. For det store flertal af mestre er indtægten på et mere beskedent plan.

De højeste mesterindkomster i 1885 er murermester Schumacher med 9.000 kr. og slagtermester Lund med 8.000 kr. Det er dog beløb, der ligger betydeligt under, hvad en af byens storkøbmænd, agent Borch, tjener, nemlig 18.000 kr., og byens borgmester, der har en indtægt på 12.500 kr. Forfatteren Holger Drachmann, der på dette tidspunkt er bosat i Roskilde, er ansat til 6.000 kr., medens kunstmaleren og arkæologen professor Kornerup er ansat til 5.500 kr.

Et indblik i *indkomstudviklingen* (i perioden 1870–85) kan fås ved at se på mestergruppens gennemsnitsindtægt for de år, hvor ligningerne er behandlet. En udregning giver følgende resultat ¹²³:

År	Gennemsnitsindkomst kr.	Stigning i %
1870	1025	
1871	1187	+ 13,6
1875	1251	+ 5,1
1880	1366	+ 8,4
1885	1762	+ 22,5

Det ses, at der for hver ligning i perioden har været en støt indtægtsfremgang med en helt bemærkelsesværdig fremgang i femåret 1880–85. Hvordan stemmer disse tal nu overens med den almindelige konjunkturudvikling i

perioden? Dette aspekt er behandlet grundigt af Jørgen Pedersen, der som ovenfor nævnt har undersøgt materiale for netop Roskilde (Weber). I 1870 begyndte et konjunkturopsving, der i perioden 1871–73 var meget kraftigt, derefter skete et ret brat fald, der kulminerede i 1879, hvorefter der igen indtrådte en bedring, der dog knap holdt sig frem til 1885. For Roskildes vedkommende ses denne udvikling klart afspejlet i tømrersvendenes lønninger: ¹²⁴

Ar	Gennemsnits- indkomst kr.	Stigning i %
1870	696	
1871	736	+ 5,7
1875	957	+ 23,1
1880	890	÷ 7,0
1885	879	÷ 1,2

Fra 1870–75 sker en stigning i svendelønnen på ikke mindre end 28,8 %, medens der i perioden 1875–85 er et fald på 8,2 %; alt i alt dog en betydelig indkomststigning for svendene ¹²⁵. I perioden, hvor svendenes indkomstfremgang finder sted (1870–75), har mestergruppen også en fremgang, omend mindre (18,7 %). Overraskende er imidlertid perioden 1875–85, hvor svendelønningerne falder (8,2%), medens mesterens indkomst stiger med over 30%. Hvad der ligger bag denne udvikling, er vanskeligt helt at blotlægge. Selve materialets beskaffenhed giver nok en del af svaret, idet den håndværksmestergruppe, der arbejdes med, jo ikke udgør den samlede mesterstand i 1885. Da depressionsperioderne sikkert i første omgang har ramt nytillkomne mestre med en ikke indarbejdet kundekreds, og da flere mestre måske er »udgået« af materialet p. g. a. de dårlige tider (rejst fra byen, overgået til andre erhverv), giver det slagside til fordel for de bedst etablerede. Det kan dog næppe rokke ved den kendsgerning, at perioden har betydet økonomisk fremgang for mestergruppen som helhed, omend ulige for de enkelte erhverv og de enkelte mestre. Om der er nogen direkte sammenhæng mellem faldet i svendelønningerne og den betragtelige stigning i mesterindkomsterne i perioden 1875–85, er svært at sige. Den formodning skal dog fremsættes, at faldet i svendelønningerne kan være havnet i mesterens lomme, idet særlig de mestre, der kan tænkes at have haft svende, kan opvise betydelige indtægtsstigninger (murere og tømrere). Det økonomiske svælg mellem mester og svend synes at være vokset, medens forholdet mellem faglærte og ufaglærte i samme periode går i retning af økonomisk udjævning ¹²⁶.

2. Formuen

Hvor skatteligningslisterne giver et indblik i indkomsten på bestemte tidspunkter og indkomstudviklingen over en årrække, giver skifterne mulighed for dels at anskue *opsparingsevne og -tendens*, dels at få et indblik i folks *formueplacering* (hvis der er formue). Kilderne til denne undersøgelse er skifteprotokollerne fra Roskilde byfoged, Duebrødre Hospitals protokoller over afdødes ejendele og endelig de såkaldte ekstraordinære boer (eksekutorboer; sædvanligvis boer med en ret stor aktivmasse), der findes i Københavns amts arkiv.

I alt er der gennemgået 74 skifter, hvoraf 10 er ekstraordinære boer, 16 skifter efter lemmer på Duebrødre Hospital. Ved resten af de i Roskilde døde personer er boets deling sket uden skifterettens mellemkomst.

Ved benyttelsen af skiftematerialet må man gøre sig en række problemer klart. 1. Det drejer sig om boer fra forskellige år (fra 1871–1915), hvilket til en vis grad vanskeliggør direkte sammenligninger. 2. I en hel række tilfælde har der været tale om, at den længstlevende har siddet i uskiftet bo, hvorfor boet først er blevet behandlet efter dennes død; i dette tidsrum kan aktivmassens størrelse og karakter have ændret sig betydeligt. 3. Der er overvejende tale om en formueopgørelse for personer, der ikke er i aktivt erhverv, hvilket bosammensætningen også bærer præg af. 4. Endelig skal det nævnes, at man ikke kan se bort fra, at der uden skifteretten eller andre offentlige instansers mellemkomst er truffet dispositioner, som har ændret (almindeligvis nedsat) boets aktivmasse. Når f. eks. et større firma går i arv fra far til søn, sker det i mange tilfælde inden faderens død. Disse forbehold taget in mente, kan skifterne imidlertid give en række for vort formål værdifulde oplysninger.

Ved et hastigt blik på tabellen over de enkelte skifters aktiver – bilag 2, kolonne 8 – vil det straks falde i øjnene, at der ud for halvdelen af alle skifter (37) står 0. Det er de tilfælde, hvor skifteprotokollen nævner, enten at vedkommende intet ejer, at der ikke er til dækning af begravelsen, eller at der kun netop er midler til dækning af begravelsen. Det vil i praksis sige, at der i intet af disse tilfælde har været aktiver for 100 kr. (i en del tilfælde passiver, som dog ikke er opgjort af skifteretten).

En særlig gruppe inden for denne del af skifterne udgøres af de håndværksmestre, som har tilbragt deres sidste leveår på Duebrørestiftelsens hospital. Det drejer sig om 16 personer, der allerede, da de er blevet optaget på stiftelsen – der i realiteten var et alderdomshjem – kun har haft meget få ejendele (evt. værdier kunne dog være bortskænket inden optagelsen). Ved boopgørelsen overstiger værdien af deres personlige effekter i intet tilfælde 50 kr.; det er overvejende senge- og gangtøj.

Antallet af personer med aktiver for mellem 100 kr. og 1000 kr. udgør 8, og mestre med en formue på *over* 1000 kr. udgør 29. Det vil ses, at kun et fåtal mestre har været istand til at foretage en opsparing, der har gjort dem istand til at forsørge sig selv i deres alderdom.

Tilfældene af ingen eller ringe formuedannelse falder oftest godt sammen med de pågældendes ringe indkomster, som det er set gennem skatteligningen. Men i en række tilfælde er det dog påfaldende, at mestre med en betydelig indtægt ikke har efterladt formue. Det gælder således slagtermester O. A. Lund, der med en indtægt i 1885 på 8000 kr. ikke efterlader penge nok til begravelsen i 1907, og slagtermester Neindam, der i 1885 har en indtægt på 2400 kr., men i 1897 ikke ejer noget. Der må i begge disse tilfælde have været en opsparingsevne tilstede; hvad der er årsag til, at de ret betydelige indtægter *ikke* har resulteret i en formuedannelse, kan man kun gisne om.

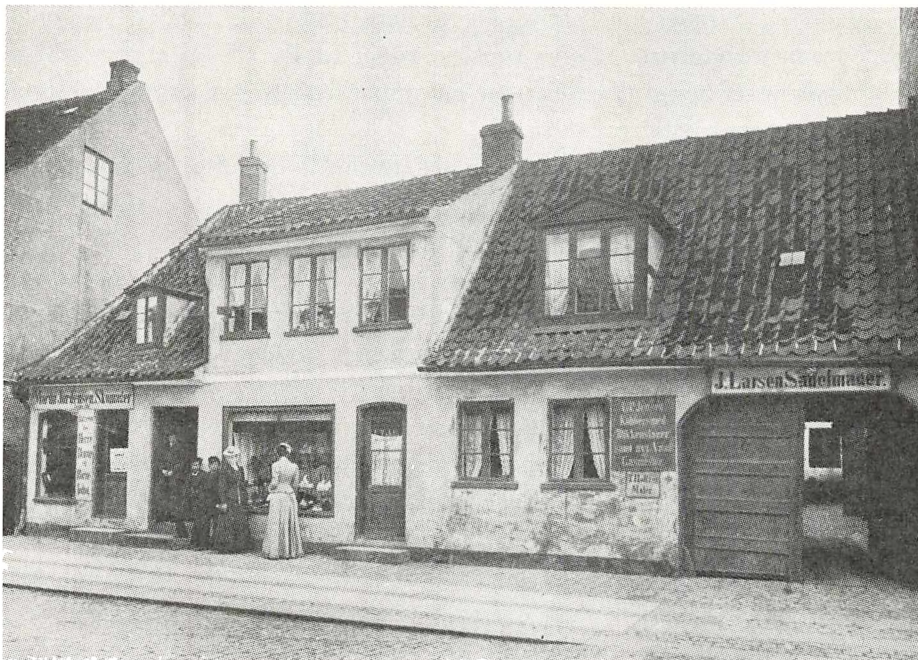
For tilfældet murermester Schledermann, der med en indtægt i 1885 på 6000 kr. efterlader mindre end 200 kr., må forklaringen søges i, at hans hustru forbliver i uskiftet bo indtil sin død i 1900, hvor boet først gøres op. Alle aktiver må i mellemtiden være overgået til sønnen, der fører firmaet – et af Roskildes mest kendte – videre.

En gruppering af formuerne inden for de enkelte erhverv viser følgende:

Bagere	106.652 kr.	Murere	200 kr.
Bogbindere	22.500 kr.	Rebslagere	49.740 kr.
Blikkenslagere	62.070 kr.	Skomagere	58.507 kr.
Bødkere	3.960 kr.	Skræddere	3.000 kr.
Guldsmede	840 kr.	Slagtere	18.000 kr.
Handskemagere	9.000 kr.	Smede	31.561 kr.
Karetmagere	189 kr.	Snedkere	87.883 kr.
Malere	123.374 kr.	Tømrere	186.048 kr.

Disse tal skal selvfølgelig tages med al mulig forbehold, da det drejer sig om et ulige antal mestre inden for de forskellige fag, ligesom flere mestre slet ikke er repræsenteret. Tallene giver dog et fingerpeg om formuedannelser inden for de forskellige fag. Bygningsfagene er bedst repræsenteret, og karakteristisk er det, at de forholdsvis store formuer er fordelt på få hænder (for murerens vedkommende mangler et par af de største mestre, hvorfor billedet bliver særlig skævt for dette fag).

Hvis man skal sige noget generelt om *opsparingen*, må det blive, at den har været ret ringe. Det må nok ses som en naturlig konsekvens af et lavt indkomstniveau, som gennemgangen af ligningslisterne da også kunne tyde på.

Skomagemester Zahles forretning, Algade 20.

Skomagemester Zahle (1823–1908) var omkring 1870 byens største skomager. Sin forretning, der her er fotograferet, efter at den omkring århundredskiftet var afhændet, købte han for arven efter sine velhavende svigerforældre, og i 1872 beskæftigede han 11 svende og lærlinge. Skomagemester Zahles søn, senere statsminister C. Th. Zahle fortæller, at hans forældre »levede på den fod, som var den sædvanlige for velhavende borgerfamilier – kun ofredes der mere end sædvanligt på børnenes uddannelse. Her sparedes overhovedet ikke. Mine to brødre og jeg gik alle i latinskolen, og hvis pigebørn dengang havde haft adgang, var min søster sikkert også kommet til det« (citater fra Jul i Roskilde 1929 s. 13).

Det er således, at der for løbende årlige indtægter under 1000 kr. kun i meget få tilfælde har været tale om en opsparing. Da den løbende gennemsnitsindtægt ligger mellem 1100 og 1200 kr., har den gennemsnitlige opsparingskvote, som følge heraf, også været lav.

Det andet område, skifterne kan belyse, er spørgsmålet om *formueplaceringen*. Den ordinære skifterets bobehandling er ret summarisk på dette område, hvorfor de fleste eksempler er hentet fra de såkaldt ekstraordinære boer. Det er langt mere detaljerede bobehandlinger, der – med alle bilag – hver især fylder en mindre pakke.

For en erhvervsdrivende er det almindeligt, at en stor del af kapitalen står i virksomheden. I skifterne, der arbejdes med her, er der overvejende tale om mestre, der ikke mere er aktive i erhverv og derfor må betegnes som *passive kapitalister*. De har anbragt deres formue, så den kan sikre dem i alderdommen.

For alle skifters vedkommende – hvor der er aktiver – er en opgørelse over værdien af indbo. At det ikke er her, man har anbragt sine penge ses af, at der, selv ved store formuer, kun er tale om et indbo af beskedne dimensioner, selv når man tager skifterettens traditionelt lave vurdering af indbo i betragtning.

Blikkenslager Rentz, hvis samlede aktiver opgøres til 57.570 kr., har indbo for 1.042 kr.¹²⁷. Snedkermester Bruun har aktiver for 65.883 kr., hvoraf indboet udgør 680 kr.¹²⁸. Malermester Ehlers, hvis formue er på ikke mindre end 111.459 kr., har kun indbo for 442 kr.¹²⁹. Disse velstående mestre må have haft ret beskedne hjem.

Set med nutidens øjne ville anbringelse af penge i et pengeinstitut være en nærliggende tanke. For håndværkerne i Roskilde, der meget tidligt – allerede 1833 – havde fået en sparekasse, skulle man også tro, at det måtte være en selvskreven ting, da det især var denne gruppe, sparekasserne henvendte sig til¹³⁰. Det må derfor undre, at mestrene i de undersøgte skifter, kun i få tilfælde har benyttet sparekasse eller bank til formueanbringelse. En undtagelse er smedemester Kjerulff, der har anbragt 7.380 kr. af sin samlede formue på 8.337 kr. i Roskilde Sparekasse¹³¹. De tilfælde, hvor der er indskud i sparekassen, er det øjensynlig i højere grad for at have en vis mængde likvid kapital, end det er tænkt som egentlig formueanbringelse¹³². Blikkenslager Rentz, malermester Ehlers og snedkermester Bruun¹³³ har alle ca. 10 % af deres formue anbragt i et pengeinstitut (forunderligt nok i alle tilfælde fordelt

	Kr.
Købmand Lützhøft, Roskilde	5.400,-
Købmand A. Horn, Holbæk	6.400,-
Fru Karen Christiansen, Kirke Såby	150,-
Fru Caroline Ehlers, Holbæk	23.000,-
Vinhandler Marcussen, Holbæk	15.000,-
Smedemester Martens, Roskilde	800,-
Hjulmager C. A. Kruse, Roskilde	1.200,-
Husejer L. Petersen, Roskilde	8.000,-
Urmager V. Frandsen, Roskilde	4.000,-
Møller C. Jensen, Roskilde	5.200,-
Købmand Thomsen, Roskilde	8.600,-
Købmand Ehlers, Holbæk	9.000,-
Fabrikant Driebejn, København	810,-
Købmand Ehlers, Hvalsø	1.000,-
Fru Frederikke Ehlers	2.000,-
	90.560,-

mellem Roskilde Sparekasse og en københavnsk sparekasse eller bank – frygten for krak?).

Sparekassen (Roskilde Bank blev først oprettet i 1884) har åbenbart heller ikke for mestrene været et vigtigt led på lånemarkedet. Ikke i et eneste tilfælde blandt de behandlede skifter er der blevet optaget lån i sparekassen. Derimod er der utallige eksempler på betydningen af *private lån*. Flere mestre har haft ganske betydelige udlånsforretninger. Et typisk eksempel er ovennævnte malermester Ehlers¹³⁴, der i årene mellem 1880 og 1893 har lånt betragtelige summer ud, dels mod pant i fast ejendom (panteobligationer), dels mod rene gældsbeviser. En liste over låntagerne ser således ud:

Som det ses, er langt størstedelen af formuen på i alt 111.459 kr. private udlån, i en række tilfælde til familiemedlemmer, men også til erhvervsdrivende i byen.

Tømrermester P. F. Hansen har lånt dels en kollega, tømrermester Bang i Roskilde, 9.000 kr. dels malermester Møller fra Roskilde, 2.500 kr.¹³⁵. Blikkenslager Rentz har udlånt 46.250 kr., heraf er 26.250 udlånt til personer i Roskilde og 20.000 til personer i København, bl. a. 13.000 til detailhandler S. Houlberg¹³⁶.

Sigurd Jensen, har i sin tidligere nævnte undersøgelse¹³⁷ et eksempel netop fra Roskilde på en garvmester, Christian Vallentin, der i 1855 efterlod aktiver for 28.000 kr. (hvad der betegnes, som en »net formue«), over halvdelen var udlånt til private, fortrinsvis kolleger og forretningsforbindelser.

Dette eksempel nævnes, i Sigurd Jensens undersøgelse, som et af de mest karakteristiske på en velsitueret mand, der mod pant låner penge ud til en snævrere kreds; en ting provinsbyens forhold i særlig grad har muliggjort¹³⁸. Det gennemgående eksempel, malermester Ehlers, i denne undersøgelse kan stå som et endnu mere udpræget eksempel på denne udlånsvirksomhed.

Blandt den lange række af private låntagere, der nævnes i de forskellige skifter, rækkende lige fra fabrikanter til ledvogtere, er det bemærkelsesværdigt, at man ikke finder en eneste landbruger. Om det er en tilfældighed, er vanskeligt at sige, men at dømme ud fra de her gennemgåede skifter, er det ikke hos bybefolkningen, landbruget har hentet økonomisk støtte.

For låntagere må det i øvrigt have været forbundet med betydelige ulemper at have et sådant privat lån, fordi lånet almindeligvis har kunnet opsiges med ret kort varsel. Det fremgår således af flere skifter, at en långivers død har betydet en ret øjeblikkelig tilbagebetaling af lånet. Det var i første række de almindelige gældsbeviser, hvorimod panteobligationer i fast ejendom som regel havde en vis løbetid. I så at sige alle tilfælde, hvor der findes mere

end en beskeden formue, er en del sat i *værdipapirer* af forskellig karakter.

Obligationer, særlig kredit- og hypotekforeningsobligationer, er almindelige. Således har bagermester Herbst for 12.000 kr. Kreditforeningsobligationer¹³⁹, blikkenslager Rentz for 3.400 kr. Østifternes Kreditforening¹⁴⁰, og bagermester Horn har obligationer dels i Østifternes Hypotekforening (3.200), dels i Hypotekforeningen f. faste Ejendomme i København (3.000); desuden har han *aktier* for 4.400 kr. i De danske Sukkerfabrikker og Burmeister & Wain¹⁴¹.

Som et udpræget eksempel på en mester, der overvejende har sat sine penge i forskellige værdipapirer, kan nævnes snedkermester Bruun. Han har obligationer i: Østifternes Kreditforening (5.400,-), Göteborg Stads Kreditkasse (5.000,-), Østifternes Hypotekforening (4.000,-), Kreditkassen f. Husejere i København (200,-), Vest- og Sønderjysk Kreditforening (400,-), Boden-Credit-Verein (1072 thaler), Kreditforeningen af Grundejere i Fyns Stift (1.000,-), Kreditforeningen af Købstadsgrundejere i Nørrejylland (200,-), Kreditforeningen f. Landejendomme i Østifterne (5.000,-).

Foruden denne lange række af kredit- og hypotekforeningsobligationer har snedkermester Brun *aktier* i følgende virksomheder: Industribanken i København (1.000,-), Charkow-Krementschug jernbanen (200 thaler), Kurtsk-Charkow-Azow jernbanen (400 £) og Kurtsk-Kiew jernbanen (1.000 thaler). Alt i alt udgør værdipapirerne et beløb på 47.569 kr., ud af en samlet formue på 65.683 kr.¹⁴². Bortset fra det bemærkelsesværdige i de mange forskelligartede aktier og obligationer, er her et eksempel på en række *udenlandske værdipapirer*.

Det har åbenbart ikke været noget særsyn, at selv småsparere havde udenlandske værdipapirer. Sigurd Jensen nævner den meget stærke interesse, det københavnske borgerskab viser udenlandske fonds og aktier¹⁴³.

Det var især for mellemstore og mindre kapitalister, det spillede en rolle, og i 1872 opgøres de udenlandske lån, optaget hos private i Danmark, til 106,5 mill. kr.¹⁴⁴. En ret anseelig kapital var på denne måde forsvundet ud af landet og var således med til at dæmpe den økonomiske aktivitet. Da det Sjællandske Jernbane Selskab dannedes i 1844, tegnedes der kun for 500.000 kr. aktier, medens der tegnedes for over 2 mill. kr. i Hamburg¹⁴⁵. Snedkermester Bruun har sat sine penge i noget så »fjerntliggende« som russiske jernbaneaktier samt i tyske og svenske kreditforeningsobligationer.

Man har åbenbart været mere tilbageholdende over for de danske aktieselskaber, måske til dels begrundet i frygten for, at man ved et krak skulle miste sin formue. I de tilfælde, hvor man har danske aktier, andrager de derfor også kun en beskeden del af formuen.

Hjørnet Algade-Hersegade.

I 1863 købt af slagtermester F. F. Frederiksen (1824-1907) og indrettet til butik med tilhørende slagtehus og stalde. At slagteren havde butik var ikke almindeligt på dette tidspunkt, hvor man solgte kødet direkte fra slagtehuset, fra markedsboder på torvet eller »fra truget«. Slagtermester Frederiksen var ifølge ligningen 1870 byens mest velhavende håndværksmester, men størstedelen af hans indtægt stammede dog fra en omfattende kreaturhandel. *Fanny Fang* giver i bogen *Handelsmand og slagter* et meget levende billede af de forhold, hvorunder slagtermester Frederiksen og hans søn drev forretning. Sønnen, senere slagtermester Rasmus Frederiksen, var allerede 15½ år gammel økonomisk uafhængig af sin fader med en årsindtægt på omkring 1.000 kr. tjent på kreaturhandel. Som tyveårig kunne han købe for flere tusinde kroner anlægspapirer.

I enkelte tilfælde har man anbragt penge i virksomheder med tilknytning til selve byen. Således har bagermester Herbst for 1.450 kr. aktier i en brødfabrik ¹⁴⁶, medens rebslagermester Richter har et partbrev i interessentselskabet *Roskilde Tømmerhandel* på ikke mindre end 15.000 kr.; det giver i 1898 3.300 kr. i udbytte, eller 22 % ¹⁴⁷.

I Sigurd Jensens undersøgelse nævnes M. L. Nathansons teori om, at kreditforeningsobligationer særlig søgtes af mindre kapitalister af borgerklassen, fordi der var sikkerhed i fast ejendom, medens større kapitalister i højere grad interesserede sig for statsobligationer. Sigurd Jensen finder dog ikke belæg for disse påstande i de af ham gennemgåede skifter ¹⁴⁸. I denne langt mere afgrænsede undersøgelse synes teorien imidlertid at holde stik, idet der til overflod nævnes kreditforeningsobligationer, medens der ikke i et eneste tilfælde ses at være købt statsobligationer. Tidsforskellen mellem de to undersøgelser, kan imidlertid have været med til at forrykke billedet. Bortset fra denne uoverensstemmelse mellem de to undersøgelser bliver konklusionerne ellers de samme. Det er således oplagt, at store kapitalmængder er gjort mere

eller mindre »døde« ved at blive anbragt i lavtforrentede papirer, hvoraf en stor del udenlandske – en farlig ting for et land som Danmark. Ligeledes har det været hæmmende, set fra et nationaløkonomisk synspunkt, at de private lån er blevet ydet inden for snævre kredse (familie, kolleger), hvor andre end de rent produktionsmæssige hensyn har spillet ind ¹⁴⁹.

Sigurd Jensen søger at forklare denne tendens til en »hård kerne« i formuen udfra de sociale forhold, der gjorde, at man selv måtte sørge økonomisk for sin alderdom. Borgerskabets ambitioner om at holde sig inden for standens rammer og bevare standspræget krævede en betydelig sum at trække på. Der nævnes et beløb på 16.000 kr. sat i 4 % papirer som grænse for at opretholde en anstændig levestandard ¹⁵⁰. Dette standsmæssige præg har ifølge de gennemgæede skifter været forbeholdt de få inden for håndværkermestergruppen, idet mindre end 10 % af skifterne kan opvise en så stor del af formuen anbragt til forrentning.

a. Fast ejendom

Som kilder, der kan belyse forholdene omkring fast ejendom, er dels benyttet ejendomsvurderingerne i *brandtaksationsprotokollen* (vurdering 1867–70 – se bilag 2, rubrik 3), dels meddelelser i *skifterne* angående ejendomsværdi og pantegæld.

Ved en gennemgang af de 159 håndværkere, der udgør byens mestergruppe, ses det, at 64 af disse i 1870 har ejet fast ejendom, altså noget under halvdelen. Ejendomsværdierne svinger fra 1.980–53.980 kr., med en gennemsnitsvurdering omkring 12.000 kr.

For at give et indtryk af, hvilke værdier der arbejdes med, kan nævnes vurderingssummen på tre kendte Roskilde-bygninger, nemlig rådhuset, der blev vurderet til 29.200 kr., jernbanestationens bygning, der vurderedes til 168.860 kr. og endelig værdien af domkirken, der blev sat til 600.000 kr.

Blandt de ting, der adskiller håndværk fra industri, er håndværkets mere moderate krav til fast kapital. Hvor industrien kræver et stort fast kapitalapparat, kræver håndværket i almindelighed ikke den store kapital, hverken til anlæg eller til drift. Hos håndværkerne, navnlig de store mestre, har et mindre anspændt kapitalforhold betydet, at man har kunnet investere overskuddet uden for sin egentlige forretningsvirksomhed – som det også tydeligt er fremgået af skifterne.

Inden for en række fag kan man dog med nogen ret sige, at investeringen i fast ejendom også i mange tilfælde har været en investering i den pågældendes erhvervsvirksomhed.

Antallet af ejendomsbesiddere inden for de enkelte erhverv fordeler sig således (i parentes er nævnt totalantallet af mestre inden for det pågældende erhverv):

Bagere	5 (10)	Rebslagere	1 (2)
Blikkenslagere	2 (4)	Sadelmagere	3 (10)
Bogbindere	1 (4)	Skomagere	10 (29)
Buntmagere	1 (3)	Skræddere	1 (7)
Drejere	1 (2)	Slagtere	5 (9)
Felberedere/garvere	2 (2)	Smede	6 (13)
Hjul- & karetmagere	1 (4)	Snedkere	8 (14)
Kobbersmede	1 (3)	Tømrere	2 (4)
Malere	4 (13)	Urmagere	3 (5)
Murere	4 (7)		

Begrebet fast ejendom har ligesom en egen suggererende virkning. Når man skal prøve at fastslå en gruppes økonomiske status, bliver ejendomsbesiddelse ofte taget som udtryk for, at man har med bedre stillede folk at gøre. M. L. Nathanson regnede med, at der blandt håndværkerne var adskillige velstillede, idet han sluttede ud fra besiddelsen af fast ejendom. Han var dog klar over, at det ikke altid slog til, men regnede med, at en håndværker, der havde eget hus, almindeligvis måtte have en hel del egenformue stående i det, da 2. prioritetslån var svære at skaffe ¹⁵¹.

Det er ubestrideligt, at der i de fleste store skifter indgår betragtelige midler sat i fast ejendom, men omvendt findes der en række eksempler på ejendomsbesiddere, hvis skifte viser, at betegnelsen »prioritetsbestyrer« må have været mere dækkende.

Smedemester Winkelmann, der i 1867 havde fast ejendom vurderet til 2.840 kr., havde ved sin død (1901) ejendom vurderet til 10.000 kr., men pant i huset (mest i form af private lån) for 12.500 kr. (!).

Blikkenslager Løytved (død 1895) havde pantegæld på 7.500 kr. i en ejendom, vurderet til 8.000 kr.

Drejemester P. Bølling Sørensen (død 1878) ejede en ejendom, der i 1867 vurderedes til 1.980 kr. Ejendommen købte han i 1856, og han skyldte ved sin død endnu 1.180 kr. Huset sælges af skifteretten for 1.380 kr., hvoraf de 200 kr. dækker et lån. Her er et eksempel på uoverensstemmelse mellem ejendommens anslåede værdi og den reelle salgsværdi.

I flere tilfælde viser skifter, at de afdøde ingen formue har haft, til trods for, at de i 1870 har ejet fast ejendom. Selv om der ofte er gået adskillige år

mellem vurdering og skifte, kunne det dog tyde på, at den formue, der har stået i ejendommen, ikke har været særlig stor.

Selv i boer med ret store formuer har der stået store gældsposter i fast ejendom. Bogbinder Lønholt ejede i 1879 ejendomme til en værdi af 31.000 kr., pantegælden udgjorde imidlertid over 20.000 kr.¹⁵².

Bagermester Wolffheckel havde to ejendomme til en samlet værdi af 34.320 kr., hvoraf 14.000 kr. udgjorde pantegæld¹⁵³.

I de tilfælde, hvor man har investeret i værdipapirer, synes det, som om man først har nedbragt eventuel pantegæld i fast ejendom til et minimum.

Det vil fremgå af det behandlede materiale, at begrebet fast ejendom må behandles som en yderst relativ størrelse. Det giver – særlig for de mindre ejendommers vedkommende – ofte et helt misvisende billede af den faktiske økonomiske situation.

Albert Olsen har behandlet en række skifter efter tømrere (18 i alt), der viser, hvor ulige vilkårene kunne være indenfor ét og samme fag. Bl. a. påvises, at ejendomsbesiddere ofte har været dårligere stillet end dem, der ingen ejendom havde¹⁵⁴. Det er en meget nærliggende tanke, at håndværksmestre med forholdsvis beskedne indtægter, der har siddet i højt prioriterede ejendomme, reelt har været dårligere økonomisk stillet end mestre i samme indtægtsgruppe, der ikke havde denne byrde. Omstændighederne kan imidlertid ofte have tvunget en mester til at tage denne ekstra byrde på sig, hvis det f. eks. har været den eneste mulighed for at få en »arbejdsplads« (værksted, bageri, forretningslokale).

Man kan vel heller ikke se helt bort fra det prestigemoment, der har ligget i det at være husejer.

Sammendrag

En undersøgelse som denne vil, på grund af emnets karakter og kildematerialets sporadiske eksistens, let få et kalajdoskopisk præg, hvor væsentlige og uvæsentlige elementer vanskeligt kan holdes ude fra hinanden. Der skal derfor til slut søges uddraget de vigtigste aspekter ved undersøgelsen.

Roskilde havde i 1870 en håndværksmestergruppe, der talte 159 personer, hvortil kommer en gruppe af mesterenker med borgerskab på ca. 10. Dette antal mestre havde holdt sig nogenlunde konstant fra før næringslovens gennemførelse. Hvis antallet af *småmestre* er steget, har det således ikke været på grund af en stærk tilgang af nye mestre, men udelukkende været en følge af

den øgede *konkurrence*; både indbyrdes mellem mestrene – også på tværs af faggrupperne – og fra *industrien*. For flere fag betød denne øgede konkurrence en langsom udslettelse. Andre fag, særlig de forskellige bygningshåndværk, der ikke havde konkurrence fra industrien, ekspanderede kraftigt. Da disse fag samtidig var repræsenteret af forholdsvis få mestre, resulterede det i opkomsten af en række store virksomheder.

Af egentlige énmandsvirksomheder har der været mellem 60 og 70. Over halvdelen af mestrene har haft en eller anden form for lønnet medhjælp. Selv inden for fag med ringe gennemsnitsindkomster har man haft medhjælp.

Medens *næringsloven* ikke fik nogen direkte indflydelse på næringsforholdene inden for håndværket og heller ikke vakte det store postyr i Roskilde, betød den på det *faglig-organisatoriske* område en ændring af det bestående.

Håndværkerforeningerne fik en mere central-faglig placering og overtog en del af de gamle lavs funktioner, dog uden svendene, og forholdet mellem mester og svend blev gennem denne nyordning langsomt ændret til en arbejder – arbejdsgiver relation.

Forholdene omkring håndværkerforeningerne er også med til at illustrere de *sociale skillelinier*, dels i mestrenes forhold til andre samfundsgrupper, dels mestrene imellem.

Udadtil kan man måle en styrkelse af mestrenes sociale anseelse som gruppe betraget, bl. a. gennem den større deltagelse og indflydelse i det offentlige liv. Det enhedspræg, der tidligere kendetegnede håndværkerstanden, er imidlertid i aftagende, den sociale afstand mellem små og store mestre giver sig kontant udtryk i opsplittningen af håndværkerne i to foreninger.

Håndværksmestergruppen stammer geografisk set fra områder nær byen; når undtages en række indvandrere, er den geografiske mobilitet forholdsvis lav.

Socialt rekrutteres håndværksmestrene – samt deres hustruer – stort set fra samfundslag af samme sociale status. Over halvdelen af alle mestre kommer fra egentlige håndværkermiljøer – den *sociale mobilitet* må derfor karakteriseres som ringe.

De *økonomiske forhold* giver måske det bedste billede af den omtalte ulighed inden for mestergruppen. Den store forskel i indkomst fra fag til fag – og fra mester til mester – har været et konkret udtryk for sociale skel.

For en meget stor gruppe af mestre har et væsentligt fællestræk været de meget beskedne økonomiske forhold, med årsindkomster, der nærmede sig, eller var under, svendelønningernes niveau. For denne gruppe af jævne mestre har der ikke været mulighed for at foretage en opsparing, der kunne gøre dem økonomisk uafhængige i alderdommen.

Kun et fåtal mestre har kunnet skabe sig egentlige *formuer* og anbringe disse, så de var sikret økonomisk. De, der har haft dette privilegium, har ført og fremmest anbragt deres penge i værdipapirer af forskellig slags, bl. a. udenlandske aktier og obligationer. Privat udlånsvirksomhed mod sikkerhed i fast ejendom eller mod almindelige gældsbeviser var også ret udbredt.

Efterskrift

Det bør slås fast, at denne undersøgelse, med de snævre rammer den har, må betragtes som en case-study, hvis konklusioner ikke er generelle. Når en del sammenlignende litteratur drages ind i undersøgelsen, udviskes case-study-præget let, og den synes måske at afspejle mere generelle tendenser. Dette har imidlertid ikke været hensigten, og den inddragne litteratur må i første række ses som et supplement.

Case-study formen har i dette tilfælde haft karakter af en lokalhistorisk undersøgelse, men med det yderligere perspektiv, at den i sin udformning er en slags »modelundersøgelse«, der for så vidt kunne bruges til studiet af en hvilken som helst købstads mestergruppe, idet den som enkeltundersøgelse indgår som en brik i et større puslespil. Albert Olsen giver i en artikel »Lokalhistorie – Rigshistorie« (i »Fortid og Nutid«, bd. 15, 1943–44, s. 3) følgende principielle bemærkninger om dette problem: »... et problem må helst undersøges særskilt for hver by, hvor materiale foreligger i tilstrækkeligt omfang, og under alle omstændigheder for så stort et antal købstæder, at man herved stærkt begrænser mulighederne for fejlkilders indflydelse på de generelle slutninger, som drages, og altså bliver til almindelig rigshistorie.«

Det har været nærliggende i en undersøgelse af denne art at gøre brug af begreber og modeller fra andre samfundsvidenskaber. Det kan naturligvis skabe en del vanskeligheder, når man benytter sociologiske og økonomiske begrebsapperater i en historisk undersøgelse. Dels fordi man står mere usikker over for andre fagområders metodologi, dels fordi man på forhånd må vare sig mod at tabe detaljerne af syne, i et forsøg på at indpasse alt i modeller.

Der er i denne undersøgelse forsøgt at følge en gylden middelvej, idet »lånet« fra de andre samfundsvidenskaber kun omfatter de mest enkle analyser og begreber, benyttet til at skabe en vis systematik og bedre oversigt. Nuancerne er søgt bevaret ved ikke at arbejde med et anonymt materiale, men hele tiden at drage den enkelte mester ind i billedet.

Forklaring til de enkelte rubrikker i bilag 1

Ark nr. i folketællingen: I og II henviser til de to bind, der omfatter tællingen for Roskilde købstad. * = ikke i tællingen.

Fag: Vedkommendes egen opgivelse.

Fødeår: Hvor dette ikke har kunnet oplyses præcist, er det angivet på grundlag af folketællingens aldersangivelse.

Fødested: Både for mand og hustru svarer de ni underkolonnens bogstaver til følgende lokaliteter: a, Roskilde; b, Roskildes omegn, forstået som Sømme, Voldborg, Tune og Ramsø herreder; c, København; d, Sjælland i øvrigt; e, kongeriget Danmark i øvrigt; f, Slesvig, Holsten og Lauenburg; g, Tyskland; h, Norge og Sverige; i, udlandet i øvrigt.

Livsstilling (faders og svigerfaders): Til de fire underkolonnens bogstaver svarer følgende stillinger: a, håndværker i samme fag; b, håndværker i andet fag; c, landbruger; d, anden livsstilling.

Gift eller ugift: G = ægtemænd og E = enkemænd, U = ugift.

Forklaring til de enkelte rubrikker i bilag 2

Ejere af fast ejendom: Brandtaksationen 1867–70, de, der senere har erhvervet fast ejendom, er ikke medtaget. Alle beløb er opgivet i kroner.

Ligning 1870–85: Ligningsbeløbene er normalt opgivet i fulde hundrede kroner. Af uopklarede årsager er dette princip fraveget i enkelte tilfælde i 1875.

Skifte: Aktiver opgivet i kroner. o = ingen, eller for under hundrede kroner aktiver.
* = død som lem på Duebrødre Hospital.

BILAG 2

Navn	Fag	Fast ejendom	Indtægt ifølge ligning					Aktiver ved skifte
			1870	1871	1875	1880	1885	
Andersen, H.	snedker		500	600	650	700	700	
Andersen, H. J.	bødker		1.400	1.400	1.400	1.400	1.400	3.580
Berg, J. A.	murer	3.360	1.000	1.200	1.800	2.000	2.300	
Biener, F. E.	skomager		800	800				
Bigler, J. M.	kobbersmed		1.200	1.200	2.000	2.000		
Blumensonn, H. F.	buntmager		1.500	1.800	2.000	2.200	3.000	
Blumensaadt, S. A.	urmager		1.100	1.100	1.600	1.600	1.800	
Bodholdt, C. P.	sadelmager	6.000	1.200	1.200	1.200	500	500	0
Bodholdt, J. F.	sadelmager	7.060	600	600	650			
Bredenfeldt, N. R.	skomager		1.100	1.100	1.200	1.200	1.500	265
Bruun, J. A.	snedker	8.200	3.200	3.200	3.500	3.500	4.000	65.583
Bruun, T. F.	skomager		600	600	650	500		0
Cappel, H. P.	skrædder	17.500	800	800	800	800	800	3.000
Christensen, A. C.	smed		500					0
Christensen, C. E.	karetmager		1.200	1.200				189
Christensen, C. F. S.	maler		1.000	1.000	1.000	1.500	1.600	
Christensen, J. F.	skomager	3.780	1.000	800	900	800		
Christensen, N. L.	urmager		900	900	1.200	2.000	2.500	
Dohn, M. L.	bødker		1.000	1.000	1.000			
Dreyer, A. N.	kobbersmed		1.200	1.200	1.200	1.000	1.000	0
Dreyer, L. M.	skomager	7.840	1.600	1.600	2.000	3.500	3.500	51.000
Dreyer, J. J.	smed		1.400	1.400	1.600	1.600	2.000	> 10.000
Eckhausen, H. G. E.	glarmester		500	500	600	500		
Ehlers, I. L. G.	maler		1.600	1.600	2.000	3.000	3.000	111.459
Engell, J. C.	smed		900	800	800	800	900	
Enig, A. N.	skomager		500	500	500	500	600	
Enig, C. W.	sadelmager		1.000	1.000	800	800	800	0
Ewertt, F. W.	bager	20.980	1.200	1.400	1.600	1.800	1.700	
Feigh, V. C. B.	glarmester		1.000	1.000	1.200	1.200	2.300	
Finchen, G. C.	skomager		500	500	500	500	600	0
Foltmar, E. W.	hattemager		1.000	1.200	1.600	1.900	4.000	
Foltmar, H. C. M.	snedker		600	600	600	800	1.200	
Fordsmann, C.	guldsmed		700	1.200	1.400	1.100		840
Frandsen, V.	urmager	19.600	2.200	2.200	2.200	2.500	3.500	
Frederiksen, A. V.	slagter	22.740	1.200	1.200				18.000
Frederiksen, E. A. M.	bogbinder		1.800	1.600	1.800	1.800	1.500	
Frederiksen, F. F.	slagter	33.620	4.000	4.000	4.000	4.000	4.000	
Frederiksen, L.	skomager		600	600	500			
Gellner, A. F.	buntmager	4.620	1.200	1.400	1.600	1.400	1.200	
Gottschalck, J. C.	maler		600	600	650	700	700	365
Graudt, J. A.	kobbersmed	4.400	1.200	1.000				
Graudt, J. M.	smed	6.980	1.000	1.000	1.000	1.000	1.300	
Grausen, P. N.	skomager	25.780	1.000	1.000	1.000	1.000	1.000	0 *
Güth, J. C.	skomager		500	500	500	500	500	0
Hagmann, P. O.	skrædder		800					
Hansen, M. B.	maler	19.340	1.600					6.600

Navn	Fag	Fast ejendom	Indtægt ifølge ligning					Aktiver ved skifte
			1870	1871	1875	1880	1885	
Hansen, N.	smed		600					
Hansen, N. C.	murer		800	700	700	900		
Hansen, O.	smed	12.260	1.400	1.400	1.600	1.800	2.000	14.000
Hansen, P.	skrædder		800	800	2.000	2.000		
Hansen, P. C.	glarmester		1.000	1.000				
Hansen, P. F.	tømrer	13.820	2.000	1.600	1.800			24.480
Hauerberg, J. P.	slagter	4.540	500	500	600	700	500	0 *
Herbst, C. G. F.	bager		1.200	1.200	3.000	3.200	4.000	47.103
Herling, J. B.	buntmager		800	800	800	800		0 *
Holm, T. H. F.	snedker		600	600	500	500	500	0
Holmbom, J. P.	maler	11.020	500	1.400	1.400	700	700	0
Holzmann, J. G. C.	smed		800	800	1.000			0
Horn, J. A.	bager	53.980	3.000	3.200				23.307
Jensen, C.	skomager	20.860	1.200	1.200	1.600	1.600	1.600	
Jensen, C. C. O.	hjulmager		1.000					
Jensen, N. C.	blikkenslager		800	800				
Jensen, N. P.	skrædder		800	500	650			
Jensen, P.	skomager		600	600	650	600	600	
Jespersen, C.	hjulmager	2.080	600	800	1.000	1.000	1.600	
Johansen, H.	skomager		500	500				
Jørgensen, J.	smed	7.600	1.300	1.300	1.400	1.000		4.600
Jørgensen, J. P.	skomager	1.840	800	700	700	700	700	0
Jørgensen, R. E.	skomager		600	600	650			0 *
Kamph, J. G.	skomager		500					0 *
Kindberg, J. H.	glarmester		1.000	1.000	1.200	1.000	1.800	0 *
Kjerulff, N. P. L.	smed	4.600	1.000	1.100	1.200	1.000	1.500	8.339
Knagh, C. F. C.	guldsmed		400					0
Knüppel, N. J.	bager	9.720	1.000	1.000				
Kreebs, S. N. P.	sadelmager		600	600	650	500	500	0 *
Kruse, C.	felbereder	11.140	1.000	1.000	1.600	1.800	2.800	
Kruse, C. H.	hjulmager		800	800	650	600	1.000	
Kruse, N. P.	sadelmager	12.320	1.600	2.000				
Kyhse, C. C.	maler	25.120	900	900	900	900	700	
Lander, H. N.	handskemager		700	700	750	800	1.000	9.000
Lander, J. E. J.	maler		600	600	800	800	1.000	0 *
Larsen, A. C.	bødker		1.000	1.000	1.000	1.000	1.300	380
Larsen, J.	sadelmager		1.000	1.000	1.000			
Licht, A.	tømrer		600	600				
Lindberg, C. C.	skomager		500	500	500	500		0 *
Lund, J. C.	slagter	3.920	600	600	650	600		0
Lund, O. A.	slagter	11.620	2.000	2.000	3.000	2.000	8.000	0
Lundberg, O. M.	sadelmager	12.220	1.400	1.400	1.400	1.100	1.000	
Løndahl, G.	snedker	4.200	500	500	900	900		0 *
Lønholdt, A. W.	bogbinder	12.060	2.000	2.000	2.000			22.500
Løytved, J.	blikkenslager	6.300	1.800	1.800	2.000	2.400	3.000	4.500
Madsen, E. N.	sadelmager		800	1.000	800	800	900	
Madsen, R.	bogbinder		600	600				

Navn	Fag	Fast ejendom	Indtægt ifølge ligning					Aktiver ved skifte
			1870	1871	1875	1880	1885	
Marcussen, L.	skrædder		800	800	800	500	500	0 *
Martens, A. C.	smed	5.910	1.000	900	900	1.000	1.500	
Mathiesen, A.	skomager		500	500	500	500	500	
Meyer, A. E. G.	urmager	6.800	1.600	1.600	1.800	1.200	2.500	
Michaelsen, A.	snedker	6.420	900	900	1.000	1.000	1.600	0
Neindam, V. H. T.	slagter		1.000	1.200	2.000	2.000	2.400	0 *
Nielsen, A. J.	bager		1.400					
Nielsen, C. A.	smed		800	1.000				
Nielsen, C. W.	snedker		900	800	800			
Nielsen, H.	skomager		500	500	500			
Nielsen, M.	snedker	8.920	1.400	1.400	2.200	2.000	3.200	20.500
Nielsen, P.	snedker	2.840	800	800	800	800	800	
Olsen, F. C.	glarmester		800	800	800	800		
Olsen, H. P.	blikkenslager		500					0
Olsen, J. E.	slagter		500					
Oppenhäuser, C. F.	snedker		1.200	1.000				0 *
Peters, G. W.	konditor		600	600	1.200	600		0 *
Petersen, I. P.	skomager		500	1.000	1.100	1.000	1.200	
Petersen, J.	skomager	4.340	400	500	500	500		
Petersen, J.	snedker	16.800	1.200	1.600	1.800	1.500	2.600	
Petersen, J.	skrædder		600	600	650	600	600	0
Petersen, T. W.	bogbinder		800					
Petersen, L.	skomager		1.200	100	600	600	600	2.400
Poulsen, H.	garver	13.540	1.400	1.400	1.800			
Pozzi, C.	konditor		1.600	1.600	1.800	1.500	1.500	
Pætges, J. F.	skomager	13.320	1.800	2.000	2.000			> 4.000
Rasmussen, A.	skomager	7.740	800					1.042
Rasmussen, R.	skrædder		700	600	800	800	800	0
Rasmussen, W. O. P.	drejer		1.000	1.000	2.000	2.000	2.400	
Rentz, F. J.	blikkenslager	8.320	1.000	1.000	1.000	1.000	1.500	57.570
Richter, C. A.	rebslager		800	1.000	1.000	1.000	1.200	49.967
Roersløff, J. C.	sadelmager		900					
Schellerup, M. C.	murer		700	700				
Schledermann, J. F.	murer	3.540	1.200	1.200	1.800	3.000	6.000	> 200
Schleimann, C. F.	maler		600	600	650	700	700	
Schleis, C. H.	skomager	5.400	600	600	500	500	300	0
Schmidt, A. P.	skomager		1.100	1.000	1.000	1.000	1.500	
Schmidt, C. C. A.	maler		600					
Schmidt, C. J.	bager	26.260	3.200	3.200	4.000	3.800		
Schou, A. M.	snedker	4.080	800	800	1.000	1.200	1.600	1.800
Schoustrup, J. C.	væver		500	500				0 *
Schultz, C. A.	murer	9.540	1.000	1.000	800	800	600	
Schumacher, H. C. L.	murer	30.000	1.400	1.400	5.000	7.000	9.000	
Schumacher, J. H.	murer	13.120	2.600					
Schwartz, T.	urmager	6.620	1.800	1.800	2.000	2.000	3.000	
Schwartz, U. T. J.	maler		700	700	650	600	500	0
Seneca, I.	rebslager	5.700	1.200	1.400	1.400	1.400	1.500	773

Navn	Fag	Fast ejendom	Indtægt ifølge ligning					Aktiver ved skifte
			1870	1871	1875	1880	1885	
Sivertsen, P. C.	maler		560	600				
Sjelle, N. P. S.	nålemager		800	800	800	1.000	1.500	
Steffensen, J.	slagter		500					0
Sørensen, C. W.	skomager		600	600	600	700	800	
Sørensen, H. C.	maler		600	500	600	600		
Sørensen, P. B.	drejer	1.980	500	500	500			141
Sørensen, S. E.	smed		800					
Tømmerup, C. W.	skomager		600	600	500	500	500	0 *
Wagner, P. F.	tømrer		1.000	1.000	1.200	1.000	800	21.568
Weber, J. H.	tømrer	18.060	3.400	5.000	6.000	8.000		140.000
Wergmann, J. J.	maler	8.440	500					4.950
Westermann, C. O.	snedker		800	500				
Winke, F. E. E.	sadelmager		900	1.000				
Winkelman, J. H.	smed	2.840	600	700	900	1.000	1.300	4.628
Winther, F.	bager		1.000	900	800			
Wisnann, C. W.	slagter	27.300	2.000	2.000				
Wisnann, F. E.	snedker	14.760	1.600	1.600	1.800	1.800	2.500	
Wolffhechel, C. M.	konditor	12.320	1.100	1.600	1.600	1.500	2.200	36.242
Zahle, C. L. G.	skomager	12.140	2.000	2.000	2.400	2.000	3.200	

KILDER OG LITTERATUR

A.

Utrykte kilder

Rigsarkivet:

Folketællingen for Roskilde købstad 1870, bd. I-II (samt som supplement tidligere og senere tællinger).

Div. mikrofilmmede kirkebøger.

Industrietællingen 1871/72.

Erhvervstællingen 1872.

Landsarkivet f. Sjælland:

Div. kirkebøger.

Borgerskabsregister (-1842).

Rådstue- og magistratsprotokoller (-1870).

Lavsprotokoller for skomager-, skrædder- og smedelaug i Roskilde.

Skifteprotokoller for Roskilde købstad 1870-1919.

Københavns amts arkiv: ekstraordinære boer.

Brandtaksationsprotokol for Roskilde 1867-70.

Duebrødre Kloster: protokoller over afdødes ejendele.

Roskilde Bibliotek (lokalhistorisk arkiv):
Personalhistoriske optegnelser.

Roskilde kommunale Ligningsmyndighed:
Skatteligningslister 1870–85.

B.

Trykte kilder og litteratur

- Andersen, H.: *Roskilde tekniske Skole 1840–1940*. 1940.
- Berg, R.: *Minder fra håndværk og industri*. 1954.
- Blomberg, Aa. F.: *Fåborg by's historie*, bd. 2, 1750–1914. 1956.
- Cohn, E.: *Økonomi og politik i Danmark 1848–75*. 1967.
- Christensen, C. V.: *Roskilde Borger-, Håndværker- og Industriforening – et tilbageblik*. 1915.
- Christiansen, H.: *Roskilde Håndværkerforening 1870–1920*. 1920.
- Davidson, N.: *Borger- og Håndværkerforeningen i Roskilde*. 1890.
- Engelstoft, P. & H. Jensen (red.): *Sociale studier i dansk historie efter 1857*. 1930 (i teksten: *Engelstoft-Jensen I*).
- Engelstoft, P. & H. Jensen (red.): *Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864–1900*. 1931 (i teksten: *Engelstoft-Jensen II*).
- Falbe-Hansen, V.-W. Scharling: *Danmarks statistik 1–6*. 1878–91.
- Fang, F.: *Handelsmand og slagter*. 1934.
- Fich, L. C.: *Domprovsten i Roskilde*. 1909 (Memoirer og Breve, bd. 10 – red. J. Clausen – P. F. Rist).
- Henningsen, S.: *Studier over den økonomiske liberalismes gennembrud i Danmark*. 1944.
- Hübertz, J. R.: *Om bevægelsen i den danske befolkning*. 1840.
- Jensen, S.: *Nogle oplysninger om det københavnske borgerskabs formuesforhold og formueplaceringer ved midten af det 19. årh.* (Historiske Meddelelser om København 4. rk., bd. 4, s. 596–640).
- Johansen, H. C.: *Den økonomiske og sociale udvikling i Danmark 1864–1901*. 1962.
- Jul i Roskilde* (div. årgange).
- Krebs, F.: *Det gamle og det nye samfund*. 1876.
- Love & Anordninger* (div. årgange).
- Nielsen, A.: *Industriens historie i Danmark*, bd. 3 1–2, 1944.
- Nielsen, H. & V. Thalbitzer: *Skatter og skatteforvaltning i ældre tider*. 1948.
- Nørregård, G.: *Arbejdsforhold indenfor dansk industri og håndværk 1857–1899*. 1943.
- Olsen, A.: *Hustømmerfaget gennem tiderne*. 1940.
- Pedersen, J.: *Arbejdslønnen i Danmark under skiftende konjunkturer 1850–1913*. 1930.
- Roskilde Avis* (div. årgange).
- Rücklin, F.: *Håndværkets tidssvarende ordning*. 1881.
- Saugbjerg, I. Aa.: *Bagergerning og hjemmebagning i Danmark før og efter næringsloven af 1857* (specialeopgave ved Københavns Universitet 1964).
- Statistiske Meddelelser* (div. bd.).
- Statistisk Tabelværk* (div. rk.).
- Svalastoga, K. & P. Wolf: *Social rang og mobilitet*. 1965.
- Weber, L.: *Familien Weber i Roskilde* (i Erhvervshistorisk årbog 1958).
- Willerslev, R.: *Studier i dansk industrihistorie*. 1952 (i teksten: *Willerslev I* – desuden an-

meldelser af dette værk af henholdsvis *Poul Bagge* i Hist. Tidsskrift, 11 rk., bd. 4, s. 105 ff og *Einar Cohn* i Nationaløkonomisk Tidsskrift, 1953, s. 97 ff).
 Willerslev, R.: *Træk af den industrielle udvikling 1850-1914*. (Nationaløkonomisk Tidsskrift 1954, s. 242 ff – i teksten: *Willerslev II*).

NOTER OG HENVISNINGER

1. *J. Pedersen*, 313f.
2. *Statistisk Tabelværk* 1. rk., bd. 1.
3. *Statistisk Tabelværk* 1. rk., bd. 6.
4. *Statistiske Meddelelser* 2. rk., bd. 15, hft. 1.
5. *N. Davidsen*, 24.
6. *F. Rücklin*, 34. – Rücklin prøver af definere begrebet *håndværk*: »Til håndværkets afgrænsning fra de øvrige erhvervsområder ville vi næppe kunne gøre brug af den nedarvede opfattelse af samme; thi den gamle lavsmæssige totalitetsindustri, hvorpå det nedarvede begreb håndværket grunder sig, forsvinder der ligesom mellem hænderne på os, så snart vi gør forsøg på at ville bestemme den nøjere brug for vor opgave; og på den anden side har en klar og fast udformning af vor industri på moderne teknisk grund endnu ikke nået sin fuldbordelse. Det gamle er smuldret og det nye endnu ikke færdigt. Hele det industrielt-økonomiske liv befinder sig endnu i flydende tilstand. De ellers tilsyneladende faste punkter, som dukker op i strømmen af det, vi ser omkring os, frembyder ligeså lidt noget grundlag for varige formationer, som de isflager, der ved tøjvej svømmer ud i havet fra floderne«. Alligevel prøver Rücklin en konkret definition: »*Teknisk betragtet*: enhver forretningsdrift, hvis indehaver, som teknisk forarbejder forener hele forretningsførelsen i sin person. *Økonomisk betragtet*: enhver bedrift, ved hvilken den af udoverens tekniske virksomhed resulterende arbejds løn udgør en væsentlig del af forretningsindtægterne. *Socialt betragtet*: som hint industriel
- le område, indenfor hvilket der under gennemsnitsforhold bydes enhver dygtig, flittig og sparsommelig arbejder den mulighed at blive selvstændig forretningsindehaver.« – Denne definition er meget snæver, idet den i realiteten kun omfatter mindre mestre.
7. *Willerslev*, I, 52 f. – *Willerslev II* nævner fabrikslovgivningens officielle definition på fabrikmæssig drift (industri) fra 1903-4: 1. Den tilvirker ensartede varer i større mængder, som regel bestemt til salg til forhandler. 2. Den har gennemført en vis arbejdsdeling, hvoraf som regel vil følge, at faguddannelse for arbejderne spiller en mindre rolle end i håndværket. 3. Den anvender maskiner (m. el. u. mekanisk kraft) til fremme af selve arbejdet, idet dog benyttelsen af maskiner må indgå som et væsentligt led i selve arbejdsprocessen. Ikke alle af disse kendemærker behøver at være opfyldt, før der er tale om industri (s. 242).
8. *Willerslev*, I, 91.
9. *Henningsen*, 122.
10. *Nørregård*, 56.
11. Mesterprøver samt hustrus borgerskab indført i magistratsprotokollen.
12. Se *Willerslev I*, 16ff; problemet uden behandlet af *Poul Bagge* og *Einar Cohn* i disses anmeldelse af ovennævnte værk.
13. *Sven Henningsen* har i sin undersøgelse også behandlet spørgsmålet om hovedperson kontra medhjælper indenfor landhåndværket. Dette er sket ved optælling af folketællingslisternes erhvervsrubrik. Her synes at være benyttet samme usikre fremgangsmåde,

- således at tallene for hovedpersoner i bedste fald må betragtes som maksimalt.
14. *Love og Anordninger* 1849–59, 318.
 15. Anslået udfra en gennemgang af borgerskaber og ligningslister.
 16. I næringsloven søgte man stadig i et vist mål at beskytte købstæderne. Man fastlagde de såkaldte læbælter omkring byerne, inden for hvilke landhåndværkerne ikke måtte slå sig ned. Afstanden var sat til 1 mil, men for en række håndværk gjaldt dette ikke; murere, tømrere, snedkere, bagere, glarmestre, sadelmagere, skræddere og skomagere var undtaget. Samtidig blev det også fastslået, at det var tilladt landhåndværkere at arbejde for købstadsbeboere og købstadsmestre for landboerne.
Vi har for Roskildes vedkommende eksempler på begge dele. Flere bagermestre praktiserede den såkaldte *byttehandel* med landboerne, der leverede korn og fik brød – også benævnt *pund til pund handelen*. Næringsloven synes ikke at have givet by-bagerne større konkurrence, idet antallet af forbrugere steg stærkere end tilgangen af nye mestre (se herom hos *Inger Aagaard Saugbjerg*).
Et konkret eksempel på en bymester, der *fortrinsvis* arbejdede for landboerne har vi i snedkermester Mads Nielsen (se *Ful i Roskilde* 1941, s. 29). Konkurrencen havde altså ikke kun retning *mod* byen, som det indgik i argumentationen for en ændring af næringsloven i efteråret 1869, hvor repræsentanter for 54 byer mødtes til diskussion i Odense (se *Einar Cohn*, 122).
 17. *Aage Fasmer Blomberg* har, 312, en opregning af antallet af håndværksmestre indenfor en række fag i 1864. Fåborg havde på det tidspunkt et indbyggerantal på 3.200, men skulle, ifølge Blomberg, have et antal mestre inden for forskellige fag, der langt overstiger det antal, Roskilde havde i 1870. Det oplyses, at der var ikke mindre end 44 skomagermestre, 15 slagter- og 14 bagermestre. Det kan tænkes, at forskellen skyldes mindre virksomheder i Fåborg, men mere sandsynligt forekommer det dog, at statistikken er forkert. Det er sikkert endnu et eksempel på det statistiske misforhold mellem hovedpersonen og medhjælper.
 18. Eksempelvis kan det nævnes, at byen så langt tilbage som 1853 havde 15 snedkermestre, 12 smedemestre og, i 1854, 9 bagermestre – altså stort set det samme antal som i 1870 (tallene anslået ud fra en gennemgang af ligningsprotokollerne, der synes en mere sikker kilde end folketællingslisterne).
 19. *Nørregård*, 81. – *Alb. Olsen* nævner (s. 139), at der kom mange småmestre efter den nye næringslovs ændrede kriterier for at blive mester. Fra 1860–70 resulterede det dog kun i en mindre nedgang i bedriftsstørrelsen; således var der i 1860 17 mand pr. mester og i 1870 16. Den store ændring skete først i tidsrummet frem til 1890, hvor tallet nåede ned på 7,9 mand pr. mester. Disse tal gælder kun tømrerne.
 20. *Cohn*, 122.
 21. Samme, 123f.
 22. Samme, 126 – som argument for denne opfattelse nævnes bl. a., at lavsvæsenets betydning reelt var ophørt i provinsen, da der i de 68 købstæder uden for København kun fandtes 11 bager-, 20 skomager-, 16 skrædder- og 15 snedkerlav. Konkurrencen fra landhåndværket eksisterede allerede inden næringsloven.
 23. *Willerslev*, I, 260.
 24. Samme, 261 – *Nørregård*, 123.
 25. 1871 levede flere urmagere af at sælge end at lave ure – *Nørregård*, 123.
 26. Samme, 124. Import af fodtøj allerede i 70'erne, dog i mindre målestok.
 27. *Willerslev*, I, 77.
 28. Samme, 80.
 29. *Industritællingen 1871–72* (Statistisk Bureaus tælling af fabrikker og fa-

- briksmæssig drevne håndværk 1871-72 – i Rigsarkivet). Denne tællings resultater er i øvrigt mere eller mindre ubrugelige, idet de retningslinier, der gives af Statistisk Bureau for besvarelsen, er så udflydende, at undersøgelsen på forhånd har været dødsdømt. Skylden for dette må nok i første række lægges på bureauets chef, C. N. David, der også er blevet kritiseret af Rich. Willerslev (se *Willerslev*, I, 33.).
30. *Erhvervstællingen 1872* (Finansmin. Stat. Bureau, skematiske indberetninger til oplysning om arbejderbefolkningens vilkår – indsamlet i henhold til indenrigsmin. cirkl. 11/10-1872. 1 pk. i Rigsarkivet).
 31. Til denne undersøgelse er kun benyttet tællingens bearbejdelse.
 32. *Nørregård* nævner (s. 123), at bagere ikke kunne have under 5 svende, når de skulle kunne præstere alle sorter brød. Roskildes bagerier har derfor sikkert – da de ikke havde den fornødne medhjælp – været bagerier i mere moderne forstand, med udbredt detailsalg, hvor familiemedlemmer har deltaget i bedriften.
 33. *Jul i Roskilde 1936*, 12.
 34. *Jul i Roskilde 1930*, 19.
 35. *H. Christiansen*, 4.
 36. Af poster i skifteprotokollerne fra begyndelsen af 70'erne ses det, at Pætges har haft med de fleste begravelser at gøre. 1871 har han, sammen med skomagermester Zahle, den højeste årlige indkomst indenfor skomagerfaget, 2.000 kr. (se bilag 2).
 37. Af andre eksempler (fra tiden før 1870) kan nævnes, at skræddermester Lundstrøm bliver forstander for byens fattiggård, og hattemagermester Pætges bliver betjent.
 38. *Love og Anordninger 1849-59*, 349.
 39. *Jul i Roskilde 1936*, 10.
 40. *Love og Anordninger 1849-59*, 319.
 41. *Nørregård*, 13 – repræsenteret med 4 lav ligger Roskilde endda over gennemsnittet for en købstad. – Protokoller for tre af lavene findes på Landsarkivet i Kbh., medens det materiale, der tilhørte snedkerlavet, er tilbageleveret til den senere mesterforening.
 42. Modstanden mod næringsloven viste sig da også hos svendegruppen; således var flere svende underskrivere på den nævnte petition om ændringer i loven, der blev sendt til alle købstæder.
 43. *Engelstoft-Jensen*, I, 1. (afsnit af *Henry Bruun*: Den sociale udvikling i byerne 1857-71).
 44. *Fr. Krebs*, 475.
 45. *N. Davidsen*, 15ff.
 46. Samme, 17.
 47. Ifølge protokoller i Landsarkivet (Kbh.).
 48. *Engelstoft-Jensen*, I, 17.
 49. *F. Rücklin*, 25.
 50. *Nørregård*, 203.
 51. Samme, 360.
 52. *N. Davidsen*, 1.
 53. Samme, 3.
 54. Samme, 5 f.
 55. Samme, 11ff.
 56. Samme, 34.
 57. *C. V. Christensen*, 33.
 58. *Engelstoft-Jensen*, II, 359.
 59. *C. V. Christensen*, 13f.
 60. *H. Christiansen*, 4ff.
 61. *H. Andersen*, 34.
 62. Samme, 35.
 63. Samme, 50.
 64. *N. Davidsen*, 14.
 65. *Jul i Roskilde 1941*, 28.
 66. *Svalastoga-Wolf*, 13 – citat af T. H. Marshall: »Det væsentlige ved social klasse er den måde, på hvilken en mands medmennesker opfører sig overfor ham (og ligeledes hvordan han opfører sig overfor dem), ikke de egenskaber eller kvaliteter, som forårsager denne opførelse«.
 67. Samme, 29 – »erhvervsprestige må betragtes, som en af de vigtigste målestokke for social status ...«.
 68. *R. Berg*, 24f.
 69. Samme, 27.
 70. *Nørregård*, 56.

71. Samme, 56.
72. *Jul i Roskilde* 1930, 29.
73. *Stat. Medd.*, bd. 12, 88.
74. *R. Berg*, 39.
75. Samme, 58.
76. *Nørregård*, 60.
77. *R. Berg*, 40.
78. Kommunal valget blev ifølge kommuneloven af 1837 givet alle grundejere, hvis ejendom havde en vis værdi, og til dem, som havde borgerskab. Af borgerrepræsentationens medlemmer behøvede kun 2/3 være grundejere, resten skulle betale en vis skat. Medlemmerne blev valgt for 6 år – 1/6 gik af hvert år (*Love og Anordninger* 1834–48, 73ff).
Den ny valglov fra 1860 bestemte, at borgerrepræsentationen nu skulle bestå af et ulige antal medlemmer. Den største halvdel skulle vælges af samtlige indbyggere, der var folketingsvælgere, medens den mindre halvdel skulle vælges af den femtedel af vælgerne, der i det foregående kalenderår havde udredet det største skattebeløb. Valget gjaldt stadig for 6 år. (*Love og Anordninger* 1860–64, 5ff).
Købstadsforfatningen fra 1868 bibeholdt valgreglerne fra 1860, men navnet borgerrepræsentation blev erstattet med byråd; borgmesteren var stadig kongevalgt. (*Love og Anordninger* 1865–69, 383ff).
79. *N. Davidsen*, 11ff.
80. Samme, 8.
81. *Nørregård*, 59.
82. *L. Weber*, 83f.
83. Roskilde havde tre fremtrædende købmandsfamilier – Borch, Kornerup og Brønnicke – der var indgift i en sådan grad, at det nærmest var at betragte som en klan, der reelt havde monopol på størstedelen af Roskildes handel.
84. Lucie Elise Fich f. Hertz (1800–1883) var datter af domprovsten i Roskilde.
85. Slægtning til slagtermester O. A. Lund i denne undersøgelse.
86. *L. E. Fich*, 181f. (citater fra *Svalastoga* *Wolf*, 13: »Den mest direkte relevante – om ikke just den lettest målelige – adfærd, hvoraf man kan se, om der er statusforskel eller ikke, er den grad af respektfuld opførsel og ærbødighed (eller mangel herpå), som folk viser overfor hinanden«).
87. *R. Berg*, 28, fortæller om et praktisk eksempel på klassesdeling i jernbanevognene: »Der var tre vognklasser, hvoraf tredje benyttedes af de fleste. I anden klasse kørte kun velhavende folk og i første vistnok kun herremænd og højere jernbaneembedsmænd«.
88. *H. Christiansen*, 5.
89. Samme, 21.
90. Samme, 6.
91. Samme, 4.
92. *C. V. Christensen*, 13.
93. *Stat. Tabelv.* 3. rk., bd. 18. For Kbh. var tallene: 55,4 % født i byen, 36,8 % i provinsen og 7,8 % udenfor riget.
94. *Henningsen*, 306.
95. Allerede århundredet tidligere løste jyder 20,3 % af borgerskaberne i Kbh. se *Alb. Olsen*, 42.
96. *Stat. Tabelv.*, 3. rk., bd. 18.
97. *Engelstoft-Jensen* I, 2.
98. *R. Berg* fortæller (s. 50) om forholdet til udlændingene: »Der blev gjort stor forskel på en slesvig-holstener og en almindelig tysker. Medens den første slags for den almene bevidsthed så om trent var noget af det mest nederdrægtige, som tænkes kunne, var tyskerne i grunden vellidte. De fleste håndværkere havde jo rejst i Tyskland, talte så nogenlunde tysk, og følte sig i mange henseender ét med tysk småborgerlig tankegang, så at man aldrig for alvor kunne fatte dyb forargelse mod dem . . . Nej så var svenskerne i langt højere grad fjender. Dybt i sindene hvilede endnu de århundrede gamle modsætninger mellem de to riger . . . Det kan derfor ikke siges, at den akademiske »skandinavisme« havde rørt ved dybere strenge i folket«.
99. Det kan ikke udelukkes, at mestre i

- den gruppe, vi her arbejder med, på et senere tidspunkt i deres karriere skifter social status, men det er ikke sandsynligt. Mesterstillingen plejer at være en stilling, hvorfra man ikke avancerer socialt. Der er kun konstateret ét tilfælde, hvor man om muligt kan tale om en social opstigning; det er urmagermester Schwartz, der senere får titel af kancelliråd.
100. *Svalastoga-Wolf*, 137.
101. *J. R. Hübertz*, 99.
102. Samme, 99, nævner, at af 426 hustruer havde kun 39 giftet sig med en mand af samme profession som faderen.
103. *Nørregård*, 59: »da guldsmed Michelsen ægtede en prokuratordatter anså hendes fader det som en mesalliance«.
104. *Jul i Roskilde* 1929, 12.
105. En Bodholt gift med garverdatter Winther; dernæst Lundberg gift med en Bodholt, og endelig Rasmussen gift med en Lundberg – *Jul i Roskilde* 1936, s. 10.
106. *Svalastoga-Wolf*, 178ff. Gifte mænd synes begunstigede i mobilitetsprocessen – tidligt indgåede ægteskaber betragtes som et socialt handicap.
107. Kun gennemsnit for de mestre, der er født i Roskilde, da udefra kommende ofte har haft borgerskab tidligere.
108. I 33 tilfælde ud af 54 (mestre født i Roskilde og omegn, hvor både borgerskabsår og vielsesår haves) falder erhvervelse af borgerskab og indgåelse af ægteskab indenfor samme år.
109. *Nielsen-Thalbitzer*, 154.
110. Samme, 157.
111. Samme, 169f. Da ligningen var grundlag for såvel kommune- som statskat, ville en for lavt sat indkomst også gå ud over de kommunale indtægter.
112. *Falbe-Hansen & Scharling*, bd. 1, 778f – *Jørgen Pedersen* nævner slet ikke ligningslisterne som mulig kilde til indkomstundersøgelser.
113. Ansøgninger vedlagt ligningsprotokollen. Dette taler imod, at der skulle være en almindelig tendens til at sætte indkomsterne lavt. Ligningskommissionen består i øvrigt i 1870 overvejende af håndværkere, der har haft gode muligheder for at bedømme netop håndværkergruppens indtægter.
114. *Roskilde Avis* 6/2–1869.
115. Ansøgning vedlagt skatteligningsprotokollen for 1875.
116. *J. Pedersen*, 286.
117. Samme, 313.
118. Et eksempel på, at man fra officielt hold har prøvet at vurdere fortjenstmulighederne inden for de enkelte fag, kan ses af den inddeling, man foretog ved betaling af borgerskab, hvor man inddelte håndværksmestre i 5 klasser:
1. klasse: garvere.
 2. klasse: murere, tømrere.
 3. klasse: bagere, blikkenslagere, buntmagere, bødkere, farvere, guldsmede, kobbersmede, malere, sadelmagere, slagtere, smede, snedkere, urmagere.
 4. klasse: bogbindere, drejere, glarmestre, hjul- og karetmagere, handskemagere, hattemagere, kagebagere, nålemagere, rebslagere, skomagere, skræddere, vævere.
 5. klasse: (ingen fag som forekommer i denne undersøgelse).
- (Fra *Love og Anordninger* 1860–64, 315ff).
119. *J. Pedersen*, 130ff, nævner eksempler på bl. a. rebslager- og skomagervende, der i perioden op til 1890 ligger på indtægter under de ufaglærte arbejderes.
120. Der er, som ovenfor nævnt, en større konkurrence inden for enkelte fag end undersøgelsen her egentlig giver indtryk af, idet enkelte mesterenker fører mandens virksomhed videre. Rebslager Lassens enke har i 1870 en indkomst på 3.600 kr., altså en indtægt der hørte til i gruppen blandt de bedst stillede håndværksmestre.
121. Tallene taget fra *Roskilde Avis* 3/10 1870, hvor ligningsbeløbene er ordnet i indtægtsgrupper.
122. Tal fra ligningslisten 1885, der findes trykt (Roskilde Bibliotek).
123. Gennemsnitsindtægter brugt i dette øje-

- med behøver ikke tages med samme forbehold som ovenfor, idet det ikke her drejer sig om den absolutte indtægt, men om en bred linie i indkomstudviklingen.
124. *J. Pedersen*, 286f.
125. Arbejdslønnen hos tømrermester Weber ligger i perioden 1874–90 ret konstant på 2 kr. om dagen – *J. Pedersen*, 17.
126. Samme, 120ff.
127. Ekstraordinært bo i Københavns amts arkiv nr. 2764/1915. Fremover kun henvisning til de ekstraordinære boer som KAA med efterfølgende nummer og årstal. For de ordinære boers vedkommende oplyses dødsåret i teksten.
128. KAA 395/1887.
129. KAA 1562/1906.
130. *Sigurd Jensen*, 601.
131. KAA 2184/1911.
132. Roskilde Sparekasse ligger desværre ikke inde med kontoopgørelser fra tiden omkring 1870, der ellers ville kunne vise, i hvor stort omfang byens håndværkere har været kunder.
133. Se noterne 127, 128 og 129.
134. Se note 129.
135. KAA 177/1878.
136. Se note 127.
137. *Sigurd Jensens* undersøgelse behandler ikke mindre end 674 skifter fra perioden 1840–65, udtaget fra Hof- og Stadsrettens eksekutor- og kommissarieskifter samt fra Københavns Amts ekstraordinære boer.
138. *Sigurd Jensen*, 608.
139. KAA 2915/1915.
140. Se note 127.
141. KAA 1580/1915.
142. Se note 128.
143. *Sigurd Jensen*, 627.
144. Samme, 630.
145. Samme, 603.
146. Se note 139.
147. KAA 944/1898.
148. *Sigurd Jensen*, 602.
149. Samme, 636.
150. Samme, 635.
151. Nathanson-teorien hentet hos *Sigurd Jensen*, 599.
152. KAA 213/1879.
153. KAA 2206/1911.
154. *Alb. Olsen*, 79.

Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862

AF BENT HANSEN

Krisen 1857 slog mange virksomheder ud. En følge var, at der i de nærmestfølgende år var en betydelig arbejdsløshed i hovedstaden. Til bekæmpelse af denne tog Industriforeningen det initiativ at oprette et offentligt arbejdsanvisningskontor. Det skete gennem dannelsen af Arbejdsanvisningsforeningen; virksomheden fik ikke noget stort omfang og måtte efter få år standse. København var formentlig den gang ikke større, end at arbejdere og arbejdsgivere let på anden måde opnåede kontakt; til dette kom, at behovet hos arbejdsgiverne for arbejdsformidling netop måtte være mindst i en periode med arbejdsløshed.

Foreningens oprettelse

Den væsentligste del af arbejdsformidlingen i det 19. århundrede var uorganiseret. Arbejdsgivere og arbejdere erfarede gennem bekendte, hvor der var arbejdskraft henholdsvis arbejde at få. Eller arbejderne stillede om morgenen uden for de større virksomheder i håb om den dag at blive blandt de foretrukne.

Side om side med den uorganiserede formidling fandtes fra tid til anden en formidling under fastere former. Indtil deres opløsning etablerede lavene inden for deres faggrænser kontakten mellem mester og svend, fæstekontorer skaffede tjenestefolk til pladser på landet, og fagforeningerne påtog sig fra deres fremkomst i 70'erne anvisning for egne medlemmer – en anvisning, der dog muligvis først fik væsentlig betydning i 90'erne ¹. Fælles for disse anvisningsformer var, at de alene var rettet mod bestemte erhverv.

En arbejdsanvisning i moderne forstand med oprettelse af kontorer, hvor al slags beskæftigelse anvistes, fik København år 1900 og hele landet ved lov af 9. april 1907 ². En forløber for disse kontorer var det anvisningskontor, som Arbejdsanvisningsforeningen 1859–62 drev i København. Det karakteristiske for dets virksomhed var, at det netop anviste al slags arbejde, dog undtaget tyendearbejde ³.

Begyndelsen af 1850'erne var gode år for dansk erhvervsliv. Landets hovedeksportartikel, korn, solgtes – især under Krimkrigen (1853–56) – til stadig stigende priser. Pengene var rigelige, diskontoen lav, og resultatet blev en ivrig anlægsvirksomhed. De første tegn på forandring viste sig i efteråret 1856 med en for årstiden usædvanlig stor knaphed på kapital. Med fuld styrke satte omslaget ind sidst på året 1857. En international likviditetskrise nåede Danmark over Hamborg. Kapitalmarkedet faldt dog atter ret hurtigt i lave, og det blev igen muligt at låne penge⁴. Men krisen havde trukket en række fallitter og virksomhedsindskrænkninger med sig. Følgen blev en unormal stor arbejdsløshed, som holdt sig op i de første år af 1860'erne. Det er anslået, at arbejdsløshedsprocenten i visse københavnske håndværksfag i februar 1860 nåede op omkring 40⁵. Under denne omfattende krise blev Arbejdsanvisningsforeningen stiftet.

Det første skridt på vejen til oprettelsen af Arbejdsanvisningsforeningen var et brev dateret 14. december 1858 fra journalisten, på daværende tidspunkt fotografen, Edvard Meyer (1813–80) til Industriforeningen i København. Meyer, som var kendt for sin indsats i praktisk velgørenhedsarbejde, opfordrede Industriforeningens bestyrelse til at træde i spidsen for en bazar og en indsamling til nødlidende håndværkere og arbejdere⁶. Henvendelsen til foreningen var naturlig, fordi den med sin medlemsskare på næsten 4.000 og med sin omfattende foredrags-, bedømmelses- og udstillingsvirksomhed til dansk industris fremme ville forlene foretagendet med den fornødne prestige. Hertil kom, at Industriforeningen allerede i 1847 havde udført et betydningsfuldt understøttelsesarbejde for trængende håndværkere⁷.

Foreningens repræsentantskab ville imidlertid ikke medvirke til udførelsen af Meyers plan. Dels anså det planen for »ydmygende for en ærekær arbejderstand«, dels mente det ikke, at den kunne føre til et tilfredsstillende resultat. Derimod gav brevet stødet til, at repræsentantskabet greb tanken om ad anden vej at lindre nøden. Et udvalg blev nedsat med den opgave at udarbejde forslag til:

- »1. Oprettelse af arbejdslokaler og fordeling af arbejde til arbejdsløse i deres hjem,
2. oprettelse af et mellemed mellem arbejdsbruger og arbejder,
3. en mulig sammenslutning af et større antal arbejdsgivere om et system, der tilsigter opsamling af sparepenge af arbejderne i de gunstige perioder, der kunne komme dem til gode, når arbejdet ophører, eller arbejdskraften svækkes«⁸.

Repræsentantskabet ville altså løse problemerne ved en bedre kontakt mellem arbejdsgiver og arbejdstager og ved hjælp til selvhjælp. Tanken om en bedre kontakt mellem arbejdsmarkedets to parter var for øvrigt også fremme andetsteds på dette tidspunkt. Et par danske aviser slog til lyd for oprettelsen af

et anvisningskontor. I Frankrig og Tyskland fandtes forretningsmæssigt drevne kontorer, der anviste al slags arbejde, og i Tyskland havde ydermere den idé at foranstalte gratis arbejdsanvisning vundet tilhængere⁹.

Udvalgsbetænkningen forelå den 23. januar 1859¹⁰. Indledningen rummede en beklagelse over, at gennemførelsen af de fremførte forslag blot ville være lapperier på arbejdsløsheden, og en fremstilling af de nedbrydende følger, det fik for værdigt trængende, når fattigvæsenet anbragte dem på Ladegården. Herefter udmøntedes betænkningen i fem forslag, der var tiltrådt af direktør Th. J. Hellmann (1815-81) og kunstdrejermester J. A. Schwartz (1820-74)¹¹. Forslagene slog til lyd for, at Industriforeningen skulle: 1. skænke 200 rdl. til oprettelse og drift af et arbejdsanvisningskontor i et halvt år. En kontrolkomite skulle følge kontorets drift: 2. opfordre stat og kommune til at fremskynde offentlige arbejder: 3. opfordre Københavns velgørenhedsselskaber til enten at oprette lokaler, hvor de arbejdsløse kunne arbejde, eller til at beskæftige dem i deres hjem: 4. opfordre de handlende til at indsende varer, der lige så godt kunne fremstilles herhjemme som i udlandet, samt til at redegøre for efterspørgselen efter disse varer: 5. opfordre arbejdsgivere og arbejdere til at spare op fra gode til dårlige tider.

Kobbemedemester J. A. Fugmann (død 1862), som var tredje og sidste medlem af udvalget, ville alene tilslutte sig første og femte punkt i indstillingen¹². Sin afstandtagen fra punkt 2 motiverede han med, at stat og kommune ville lide tab ved at iværksætte arbejder ved vintertid, selv om de måske under arbejdsløsheden skulle betale mindre i arbejds løn. Desuden burde offentligt arbejde udbydes i licitation, og den, som fik arbejdet, burde selv kunne afgøre, hvornår tiden og arbejds lønnen var mest gunstig for dets udførelse. Dermed ville arbejdsløsheden forsvinde af sig selv. Punkt 3 anså Fugmann for uigennemførligt. Og skulle det alligevel lykkedes at gennemføre det, ville produktionen i arbejdslokalerne og hjemmene betyde konkurrence for andre arbejdere og ny arbejdsløshed blive følgen. Punkt 4 havde efter Fugmanns mening ingen praktisk betydning. De handlende havde nemlig allerede begyndt fremstillingen af varer, som tidligere var blevet indført, og de havde den tilstrækkelige arbejdskraft hertil; altså ville yderligere arbejdskraft være overflødig. Hertil kom, at de handlende sikkert ikke ville give afkald på deres tre måneders kredit på udenlandske varer, da tilmed disse varer ofte var så billige, at man hverken kunne eller ville trykke arbejds lønnen så stærkt herhjemme, at fremstillingsprisen blev den samme. Fugmann havde over for punkt 2 udtrykt en stærkt liberalistisk holdning; over for punkterne 4 og 5 trådte overvejelsen af, hvad der var praktisk gennemførligt, frem.

Industriforeningens bestyrelse behandlede betænkningen på sit møde den

8. februar¹³. Forslag nr. 1 om arbejdsanvisningskontoret blev vedtaget, og Schwartz, Hellmann og Fugmann valgtes til at udgøre kontrolkomiteen. Der var også flertal for forslag nr. 2, og det blev besluttet at rette henvendelse til konsejlspræsidenten og Københavns kommunalbestyrelse¹⁴. Fugmanns liberalisme havde altså lidt nederlag over for forslag nr. 2, der, hvis det blev gennemført, kunne begrænse arbejdsløshedens omfang. Med hensyn til punkterne 3 og 4 sejrede hans realisme imidlertid. De blev ikke vedtaget. Heller ikke det femte forslag vandt bestyrelsens støtte. Det havde sikkert også været omsonst at opfordre til sparsommelighed i en krisetid.

Mellem industriforeningens bestyrelsesmøde og arbejdsanvisningsforeningens stiftende generalforsamling den 8. maj fandt et betydningsfuldt skifte sted i kontrolkomiteen. Kommitteret i, senere direktør i Nationalbanken Moritz Levy (1824–92) afløste direktør Hellmann. Ved dette skifte blev komiteen tilført en dynamisk kraft, som besad særlige forudsætninger for at løse de praktiske problemer i forbindelse med etableringen af arbejdsanvisningen. Med sit indgående kendskab til hamborgske forhold, erhvervede Levy sig nemlig let underretning om, hvorledes det anvisningskontor blev drevet, som allerede i 10 år havde virket i hansestaden¹⁵.

Kontrolkomiteen lagde et udførligt forslag frem for den stiftende generalforsamling. Det påtænkte arbejdsanvisningskontor skulle i modsætning til den oprindelige plan ikke drives af Industriforeningen, men af en særlig anvisningsforening – ligesom det hamborgske. Arbejdsgivere kunne få anvist arbejdskraft ved henvendelse til kontoret; dog skulle de først indmelde sig i foreningen og betale kontingentet på 2 rdl. For arbejderne kostede anvisningen intet; men foreningen kunne ikke påtage sig at hjælpe alle. Betingelsen for at få anvist arbejde gennem kontoret var, at man blev fundet værdig til optagelse i dets bøger samt fik udleveret et særligt kort, som man skulle vise arbejdsgiveren, når man mødte på arbejdsstedet. Det betonedes stærkt, at kun »skikkelige og honette« folk måtte indføres i foreningens bøger; andre skulle afvises – dog på »en skånsom måde«. For at en arbejder kunne optages, måtte han på tilfredsstillende måde kunne besvare stillede spørgsmål og kunne opgive to »agtbare« personer, som yderligere oplysninger kunne indhentes hos. Motiveringen for kun at optage »skikkelige og honette« folk var, at et så nyt foretagende som et arbejdsanvisningskontor for at kunne virke måtte sikre sig arbejdsgivernes tiltro til, at det skaffede førsteklases folk.

Til at forestå kontorets daglige forretninger skulle ansættes en bogholder og et bud. Foreningen skulle ledes af en formand, en sekretær og en bestyrelse. Bortset fra, at nationaløkonomen Marius Gad (1827–1902) mente, at de arbejdssøgende burde betale et gebyr – en tanke Levy med held afviste som

uden synderlig betydning for foreningens økonomi – accepterede forsamlingen uden videre hele forslaget. Dernæst nedsatte alle 24 tilstedeværende: forretningsfolk, embedsmænd og et par præster sig som foreløbig bestyrelse eller måske snarere bestyrere. Grunden til, at bestyrelsen fik dette omfang, var, at hvert enkelt medlem var forpligtet til inden for et bestemt område at indhente oplysninger om, hvordan foreningens arbejdere klarede sig på arbejdsstederne ¹⁶.

Den 28. maj holdt bestyrelsen atter møde. Først blev Moritz Levy valgt til formand (han afløstes senere af Marius Gad), dernæst besluttede man at begynde kontorets virksomhed straks, og endelig blev finansieringen af dette debatteret. Ud over kontingenterne fra foreningens medlemmer ville nemlig yderligere midler til kontorets drift være nødvendige. Der blev fremsat et forslag om at rette henvendelse til folk, som kunne tænkes at ville støtte foretagendet. Formanden lovede at tage sagen op, og resultatet af hans anstrængelser blev betydelige tilskud fra Industriforeningen, Det Classenske Fideikommis, Den Reiersenske Fond og Københavns magistrat ¹⁷. Man har åbenbart de pågældende steder erkendt, at der var brug for foreningens virke, eller også har Levys underskrift bragt denne erkendelse.

Kontorets og foreningens virksomhed

Den 23. juni 1859 åbnede kontoret for optagelse af arbejdssøgende og for modtagelse af bestillinger fra arbejdsgivere. De arbejdssøgende blev indført i protokoller for henholdsvis mænd og kvinder, og bestillingerne blev indført i en dertil indrettet protokol. Den følgende behandling af kontorets virksomhed bygger på disse protokollers oplysninger.

Som tidligere fremhævet fandt kun »skikkelige og honette« folk optagelse i bøgerne. Adskillige blev sikkert afvist, men kun for perioden 23. juni – 31. dec. 1859 kendes antallet. Af 741 mandlige ansøgere blev 98 (13 pct.) ikke optaget, og af 116 kvindelige blev der afvist 11 (9 pct.). Grunden til, at mænd blev afvist, angives i de fleste tilfælde at have været drikfældighed. Hvorfor kvinder blev afvist, siges ikke ¹⁸. Afvisningerne betyder, at de personer, som blev optaget i bøgerne, på ingen måde kan betragtes som et repræsentativt udsnit af den arbejdsløse befolkning i København. De følgende tabeller kan altså ikke yde noget bidrag til at fastslå arbejdsløshedens omfang og karakter, men tjener alene til at belyse anvisningskontorets virke.

Herefter må interessen i første række samle sig om, hvilke folk der henvendte sig på kontoret og blev optaget. Tabel 1 angiver deres alder, ægte-

TABEL 3

Antal og procentvis fordeling af arbejdssøgende på professioner med 10 arbejdssøgende og derover samt antal og procentvis fordeling af bipersonerne ved de samme professioner ifølge folketællingen 1860

	Arbejdssøgende i arbejdsanvisnings- foreningen		Folketællingen i 1860	
	Antal	I pct.	Antal bi- personer	I pct.
Bager	37	7,9	521	5,2
Bogbinder	10	2,1	178	1,8
Bogtrykker	16	3,4	333	3,3
Guldsmed	11	2,4	193	1,9
Maler	32	6,8	508	5,1
Murer	23	4,9	967	9,7
Møller	21	4,5	189	1,9
Sadelmager	23	4,9	345	3,5
Skibstømrer	14	3,0	244	2,4
Skomager	37	7,9	1.573	15,7
Skrædder	26	5,5	970	9,7
Smed	62	13,2	1.221	12,2
Snedker	90	19,2	1.663	16,6
Tømrer	48	10,2	855	8,5
Væver	19	4,1	247	2,5
I alt	469	100,0	10.007	100,0

Kilde: Som tabel 1 og Statistisk Tabelværk 3. rk. 1. bd. s. 105-09.

professioner med over 10 ansøgere er her sat i forhold til antallet af bipersoner (ansatte) i de samme erhverv ved folketællingen 1860. At kun professioner med over 10 ansøgere er medtaget skyldes, at forholdet mellem lavere tal ofte kan henføres til tilfældigheder. Ufaglært arbejde og kontor- og butiksarbejde er ikke anført, fordi principperne for opregningen af disse grupper i folketællingen ikke kan bringes i overensstemmelse med den her anvendte klassificering. Grunden til, at bipersonerne, d. v. s. medhjælperne i virksomhederne, er anvendt som sammenligningsgrundlag er, at de arbejdssøgende næsten uden undtagelse var bipersoner.

Hovedtendensen i tabel 3 er, at forholdet mellem antallet af ansøgere i de 15 professioner svarer til forholdet mellem antallet af bipersoner i de samme professioner. Undtagelser herfra danner murere, skomagere og skræddere med forholdsvis flere bipersoner end ansøgere og møllere og snedkere, for hvilke det modsatte forhold gælder.

Arbejdsgiverne begyndte straks ved kontorets åbning at indgive bestillinger på arbejdskraft. Tabel 4 angiver disses antal. Anvisningskontoret fik dog ikke

TABEL 4
 Antal bestillinger 1859-62

	Bestillinger i alt	Heraf afsagt af arbejdsgiver	Heraf endelige bestillinger		
			I alt	Heraf udførte	Heraf ikke- udførte
Mænd	1522	275	1247	1061	186
Kvinder	1291	171	1120	1024	96
I alt	2813	446	2367	2085	282

Kilde: Arbejdsanvisningsforeningen: 1859-62 protokol over udførte bestillinger.

lejlighed til at effektuere dem alle, idet 446 atter blev afsagt, sandsynligvis fordi de pågældende arbejdsgivere havde skaffet arbejdskraft ad anden vej. De tiloversblevne endelige bestillinger repræsenterer den egentlige arbejdskraftefterspørgsel. Heller ikke de endelige bestillinger kunne kontoret altid efterkomme. En del måtte forblive udførte. Bilag III angiver nogle årsager hertil. For det ufaglærte arbejde gælder, at grunden hyppigt var »for lille løn« eller, at »ingen ville«, hvilket uden tvivl betyder det samme. For håndværksarbejdet var grunden oftest, at kontoret ikke for øjeblikket havde nogen ledig mand i det bestilte fag.

Af tabel 5 og bilag I ses, at efterspørgselen, målt i antal bestillinger, konstant var betydeligt større efter folk til ufaglært arbejde end til håndværksarbejde. Bilag I viser yderligere, at efterspørgselen altid nåede sine højdepunkter i månederne april og oktober, et forhold, der med hensyn til bestillinger på kvindelig arbejdskraft også kan iagttages i bilag II.

Også hvad angår de udførte bestillingers andel af de endelig bestillinger nåede det ufaglærte arbejde sammen med kvindearbejdet de højeste procenttal, som tabel 6 viser. En opregning i antal bestillinger giver dog kun et ufuld-

TABEL 5
 Bestillinger på mandsarbejde procentvis fordelt på erhvervsgrupper 1859-62

	1859	1860	1861	1862	1859-62
Ufaglært arb.	64,3	76,8	85,5	(69,0)	77,7
Håndværksarb.	32,4	20,2	12,3	(24,0)	19,3
Kontor- og butikarb.	3,3	3,0	2,2	(7,0)	3,0
I alt	100,0	100,0	100,0	(100,0)	100,0

Kilde: Bilag I a-d.

TABEL 6
Udførte bestillings procentvise andel af endelige bestillinger 1859-62

	1859	1860	1861	1862	1859-62
Mandsarbejde:					
Ufaglært arb.	85,4	82,3	91,7	85,7	87,3
Håndværksarb.	63,7	78,7	81,9	(88,2)	76,1
Kontor- og butikarb.	(85,7)	(92,8)	(72,7)	(100,0)	(86,4)
I alt	78,4	81,9	90,4	88,7	85,0
Kvindearbejde	(87,0)	90,5	91,2	95,7	91,4

Kilde: Bilag I a-d, bilag II.

stændigt billede af forholdene; varigheden af de enkelte arbejdsperioder må drages ind. I så fald ville billedet være langt gunstigere for håndværksfagene. Gennemgående var nemlig arbejdsperioderne inden for dem betydeligt længere end for det ufaglærte arbejde ²¹. Antallet af udførte bestillinger, fordelt efter arbejdsperiodernes varighed, er vist i tabel 7. Tendensen går i retning af, at der bliver stadig flere korte arbejdsperioder.

Bilag IV gør status over arbejdsanvisningskontorets virksomhed. Det viser antallet af beskæftigede arbejdere, og hvor lang tid den samlede arbejdsperiode

TABEL 7
Antal udførte bestillinger fordelt efter arbejdsperiodens varighed 1859-62

	1. juli 1859- 31. aug. 1860		1. sept. 1860- 31. juli 1861		1. aug. 1861- 24. april 1862	
	Antal	I pct.	Antal	I pct.	Antal	I pct.
Mandsarbejde:						
1-14 dage	186	49,6	255	64,1	147	58,6
1-3 mdr.	134	35,7	94	23,6	53	21,1
4-6 mdr.	42	11,2	38	9,5	13	5,2
7-9 mdr.	13	3,5	11	2,8	38	15,1
I alt	375	100,0	398	100,0	251	100,0
Kvindearbejde:						
1-14 dage	163	61,3	284	68,1	246	70,9
1-3 mdr.	68	25,6	96	23,0	66	19,0
4-6 mdr.	31	11,6	27	6,5	22	6,3
7-9 mdr.	4	1,5	10	2,4	13	3,8
I alt	266	100,0	417	100,0	347	100,0

Kilde: Bilag V.

var for de enkelte. Af 1.269 optagne mænd opnåede 438 (35 pct.) i kortere eller længere tid arbejde. Af 642 kvinder kom 339 (53 pct.) i arbejde. I betragtning af de lave beskæftigelsesprocenter og af, at arbejderne for størstedelens vedkommende kun beholdt arbejdet i korte perioder, var arbejdsanvisningskontorets endelige opgørelse ikke opløftende; men nogen havde det dog hjulpet.

Arbejdsanvisningsforeningen afholdt hvert år en generalforsamling og udsendte en beretning om virksomheden. I beretningen om 1859 hed det, at der ikke var kommet nogen alvorlige klager over arbejdernes udførelse af deres arbejde; heraf udledte bestyrelsen, at den måde, man udvalgte arbejderne på, før de blev skrevet i bøgerne, var rigtig. At nogle bestillinger ikke var blevet udført, forklaredes med, at der ikke i begyndelsen var folk til alle slags arbejde. Helt uden problemer havde virksomheden dog ikke været, der konstateredes nemlig en mangel på bestillinger på arbejde i forhold til antallet af anmeldte arbejdere. Bestyrelsen mente imidlertid, at de få bestillinger kunne skyldes arbejdsgivernes manglende kendskab til kontorets virksomhed, og at optagelse i foreningens bøger var tilstrækkelig kvalifikation for en arbejder til, at han uden om foreningen kunne finde beskæftigelse ²².

Den 21. september 1860 udsendtes beretningen for tidsrummet 1. juli 1859–31. august 1860. Hovedindtrykket var atter tilfredshed med arbejdernes udførelse, iblandet en beklagelse over, at kun en tredjedel af de arbejdssøgende havde kunnet anbringes ²³. Denne beklagelse kom også til at gå igen i de sidste beretninger, og det manglende antal bestillinger blev motiveringen for ophævelsen af foreningen ²⁴.

Allerede på et bestyrelsesmøde den 22. august 1861 blev en opløsning af foreningen diskuteret; men der var flertal for at fortsætte driften, dog med indskrænket kontortid ²⁵. En ekstraordinær generalforsamling den 25. september 1861 forkastede dog denne beslutning og bestemte, at virksomheden skulle fortsætte som hidtil. Imidlertid besluttede en enstemmig bestyrelse den 3. februar 1862 at indstille til den generalforsamling, der skulle afholdes den samme dag, at opløse foreningen ²⁶. Generalforsamlingen vedtog indstillingen og besluttede at lukke kontoret den 24. april 1862. Årsagen til opløsningen var som nævnt, at man ikke mente at have modtaget det tilstrækkelige antal bestillinger til de anmeldte arbejdere. Trods det, at foreningens virksomhed ansås for at have været meget nyttig, og at man glædede sig over at have hjulpet adskillige ud af deres nødsituation, fandt man ikke, at indsatsen i arbejde og penge stod i et rimeligt forhold til resultatet ²⁷. Et blik på bilag IV overbeviser om det rigtige i synspunktet.

Det spørgsmål rejser sig, hvorfor det tilstrækkelige antal bestillinger ikke

indløb. Bortset fra, at der måske ikke fandtes mange ledige pladser, må det umiddelbare svar herpå være, at arbejdsgiverne ikke – da den første velgørenheds ånd var suset ud – kunne være interesseret i at betale for undervisning, når de altid uden for virksomhedernes porte kunne finde ledige hænder.

I videre forstand døde Arbejdsanvisningsforeningen, fordi den hvilede på et forkert grundlag. Det ledende princip, at udbyttet skulle stå i et rimeligt forhold til indsatsen, betød nemlig, at kontoret måtte lukke, når dets udbytte, antallet af bestillinger, tog af. En sådan situation var mest sandsynlig i perioder med omfattende arbejdsløshed. Skulle kontoret have fungeret og vundet almindelig anerkendelse, måtte midlerne til dets arbejde være flydt fra en instans, som ikke i snæver forstand behøvede at måle udbyttet, nemlig fra det offentlige. En sådan ordning blev indført med loven af 1907.

HENVISNINGER OG NOTER

Industriforeningens og Arbejdsanvisningsforeningens arkiver findes i Erhvervsarkivet.

1. *Georg Nørregaard: Arbejdsforhold inden for dansk håndværk og industri 1857-1899* (1943), 30-31, 40, 214, 444-47.
2. *Nørregaard*, 447. *Lovtidende* 1907 A, 322-29.
3. Jvnf. tabeller og bilag.
4. *Marius Vibæk: C. F. Tietgen og hans samtid. Krisen i 1857* (1943), passim. *Knud Erik Svendsen, Svend Aage Hansen, Erling Olsen og Erik Hoffmeyer: Dansk pengehistorie*, 1. bd. (1968), 258.
5. *V. Munck: Om fattigdommen i København* (1868), 39-40. *Villads Christensen: København i Kristian den Ottendes og Frederik den Syvendes tid 1840-1857* (1912), 600. *Nørregaard*, 77.
6. Om Meyer: *Da. Biogr. Leks.* 15. bd, 518. Industriforeningen, 1857-63, indkomne breve, nr. 47/1858.
7. *C. Nyrop: Industriforeningen i København 1838-1888* (1888), 81, 225 og passim.
8. Industriforeningen, 1853-65 repræsen-

tantskabs- og generalforsamlingsforhandlingsprotokol, s. 310-11.

9. *Nørregaard*, 78. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. 2. udg. 1. bd. (Jena 1898), 952-54.
10. For hele betænkningen: Industriforeningen, 1857-63 indkomne breve, nr. 2/1859.
11. Om Hellmann: *Da. Biogr. Leks.* 10. bd., 2-4. Om Schwartz: *Da Biogr. Leks.* 21. bd., 449-50.
12. Om Fugmann: *Nyrop*, 130.
13. For hele mødereferatet: Industriforeningen, 1853-65 repræsentantskabsosv. 315-18. Under debatten foreslog mekanikus Winstrup, at en privatmand skulle overtage kontoret under foreningens tilsyn. Han skulle så have de 200 rdl. i tilskud. Forslaget blev nedstemt. Måske har man alligevel regnet med senere at overlade kontoret til privat foretagsomhed. I sin beretning af 21. juni 1859 om Arbejdsanvisningsforeningens oprettelse siger formanden nemlig, at den tanke, at anvisningskontoret senere skulle overgå til en privat, var opgivet. (Ovennførte protokol, s. 329-31).
14. Det trykte referat oplyser, at skrivel-

- ser var afgået den 26. febr. *Quartalsberetninger fra Industriforeningen i Kjøbenhavn* 1859, XII.
15. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-61 breve fra N. D. Wichmann i Hamburg af 11. maj og 23. juni 1859 til Levy, bilag 1. — Om Levy: *Da. Biogr. Leks.* 14. bd., 315-19.
 16. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-61, korrespondance osv., bilag 1 og 3. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-62, forhandlingsprotokol, s. 1. Om Gad: *Da. Biogr. Leks.* 7. bd., 555-56.
 17. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-61, korrespondance osv., bilag 1 og div. ansøgnings- og bevillingsskrivelser.
 18. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-61 korrespondance osv., bilag 10.
 19. Tabel 1 opfører ikke de optagne månedsvi, da man fra tid til anden standse optagelsen (hvorfor man ikke kan drage sammenligning mellem månedstallene), og fordi arbejderne kun indførtes én gang, således at månedstallene for optagelser ikke kan sammenlignes med månedstallene for bestillingerne med det formål at måle det derved fremkomne forhold mellem udbud og efterspørgsel på arbejdskraft.
 20. Kvinderne er ikke medtaget, da deres arbejde må klassificeres som ufaglært: rengøring, vask, sygepasning, madlavning.
 21. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-62 protokol over udførte bestillinger.
 22. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-61 korrespondance osv., bilag 10.
 23. Samme, bilag 18.
 24. Samme, bilag 31, 38, 48.
 25. Samme, bilag 34.
 26. Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-62 forhandlingsprotokol 5. sept. 1861 og 3. febr. 1862.
 27. Arbejdsanvisningsforeningen 1859-61, korrespondance osv., bilag 47, 48.

BILAG I A

Antal endelige bestillinger på mandsarbejde 1859

	1859 i alt			Heraf ufaglært arb.			Heraf håndværksarb.			Heraf kontor- og butikarb.		
	I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf	
		Udførte	Ikke udførte		Udførte	Ikke udførte		Udførte	Ikke udførte		Udførte	Ikke udførte
Juni	11	10	1	9	8	1	1	1	0	1	1	0
Juli	28	23	5	19	16	3	7	5	2	2	2	0
August	46	35	11	34	26	8	11	8	3	1	1	0
September ..	31	23	8	14	13	1	17	10	7	0	0	0
Oktober	49	37	12	31	28	3	18	9	9	0	0	0
November ..	30	25	5	22	19	3	6	4	2	2	2	0
December ..	18	14	4	8	7	1	9	7	2	1	0	1
I alt	213	167	46	137	117	20	69	44	25	7	6	1

Kilde: Arbejdsanvisningsforeningen, 1859-62 protokol over udførte bestillinger.

BILAG I B

Antal endelige bestillinger på mandsarbejde 1860

	1860 i alt			Heraf ufaglært arb.			Heraf håndværksarb.			Heraf kontor- og butikarb.		
	I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf	
		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte
Januar	17	13	4	11	8	3	6	5	1	0	0	0
Februar	24	17	7	17	12	5	7	5	2	0	0	0
Marts	48	37	11	30	21	9	15	13	2	3	3	0
April	72	56	16	39	30	9	32	25	7	1	1	0
Maj	44	38	6	38	34	4	6	4	2	0	0	0
Juni	50	39	11	48	38	10	2	1	1	0	0	0
Juli	31	28	3	21	20	1	8	7	1	2	1	1
August	19	17	2	18	16	2	0	0	0	1	1	0
September	27	25	2	18	18	0	8	6	2	1	1	0
Oktober	64	51	13	56	44	12	6	5	1	2	2	0
November	44	39	5	40	36	4	3	2	1	1	1	0
December	25	21	4	21	17	4	1	1	0	3	3	0
I alt	465	381	84	357	294	63	94	74	20	14	13	1

Kilde: Som bilag I a.

BILAG I C

Antal endelige bestillinger på mandsarbejde 1861

	1861 i alt			Heraf ufaglært arb.			Heraf håndværksarb.			Heraf kontor- og butikarb.		
	I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf	
		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte
Januar	19	18	1	17	16	1	2	2	0	0	0	0
Februar	32	29	3	24	22	2	6	5	1	2	2	0
Marts	46	33	13	36	27	9	4	2	2	6	4	2
April	62	49	13	53	42	11	8	6	2	1	1	0
Maj	53	46	7	49	43	6	4	3	1	0	0	0
Juni	44	43	1	43	43	0	1		1	0	0	0
Juli	48	45	3	40	39	1	8	6	2	0	0	0
August	41	39	2	35	34	1	5	5	0	1	0	1
September	38	36	2	33	32	1	5	4	1	0	0	0
Oktober	76	73	3	64	62	2	11	10	1	1	1	0
November	24	24	0	20	20	0	4	4	0	0	0	0
December	15	15	0	12	12	0	3	3	0	0	0	0
I alt	498	450	48	426	392	34	61	50	11	11	8	3

Kilde: Som bilag I a.

BILAG I D

Antal endelige bestillinger på mandsarbejde 1862

	1862 i alt			Heraf uaglært arb.			Heraf håndværksarb.			Heraf kontor- og butikarb.		
	I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf	
		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte
Januar	12	12	0	12	12	0	0	0	0	0	0	0
Februar	17	15	2	7	5	2	10	10	0	0	0	0
Marts	19	16	3	14	12	2	3	2	1	2	2	0
April	23	20	3	16	14	2	4	3	1	3	3	0
I alt	71	63	8	49	43	6	17	15	2	5	5	0

Kilde: Som bilag I a.

BILAG II

Antal endelige bestillinger på kvindearbejde 1859-62

	1859			1860			1861			1862		
	I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf		I alt	Heraf	
		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte		Ud-førte	Ikke ud-førte
Januar	-	-	-	21	19	2	38	34	4	41	41	0
Februar	-	-	-	18	14	4	30	27	3	30	28	2
Marts	-	-	-	28	26	2	34	32	2	32	32	0
April	-	-	-	71	63	8	72	63	9	39	35	4
Maj	-	-	-	38	33	5	63	57	6	-	-	-
Juni	-	-	-	31	25	6	37	33	4	-	-	-
Juli	-	-	-	30	28	2	27	25	2	-	-	-
August	-	-	-	30	28	2	35	31	4	-	-	-
September	-	-	-	33	30	3	24	20	4	-	-	-
Oktober	5	5	0	57	53	4	66	66	0	-	-	-
November	18	15	3	30	30	0	64	58	6	-	-	-
December	8	7	1	35	33	2	35	33	2	-	-	-
I alt	31	27	4	422	382	40	525	479	46	142	136	6

Kilde: Som bilag I a.

BILAG III

Begrundelser for, at bestillinger på mandarbejde ikke blev udført 1859-62

	Antal ikke udførte bestillinger	Heraf antal med anført begrundelse	»For lille løn«			»Haves ikke«				»Ingen ville«			
			I alt	Heraf			I alt	Heraf			I alt	Heraf	
				Ufaglært arbejde	Håndværksarbejde	Kontor- og butiksarbejde		Ufaglært arbejde	Håndværksarbejde	Kontor- og butiksarbejde		Ufaglært arbejde	Håndværksarbejde
1859	46	15	3	2	1	9		9			3	1	2
1860	84	43	3	3		19	3	16			21	20	1
1861	48	27	4	3	1	10	3	6	1		13	11	1
1862	8	8				7	5	2			1	1	
I alt	186	93	10	8	2	45	11	33	1		38	33	4

Kilde: Som bilag I a.

BILAG IV

Antal beskæftigede arbejdere 1859-62 fordelt efter deres samlede arbejdstidslængde

Arbejdstidslængde	1 dag	2-7 dage	8-14 dage	1 mdr.	2 mdr.	3 mdr.	4 mdr.	5 mdr.	6 mdr.	7 mdr.	8 mdr.	9 mdr.	10 mdr.	11 mdr.	1 år	1-1½ år	1½-2 år	Over 2 år	I alt
Antal mænd	31	52	47	59	51	28	19	17	9	15	8	9	11	10	14	25	16	17	438
Antal kvinder	21	48	41	52	41	20	9	13	15	10	14	8	3	8	16	14	6		339
Antal arb. i alt	52	100	88	111	92	48	28	30	24	25	22	17	14	18	30	39	22	17	777

Kilde: Quartalsberetninger fra Industriforeningen 1862, LXXIV.

BILAG V

Antal udførte bestillinger 1859-62 fordelt efter arbejdstidens længde

Arbejdstidens længde		1 dag	2-7 dage	8-14 dage	1 md.	2 mdr.
For mænd:	1. juli 1859-31. august 1860	47	101	38	60	50
	1. september 1860-31. juli 1861	100	100	55	46	28
	1. august 1861-24. april 1862	63	45	39	36	10
For kvinder:	1. juli 1859-31. august 1860	51	75	37	36	22
	1. september 1860-31. juli 1861	97	136	51	49	35
	1. august 1861-24. april 1862	124	73	49	44	15

3 mdr.	4 mdr.	5 mdr.	6 mdr.	7 mdr.	8 mdr.	9 mdr.	10 mdr.	11 mdr.	1 år og derover	Udførte bestillinger i alt
24	14	19	9	9	4	0	5	3	14	397
20	23	8	7	5	3	3	1	1	—	400
7	5	5	3	24	11	3	—	—	—	251
10	14	15	2	2	1	1	0	0	0	266
12	13	7	7	3	4	3	1	3	—	421
7	10	4	8	2	8	3	—	—	—	347

Anm.: De divergenser, som findes mellem det samlede antal bestillinger i denne og tabel 4's skyldes, at tabel 4 er talt op direkte fra protokollen, mens denne tabel er aftrykt efter Industriforeningens Quartalsberetninger. I de eksisterende tvivlstilfælde er der åbenbart lagt forskelligt kriterium til grund for, hvornår en bestilling var udført.

Kilde: Quartalsberetning 1860 s. 187, samme 1861 s. 152, samme 1862 s. LXXIV.

Ørsted Arbejderforening

Et bidrag til de første brugsforeningers historie

AF DORRIT ANDERSEN

Det er kun meget få arkivalier, der er bevaret fra de første brugsforeninger i 1860'erne og -70'erne. Dette bevirker, at billedet af brugsforeningsbevægelsens første periode kun er lidet nuanceret. Blandt de bevarede arkiver er Ørsted Arbejderforenings. Denne forening på Djursland behandles i det følgende, og det vises, hvordan den var et typisk udtryk for de første foreningers vidtspændende program. Man ville gennem arbejdernes selvhjælp – støttet af de bedrestillede – bøde på den lille løn gennem økonomiske indkøb og tillige udbygge dette ved sparekasse, sygehjælp og almen oplysning.

1. Den første brugsforeningsbevægelse

»Arbejdslønnen her i landet er så lav, at den, der kun har sit eget arbejde at leve af, selv om han har fast arbejde hele året rundt (330 arbejdsdage), kun i et eneste af landets 18 amter, nemlig Københavns amt, kan tjene så meget, at han derved kan skaffe hustru og to børn et tarveligt livsophold«¹. Således skrev nationaløkonomen Falbe Hansen i 1872 efter at have undersøgt landarbejderklassens økonomiske forhold. Grundlaget for det sociale problem i landdistrikterne var blevet skabt ved de store landboreformer i slutningen af det 18. århundrede, hvor der oprettedes et stort antal huse med tilliggende jordlodder. Dette tilliggende skulle blot være en hjælp for husmanden til familiens underhold, mens hans hovederhverv skulle være arbejdet som daglejer for det større landbrug. Da folketallet på landet imidlertid var i en stadig vækst, som endnu ikke fik afløb ved tilvandring til byerne, forværredes de sociale forhold for underklassen på landet. Reallønnen var faldende i 1850'erne og 1860'erne, og det medførte en proletarisering af husmands- og indsidderklassen, der i 1870 omfattede ca. 1/4 af landets befolkning. Samtidig skærpedes klasseskellene, da gårdmænd og godsejere oplevede en økonomisk blomstring

takket være stigende priser på landbrugsvarer. Det sociale problem var på denne tid især et landarbejderspørgsmål; men problemet fandtes også i byerne, hvor arbejderne ligeledes rammes af stigende priser og faldende realløn.

Et forsøg på at forbedre forholdene for de dårligststillede blev i 1860'erne gjort af bedrestillede, filantropiske kredse, der gav stødet til den landsomfattende selvhjælpsbevægelse. I overensstemmelse med den økonomiske liberalismes teoretikere havde man den opfattelse, at det ikke var muligt at hæve arbejds lønnen over eksistensminimum. Derfor kunne man kun hjælpe arbejderen ved at mindske hans udgifter og fremme sparsommeligheden. Forskellige former for hjælpeforeninger skulle fremme disse formål, især byggeforeninger, syge- og begravelsesforeninger, sparekasser og husholdningsforeninger (brugsforeninger). Forbillederne hentedes i Frankrig, Tyskland og for brugsforeningernes vedkommende især i England. Den første levedygtige brugsforening i Danmark stiftedes 1866 i Nørresundby af fabrikant Julius Galster; men den forening, der skulle danne skole, blev Thisted Arbejderforening. Den blev oprettet 1866 af præsten H. Chr. Sonne². Brugsforeningsprincippet gik ud på, at foreningen for en driftskapitel fremskaffet ved indskud fra medlemmerne indkøbte varer hos grossisterne og derefter solgte dem direkte til medlemmerne til de almindelige dagspriser. Detailhandleravancen blev derved sparet og overskuddet senere fordelt blandt medlemmerne i forhold til, hvad de havde købt for. Men de materielle fordele opfattedes kun som et middel til at gøre arbejderne til lykkeligere mennesker og nyttigere samfundsborgere. Pastor Sonne gjorde et stort arbejde for at udbrede kendskabet til brugsforeningstanken, og hans skrift »Om arbejderforeninger. Til oplysning og vejledning« (1867) blev til stor nytte for mange brugsforeningsstiftere.

Brugsforeningsideen fik hurtig succes. I 1867 stiftedes 6 nye foreninger, i 1868 24 og i 1869 28, ofte kaldet arbejderforeninger eller husholdningsforeninger. Fra 1869 oprettedes langt flere på landet end i byerne. I byerne havde de nemlig sværere ved at klare sig på grund af en ofte stærk detailhandlerkonkurrence. Af foreningerne oprettedes flest på Sjælland, hvor husmændene boede i større tal end andre steder i landet. Denne udvikling fortsatte uændret til slutningen af 1870'erne. I 1876 anslås antallet af eksisterende foreninger til ca. 130. Desuden var 37 af de stiftede foreninger blevet opløst igen³. Fra 1876–77 indtrådte nogle års stilstand i bevægelsen. Det er nærliggende at antage en sammenhæng med landbrugs krisen, der nu satte ind med faldende kornpriser. Da det nye opsving for brugsforeningsbevægelsen begyndte i 1883, var overbevolknings på landet begyndt at tage af, da industrialiseringen i byerne nu skabte mulighed for beskæftigelse af landdistrikternes befolkningsoverskud. Brugsforeningerne var ikke længere upolitiske, sociale foranstaltning-

ger med henblik på landboproletariatet. De skulle nu hjælpe gårdmændene selv i deres økonomiske vanskeligheder.

Den ældste brugsforeningsbevægelse kendes for det første fra forskellige foreningers jubilæumsskrifter, hvis kvalitet er meget svingende. Kun ganske få synes i skildringen af foreningens første tid at bygge på bevaret arkivmateriale. Da avisstoffet fra denne tid endvidere er uhyre sparsomt i sin omtale af brugsforeninger, og så lidt er bevaret fra foreningerne selv, bliver den dominerende kilde til bevægelsens historie »Arbejderen. Et månedsblad for selvhjælp og samarbejde«. Det udkom 1868–76 under anonym redaktion af bankbogholder V. S. V. Faber. I lighed med tilsvarende blade i udlandet havde »Arbejderen« til formål at være et organ for alle landets forskellige former for kooperative foreninger⁴. Bladet indeholdt bl. a. orienterende og vejledende artikler og bragte årlige statistikker over husholdningsforeningernes status, udarbejdet på grundlag af udsendte spørgeskemaer. Besvarelsesprocenten her var dog langt fra tilfredsstillende. En stadig faldende procentdel af de kendte foreninger udfyldte de tilsendte skemaer, og det var ikke de samme foreninger, der svarede hvert år. I 1875 svarede kun 25 af de 116 kendte foreninger. I 1876 udsendte »Arbejderen« i sit sidste nummer en jubilæumsstatistik i anledning af bevægelsens 10-års jubilæum, hvor 87 foreninger havde svaret. Den afsluttende statistik gav et udførligt overblik over foreningernes forhold i 1876, men ingen oversigt over deres udvikling i de forløbne år. Det forekommer ikke uberettiget, at Faber selv tager mange forbehold over for sit statistiske materiale, især med hensyn til dets repræsentativitet. Der var for mange foreninger, han ikke vidste nok om eller slet ikke kendte. Desuden er det sandsynligt, at det især var de foreninger, det gik godt for, der interesserede sig for at indsende skemaerne, hvilket giver en yderligere skævhed i materialet, der suppleres af redaktionens tendens til altid at se så lyst som muligt på bevægelsens situation.

»Arbejderen« tegner altså ikke et ganske tilfredsstillende billede af bevægelsens udvikling som helhed; men når det gælder om at belyse den enkelte forenings forhold, er den helt utilstrækkelig. Ud over statistikkerne bragte »Arbejderen« ganske vist også indsendte beretninger fra de enkelte foreninger; men kun et begrænset antal indsendte regelmæssige beretninger af nogenlunde fyldigt omfang som f. eks. pastor Sonnes fra Thisted. Desuden var interessen for at indsende beretninger størst i bevægelsens første år. Endelig fik »Arbejderen« aldrig kendskab til alle de eksisterende foreninger⁵.

I betragtning af de indvendinger, der således kan rejses mod vort kildemateriale, vil det være ønskeligt at kunne supplere det med yderligere materiale. Fra brugsforeningen i Ørsted findes f. eks. bevaret en forhandlingsprotokol med kvartalsregnskaber og medlemsfortegnelse fra hele foreningens levetid

1869–77. Foreningens historie kendes i forvejen kun fra to beretninger til »Arbejderen« 1869 og 1870, fra statistikkerne for 1869 og 1870 og den afsluttende statistik 1876⁶. Da vi desuden i forvejen er bedst underrettet om bybrugsforeningernes forhold, bliver materialet fra Ørstedforeningen et værdifuldt supplement til vor viden om den ældste brugsforeningsbevægelse.

2. Ørsted Arbejderforening

Brugsforeningen i Ørsted sogn, Rougsø herred, Randers amt grundlagdes i 1869, det år, hvor antallet af brugsforeningsoprettelser kulminerede. I Randers amt fandtes i forvejen en brugsforening fra 1867, nemlig den meget aktive Randers Arbejderforening, der blev landets største med 1.628 medlemmer i 1876⁷. I amtet grundlagdes i 1874 en forening mere, i Hobro⁸. Desuden har det været muligt at dokumentere eksistensen af en ellers ukendt forening i Virring sogn, Sønderhald herred⁹. Ørsted Arbejderforening lå i et udpræget landbrugsområde 3 mil fra Randers og altså uden for det såkaldte læbælte, der ellers skulle begunstige fremvæksten af mange brugsforeninger¹⁰. Der kendes ikke mange detaljer om Ørstedforeningens oprettelse; men det, der kendes, er typisk for mange af foreningsoprettelserne. Begyndelsen var et foredrag om sagen, der holdtes i en lokal læseforening den 15. januar. Det vakte så stor interesse, at brugsforeningen blev stiftet 31. januar ved at møde i Ørsted skole. Drivkraften bag oprettelsen var som på mange steder en lærer. Vedtægterne overtoges, som almindeligt var, næsten uændret fra Thistedforeningen, men ændredes lidt i 1876 efter de erfaringer, man havde høstet i de forløbne år¹¹. Det vides ikke om eksemplet fra arbejderforeningen i Randers har haft betydning for Ørstedforeningens oprettelse. Foreningen fik stor fremgang i de første år, men overlevede ikke krisen, der ramte bevægelsen 1876–77. Foreningen opløstes 2. september 1877, og udsælgeren overtog forretningen for egen regning¹².

3. Medlemsskaren

Enhver mand eller kvinde kunne blive medlem af foreningen uden hensyn til livsstilling eller opholdssted, sådan som det var normalt i de fleste brugsforeninger. Der var ikke i Ørstedforeningen noget skel mellem ordinære og ekstraordinære medlemmer, hvilket var tilfældet i enkelte andre foreninger, f. eks. Idestrupforeningen på Falster, hvor alle, der ejede over 1 td. hartkorn, betragtedes som ekstraordinære medlemmer og måtte aflevere deres dividender til foreningens alderdomsforsørgelseskasse¹³.

Det har ikke tidligere været muligt at angive den nøjagtige udvikling i medlemstal og medlemsskarens sociale sammensætning i nogen af de tidlige brugsforeninger ¹⁴ I Ørsted Arbejderforening tegner medlemstilgangen og -afgangen sig således:

	Tilgang	Afgang	Medlemstal ved årets udgang
1869	227	13	214
1870	51	10	255
1871	61	16	300
1872	48	20	328
1873	13	29	312
1874	9	42	279
1875	5	20	264
1876	0	13	251
1877	2	5	249 ¹⁵

Foreningen oplevede altså en meget stor tilgang i sit første år, og fremgangen kulminerede i 1871, selve medlemstallet i 1872. Derefter var tilbagegangen jævn, uden at man dog kan tale om noget stort frafald. Årsagen til foreningens opløsning skal altså ikke søges i masseudmeldelser.

I perioden 1869–77 optoges i alt 416 medlemmer i foreningen. Flertallet kom fra Ørsted og nærmeste omegn; men foreningen fik også en del medlemmer fra de andre sogne i Rougsø herred: Holbæk, Udby, Estruplund og Voer. Erhvervsfordelingen blandt de optagne medlemmer kan opstilles på følgende måde:

Større jordbesiddere o. lign.:

godsejer	3
godsejerinde	1
kammerjunker	1
godsejerfrue med 6 børn	7
godsforvalter	3
I alt	15

Embedsmænd:

præst	2
distriktslæge	1
I alt	3

Lærere:

lærer	10
lærerinde	1
seminarist	3
I alt	14

Gårdejere o. lign.:

gårdejer	63
mejeribestyrer	1
mejeriforpagter	2
I alt	66

Husmænd o. lign.:

husmænd	99
indsidder og daglejer	23
boelsmand	1
aftægtsmand	1
husejer	3
I alt	127

Andre:

andre	37
uden stillingsbetegnelse	5
I alt	42

Håndværkere:

bager	4
bagersvend	2
bødker	3
drejer	4
murer	10
møller	2
mølleforpagter	2
møllersvend	4
slagter	2
smed	12
skrædder	8

skomager	8
snedker	6
træskomand	4
tømrer	3
urmager	3
væver	13
andre håndværkere	7
I alt	97

Tyende:

tjenestekarle og -piger	37
herregårdsgartner	1
I alt	38

»Kvinder«:

hustru	2
frøken	2
enke	8
sypige	1
modehandlerinde	1
I alt	14
I alt	416

Man kan her bemærke den alsidige erhvervsmæssige sammensætning. Den største medlemsgruppe udgjordes af folk fra husmands- og landarbejderklassen. Stillingsbetegnelserne husmand, indsidder og daglejer kan være valgt lidt tilfældigt i medlemsfortegnelsen, for det var begreber, der på denne tid i vid udstrækning var sammenfaldende¹⁶. Det var da også denne gruppe, som brugsforeningerne på landet især skulle hjælpe. Derfor er det værd at bemærke de mange medlemmer fra højere samfundslag, særlig gårdmandsstanden var solidt repræsenteret. Endvidere kan man iagttage det typiske fænomen, at mange af egnens »spidser« støttede brugsforeningen ved at melde sig ind. Foruden lærere fra hele herredet, distriktslægen og de to præster drejede det sig om ejeren af Holbækgård, etatsråd A. T. H. Mourier-Petersen og hofjægermester Rudolph Bruun, Stenalt. Da Bruuns svigersøn, kammerjunker Wentzel Laurentius Dinesen 1870 tog ophold på godset, blev også han indmeldt i foreningen¹⁷. Godsejer J. C. Buchwald, Estruplund, nøjedes ikke med selv at blive medlem. Hans kone og 6 børn blev også indmeldt, og foreningen kunne således nyde godt af indskud også fra dem. Foruden de nævnte var der en del flere medlemmer fra højere sociale lag, sådan som det kan iagttages i erhvervsfortegnelsen.

Brugsforeningsbevægelsens kritikere plejede at anke over, at velstillede borgere indmeldte sig i foreningerne, som dog kaldtes arbejderforeninger. Pastor Sonne afviste sådanne indvendinger: »Hvis vi vil have den såkaldte simple klasse op, så må vi selv komme den imøde . . .«. Han mente, at bevidstheden om, at der var hæderlige folk, der stod arbejderne nær, og hvis øjne var fæstet på dem, altid øvede en gavnlig indflydelse på de skrøbelige¹⁸. Denne tankegang var nok heller ikke pastor Sonnes samtidige standsfæller fremmed. Arbejderne måtte først have hjælp til selvhjælp, før de selvstændig kunne overtage ledelsen af deres egne selvhjælpsforeninger.

Medlemsskaren havde mulighed for at øve indflydelse på foreningens anliggender på generalforsamlingerne, der skulle afholdes den første søndag i hver måned. I følge lovenes § 6 skulle der foregå følgende på generalforsamlingerne:

1. Afstemning om nye medlemmers optagelse,
2. Meddelelser om bestyrelsens bestemmelser,
3. Forhandling om alle foreningens anliggender,
4. Råd og forslag fra medlemmerne med hensyn til foreningens virksomhed.

I mange andre brugsforeninger fandtes desuden en bestemmelse om, at man på generalforsamlingen tillige skulle have foreningens love og principper forklaret. Det må afgjort siges at være en væsentlig bestemmelse, hvis man ønskede at engagere medlemmerne i sagen; men den manglede i Ørstedforeningens love. Det var punkt 1 og 2, der dominerede generalforsamlingene. Punkt 3 og 4 blev kun ret sjældent udnyttet og da som regel på bestyrelsens initiativ og i ret uvæsentlige spørgsmål. Det store flertal af medlemmer mistede da også hurtigt interessen for generalforsamlingerne. Der skulle være 20 medlemmer til stede, for at forsamlingen kunne være beslutningsdygtig; men allerede den 10. juli 1870 har vi den første ikke-beslutningsdygtige generalforsamling. Den 2. oktober 1871 var der for første gang slet ikke mødt nogen. Til slut besluttede man 9. april 1876 kun at holde generalforsamling en gang i kvartalet, når regnskaberne skulle fremlægges, og dem var der alligevel ikke mange af medlemmerne, der havde forudsætninger for at tage stilling til.

Under disse forhold havde bestyrelserne den dominerende indflydelse på foreningens ledelse, og det bliver derfor af betydelig interesse at undersøge bestyrelsernes virksomhed og sammensætning.

Ove Holm (1817–1903).

Førstelærer i Ørsted 1866–87. Arbejderforeningen oprettedes på hans initiativ, og han var selv foreningens formand i hele dens levetid 1869–77, bortset fra en afbrydelse på et halvt år. Han deltog i mange aktiviteter på egnen, og ledede i 1870'erne et privat seminarium i Ørsted.

4. Bestyrelserne

Bestyrelsens opgaver defineredes på følgende måde i lovenes § 5: »Bestyrelsen har at påse, at foreningens virksomhed fremmes på bedste måde, at bøger føres og regnskaber aflægges og revideres ordentligt; den udnævner de mænd, som skulle besørge foreningens forretning, bestemmer disses løn og forpligtelser og kontrollerer dem samt afgør, hvorledes foreningens kapital skal anvendes. Bestyrelsen handler bestandig i hele foreningens navn; den holder midt i hver måned ordinært møde, og hvad der vedtages enstemmig, har samme gyldighed, som om det er vedtaget ved stemmeflerhed i en generalforsamling«. Lovene placerede altså den afgørende indflydelse på ledelsen af foreningen hos bestyrelsen, ikke hos generalforsamlingen. Dette forhold virkede som påvist ikke befordrende på aktiviseringen af den brede medlemsskare. Hertil kom, at bestyrelserne ikke fik en sammensætning, der svarede til medlemsskarens sociale sammensætning. Der findes kun få oplysninger om bestyrelsernes sammensætning i de første landforeninger og kun fra 8 sjællandske foreninger¹⁹. Fra Ørsted Arbejderforening kendes imidlertid sammensætningen af alle bestyrelserne.

Bestyrelsen udgjordes af en formand, en sekretær og fem andre medlemmer, der valgtes af generalforsamlingen for to år ad gangen, sådan at skiftevis fire

og tre medlemmer afgik. Da Ørstedforeningen fik så mange udensojns medlemmer, blev bestyrelsen suppleret med først én udensojnsrepræsentant, derefter to²⁰. Ved bestyrelsesvalgene tilgodeså man altså regionale hensyn, ikke sociale. Foreningen havde i perioden 1869–77 8 bestyrelser med 24 forskellige medlemmer. Genvalg var nemlig ret almindelige. Erhvervsfordelingen var følgende:

drejer	2
farver	1
gårdejer	9
herregårdsgartner	1
karetmager	1
lærer	5
murer	1
urmager	1
væver	2
ølbygger	1

Desuden valgtes hvert år to revisorer. I hele perioden valgtes 9 i alt fra følgende erhverv:

godsejer	1
godsforvalter	1
gårdejer	2
herregårdsgartner	1
mejeriforpagter	1
murer	1
skovrider	1
urmager	1

Bestyrelserne bestod altså hovedsagelig af foreningens bedrestillede medlemmer og havde ikke på noget tidspunkt en repræsentant fra husmands- og landarbejderklassen, der dog var den største medlemsgruppe, og som også var repræsenteret i flere af de sjællandske foreningers bestyrelser²¹. De to præster i foreningen spillede tilsyneladende ingen rolle. Af godsejerne var det kun Buchwald, der gjorde en indsats som en meget aktiv revisor i foreningens første år. De dominerende i bestyrelserne var afgjort gårdmændene og lærerne. Formandsposten blev hele tiden beklædt af førstelærer Ove Holm med undtagelse af perioden april–september 1876. Holm havde taget sin lærereksamen fra Lyngby Seminarium 1838 og var ansat som førstelærer i Ørsted 1866–87. Foreningens formand i tiden april–september 1876, lærer Niels Gulbrandsen, var lærer i Ørsted 1870–76. Senere blev han lærer ved Ranum Seminarium, men blev afskediget herfra i 1890, fordi han havde fremsat skarpe regeringsfjendtlige udtalelser. Derefter blev han redaktør af forskellige venstreblade og medlem af Folketinget 1894–1909, fra 1895 som medlem af Venstre-

reformpartiet²³. Mens Gulbrandsen var formand, havde Holm trukket sig helt ud af bestyrelsen. En langt senere kilde vil vide, at bestyrelsen var blevet splittet af politiske uoverensstemmelser, nu hvor den politiske strid mellem Højre og Venstre var blevet skærpet²⁴. Det lyder ikke urimeligt, men kan ikke bekræftes af forhandlingsprotokollen, der blot konstaterer formandskiftet. I september 1876 forlod Gulbrandsen byen, og Holm valgtes atter til formand.

Det synes ikke at have været svært at få bestyrelsesposterne besat, sådan som det f. eks. var tilfældet i Ringkøbingforeningen, hvor man måtte indføre en lovændring om, at intet medlem kunne nægte at modtage valg til bestyrelsen²⁵. I Asnæsforeningen (Holbæk amt) synes den direkte foranledning til foreningens opløsning endog at have været, at det til sidst ikke var muligt at finde nogen, der ville være formand²⁶. I Ørsted var der tværtimod ofte kampvalg til bestyrelsesvalgene, f. eks. 5. februar 1871, hvor Niels Gulbrandsen indvalgte i bestyrelsen. Han blev foretrukket for en tømrer og en væver, et vidnesbyrd om tendensen hos medlemmerne til at lade sig lede af de socialt højrestående²⁷. Selv ved valgene var medlemsfremmødet dog ikke imponerende.

Forholdet mellem bestyrelsen og de menige medlemmer prægedes altså af bestyrelsens afgjorte dominans, sådan som det var fastlagt allerede i foreningens love. Kun når bestyrelsen var uenig, fik generalforsamlingen indflydelse på afgørelserne. Bestyrelsens autoritet understøttedes af dens højere sociale anseelse, og de menige medlemmer var tilfredse med at overlade ledelsen til andre og mistede hurtigt interessen for generalforsamlingerne.

5. Udsælgeren

Det var af stor vigtighed at få posten som udsælger i en brugsforening rigtig besat. Foreningernes bestyrelser havde ofte meget lidt forstand på handel; hvis udsælgeren var inkompetent eller upålidelig, kunne det derfor få alvorlige følger. Det var langt fra altid, foreningerne fik en udsælger, der i forvejen var handelskyndig. Således var de to udsælgere i Asnæsforeningen først en møllersvend, dernæst en husmand²⁸. Ørstedforeningen havde den samme udsælger, købmand H. P. Hansen, i hele foreningens levetid. Hansen havde tidligere været købmand i Ørsted, men var gået fallit i 1867, efter at varebeholdningen var brændt. Så flyttede han til København, hvor han fortælles at have opretholdt livet ved »liniering og tilfældigt skriverseri«²⁹. Efter opfordring fra nogle venner i Ørsted søgte han 1869 stillingen som udsælger i brugsforeningen og fik den. En gårdmand stillede en kaution på 500 rigsdaler for ham³⁰. Lærer Holm skal have været betænkelig ved at ansætte Hansen,

da han under sit tidligere ophold i byen havde fået ry for at gå vel meget i byen; men man mente på den anden side, at opholdet i København havde været gavnligt for Hansen, for han var rejst til hovedstaden som en mere end velnæret mand, men vendte tilbage »mager og forskræmt«³¹.

Da udsalget var åbnet, førte bestyrelsen en streng kontrol med udsælgeren. Oprindelig var det meningen, at bestyrelsen skulle spørges hver gang, der skulle sendes bud efter varer. Denne bestemmelse var dog så upraktisk, at den ophævedes igen næsten med det samme; men hver gang der skulle tages penge ud af kassen, skulle bestyrelsen være til stede³². Den mødte i hvert fald i den første tid hver torsdag for at kontrollere forretningsanliggenderne. Hvert kvartal skete en fuldstændig opgørelse, og især det første hold revisorer til 1872, godsejer Buchwald og mejeriforpagter Rath, var meget grundige. Buchwald synes ikke at have haft megen tillid til Hansen. Han skal have sagt til Holm, at Hansen var farlig, fordi han havde en evne til at »gå inden i folk«³³. Det var også Buchwald, der i oktober 1870 foreslog, at eftersynet af varelageret skulle skærpes. Hvert kvartal skulle der nedsættes et udvalg, der ligefrem kaldtes en undersøgelseskommission, til at efterse rigtigheden af varelageret. Revisorerne skulle være faste medlemmer af udvalget. Derudover skulle der vælges to medlemmer af bestyrelsen og fem af foreningens medlemmer. Hvert kvartal skulle der vælges nye, formodentlig for at forhindre, at udvalgets medlemmer blev for sammenspiste med udsælgeren i tilfælde af hyp-pige genvalg³⁴.

I kraft af sin handelsmæssige sagkundskab synes Hansen dog i årenes løb at have opnået en stilling, der var mere selvstændig, end bestyrelsen syntes om. I 1876 vedtoges det på lærer Holms forslag at skærpe kontrollen yderligere. Foruden udvalget, der hvert kvartal skulle efterse varelageret, valgtes der nu også et særligt forretningsudvalg, der skulle være til stede ved indkøb af varer og i det hele taget have indseende med varerne. Oprettelsen af dette udvalg er rimeligvis også et tegn på, at bestyrelsen havde forsømt selv at føre så nøje kontrol som i begyndelsen. Hansen var imidlertid blevet så selvstændig i sin ledelse af forretningen, at han overhovedet ikke rådspurgte det valgte forretningsudvalg³⁵. Kort efter opløstes foreningen så, og Hansen førte selv forretningen videre. I årenes løb var han kommet til at nyde stor tillid på egnen, hvor han valgtes til flere tillidsposter³⁶.

Udsælgerens løn fastsattes 1869 til 300 rd. årligt plus 1½ pct. af bruttoindtægten. Hertil kom 50 rd. til brænde og lys samt fri bolig. Lønnen ændredes i 1876 til udelukkende at bestå i 5½ pct. af salget, og Hansen skulle så selv udrede alle udgifter til butiksførelsen. Denne ændring blev dog ingen økonomisk fordel for ham, eftersom salget var stadigt faldende³⁷.

6. Butikken

Ofte begyndte brugsforeningerne med et udsalg af ganske få varer på et af medlemmernes bopæl et par gange om ugen; men Ørstedforeningen, der fik så stor tilslutning med det samme, rådede fra starten over egne lokaler og holdt åben hver dag. Foreningen lejede det hus i Ørsted, hvor den fallerede købmand Hansen havde haft sin forretning, og som nu ejedes af hans svigerinde³⁸. Udsalget havde en god beliggenhed på et sted, hvor alle vejene til Rougsø herred løb ud fra Ørsted³⁹. Bestyrelsen begyndte allerede i 1871 at lægge planer om at købe huset; men først i 1876 gik købet i orden. Brugsforeningen havde ikke råd til at købe selv, men stiftede et aktieselskab »Aktiebygningen«, som foreningens medlemmer opfordredes til at købe aktier i. Aktieselskabet købte huset og lejede det ud til brugsforeningen⁴⁰. Aktieselskabet fortsatte med at eksistere og udleje huset til købmand Hansen efter brugsforeningens opløsning.

Foruden udsælgeren beskæftigedes først en, senere to drenge i butikken⁴¹.

7. Handelen

Der gik ofte lang tid mellem stiftelsen af en brugsforening og åbningen af udsalget, fordi der først skulle samles driftskapital. Ofte varede det også et stykke tid, før foreningens medlemsbasis var stor nok til, at forretningen kunne løbe rundt⁴². I Ringkøbingforeningen gik der således over 10 måneder fra stiftelsen til åbningen af udsalget⁴³. I Ørsted kom udsalget hurtigere i gang end mange andre steder, nemlig kun to måneder efter stiftelsen, fordi der med det samme indmeldte sig så mange og så velhavende medlemmer, at deres indskud kunne finansiere en hurtig start af handelen⁴⁴. Nogle brugsforeningsbestyrelser havde en bemyndigelse til at optage lån og kunne finansiere de første indkøb på denne måde⁴⁵. En sådan bemyndigelse fandtes ikke i Ørstedforeningens love. Handel og inventaranskaffelse finansieredes ved indskuddene alene. Den 14. marts 1869 havde foreningen 558 rd. i kassen. Sammen med de indbetalinger, man ventede den følgende uge, mente man at have penge nok til at begynde handelen.

Vor viden om de første brugsforeningers vareudvalg er ikke stor. Det almindelige indtryk er, at de »især handlede med levnedsmidler, først og fremmest brød, og derudover med andre grundlæggende varer til den daglige husholdning«⁴⁶. Fra Ørsted Arbejderforening findes ikke nogen komplet vareliste, men enkelte artikler er dog bevidnet, nemlig brød, smør, flæsk,

brændevin, jern, kul, stenolie (petroleum til lamper) og manufakturvarer (sirts, bomuld, mørkegråt klæde).

Rugbrød og hvedebrød blev leveret af en bager i byen. Foreningen blev med tiden noget utilfreds med ham. Man syntes, at hans priser var for høje, og undertiden svigtede forsyningerne. Til sidst skiftede man ham ud med en anden ⁴⁷. Salget af brødet foregik altså i foreningens eget udsalg, mens andre foreninger undertiden havde en aftale med en bager om, at medlemmerne kunne købe direkte hos ham ⁴⁸. Desuden blev der solgt smør. Kvaliteten var ikke altid tilfredsstillende. Det blev nødvendigt at opbevare det i et særskilt rum, så det ikke kom i nærheden af varer, der kunne have en beskadigende indflydelse. Alligevel blev der indgivet en anonym klage over smørret; men bestyrelsen syntes, at det smagte udmærket. Klagerne hørte dog ikke op. Det var svært at finde nogen, der kunne og ville levere tilstrækkelig godt smør. Til sidst måtte formanden henvende sig til nogle mænd i byen for at formå dem til at sælge deres smør i foreningen ⁴⁹. Fra 1872 solgte foreningen røget mellemflask, efter at et forslag om, at foreningen selv skulle slagte svin, var blevet nedstemt ⁵⁰.

En del tyder på, at Ørsted Arbejderforening, som så mange andre foreninger, havde besvær med at finde leverandører, der ville levere varer af tilstrækkelig god kvalitet. Således måtte H. P. Hansen rejse både til Horsens og København for at købe varer ⁵¹. Besværet med smørret peger i samme retning. Dette forhold antyder måske også eksistensen af en uvilje på egnen mod foreningen, som dog ikke kan bekræftes ad anden vej. Fra andre brugsforeningers historie kendes talrige eksempler på en stærk modstand både fra de andre handlendes og myndighedernes side ⁵². Tanken om at organisere fællesindkøb for at skaffe foreningerne bedre og billigere varer måtte da være nærliggende og førte i 1871 til oprettelsen af Fællesforeningen for Danmarks Husholdningsforeninger. Kun foreninger, der havde en oplysningsfond, kunne blive medlemmer, og dermed var Ørstedforeningen udelukket. Ikke-medlemmer kunne dog også benytte sig af tilbudene; men kun få gjorde det ⁵³. Fællesforeningen fik imidlertid ingen større betydning.

Hele brugsforeningstanken forudsatte i og for sig, at foreningerne kun solgte til medlemmer. For at støtte økonomien begyndte et stort antal foreninger også at sælge til ikke-medlemmer. 45 af de 87 foreninger, der er med i den afsluttende statistik i »Arbejderen« 1876, handlede således med alle, selv om det nødvendigvis gjorde, at de løste det kostbare detailhandlernæringsbevis. Ørstedforeningen fordelte kun til medlemmer. Et forslag om at løse næringsbevis til detailhandel blev nedstemt i 1873 ⁵⁴. Ifølge lov af 2. juli 1870 skulle foreningen dog løse et særligt næringsbevis til brændevinshandel ⁵⁵. Afgiften

herfor var 100 rd. foruden en stempelafgift på 12 rd., som foreningen betalte med afdrag på 1 rd. om måneden. Hertil kom en årlig afgift på selve brændevinshandelen, der i Randers amt fastsattes til 80 rd.⁵⁶. Brændevinshandel var ikke i overensstemmelse med pastor Sonnes idealer. Han anså nemlig brændevinsdrikningen for en af de værste hindringer i kampen for at forbedre de dårligststillede kår⁵⁷. Når så mange foreninger alligevel handlede med brændevin, var det udfra det synspunkt, at når folk alligevel ville have brændevin, kunne de lige så godt købe det i brugsforeningen, fremfor at en købmand skulle tjene på det.

Også på et andet punkt var Ørsted Arbejderforening ligesom mange andre foreninger i modstrid med de ideelle fordringer. Den gav kredit. Det var for pastor Sonne et brud på sådanne foreningers princip, nemlig de to bestræbelser at spare op og vogte sig for gæld. Gælden var nemlig »det sædvanlige overgangsstadium fra at være en fri, selvstændig, lykkelig og retskaffen mand til at gå både økonomisk og moralsk til grunde«⁵⁸. Kreditgivningen synes at have voldt en del besvær, da den åbenbart blev givet på for lempelige vilkår. I 1875 måtte det indskræpes, at når et medlem fik kredit, måtte han fastsætte en dag, hvor han kunne betale den; ellers måtte han finde sig i at blive behandlet, som enhver købmand behandlede sine debitorer⁵⁹. Kreditgivningen var oprindelig ikke hjemlet i lovene; men i de nye love fra 1876 fastsattes den endelige ordning af spørgsmålet. Enhver kunne nu få kredit, hvis gælden betaltes inden for samme kvartal. Gælden måtte ikke overstige den sum, vedkommende medlem havde indestående i foreningen. Det er forståeligt, at det var svært for brugsforeningerne at komme udenom at give medlemmerne kredit, når de var i økonomiske vanskeligheder. For da kunne fristelsen blive stærk til at melde sig ud af foreningen, få indskuddet udbetalt og gå til en købmand, der ville give kredit.

Handelen gik bedst i de første år 1869–72. I 1870 var Ørsted og Slagelse de to foreninger, der havde haft størst fremgang, af de 28 foreninger, der dette år indsendte statistisk materiale til »Arbejderen«⁶⁰. Det bedste år for Ørsted Arbejderforening blev 1871 med en årsomsætning på 20.343 rd. 2 mark og 11 skilling. I 1872 var der en mindre tilbagegang, og fra 1873 er tilbagegangen klar med et varesalg på 15.306 rd. 10 mark og 6 skilling. Derefter gik det langsomt tilbage. Det sidste kvartalsregnskab fra januar 1877 viser den laveste kvartalsomsætning i foreningens historie på 3.877,36 kr. (1 rigsdaler = 2 kroner fra 1875)⁶¹. I 1876 var bestyrelsen blevet foruroliget over det faldende salg og besluttede at mødes for at efterse varerne og regningerne. Det bestemtes, at en del af manufakturvarerne, især sirts og bomuld, skulle realiseres til nedsatte priser. Det samme forsøgte det følgende år, uden at det øgede

Ørsted skole.

Her stiftedes Ørsted Arbejderforening den 31. januar 1869, og her afholdtes også de månedlige generalforsamlinger.

interessen for foreningen ⁶². Sammen med omsætningen faldt overskuddet. Som det skal vises i det følgende, blev også medlemmernes procentvise udbytte af handelen mindre.

8. Medlemmernes indskud, renter og dividender

Driftskapitalen i brugsforeningerne tilvejebragtes ved medlemmernes indskud, der i Ørstedforeningen fastsattes til det sædvanlige beløb, 5 aktier à 5 rd. Denne sum skulle enten betales på en gang eller med så store afdrag, medlemmet selv syntes. Mindste afdrag var dog 4 skilling ugentlig i vinterhalvåret, 8 skilling i sommerhalvåret. Man mente, det var nødvendigt at fastsætte det mindste antal aktier til 5 for at opdrage medlemmerne til at spare, og derfor burde aktieantallet sættes så højt, at det ville vare ca. 1 år at få dem betalt. Derved kunne medlemmerne på en sund måde vænne sig til at give afkald på et eller andet hedt ønske, og det måtte kunne ske »uden bitre følelser mod den bedrestillede i samfundet og uden på den anden side at forfalde til smudsig gerrighed« ⁶³. Foruden ved de ugentlige indskud voksede medlemmernes kapital i foreningen ved dividender, d. v. s. ved andel i overskuddet af handelen beregnet individuelt efter det beløb, som hvert medlem købte for i foreningen. Pastor Sonne mente, at husholdningsforeningerne på denne måde kunne få en væsentlig betydning som spare- og alderdomsforsørgelseskasser. Han mente nemlig, at hvis en arbejder indtrådte i en brugsforening i 25-årsalderen, indskød 8 skilling om ugen og daglig købte for mindst 12 skilling, ville han 45 år

senere have over 1000 rd., hvis han i den forløbne tid havde ladet det opsparede stå urørt ⁶⁴. Det må siges at være et facit, der betingedes af mange usikre faktorer. I vanskelige tider ville det f. eks. være naturligt at tære på den kapital, man havde stående i brugsforeningen.

I Ørsted Arbejderforening fik man som omtalt så store indskudsbetalinger i begyndelsen, at handelen hurtigt kom i gang. Der blev dog snart besvær med at få de små ugentlige afdrag til at falde som de skulle. Det blev indskærpet, at lovbestemmelserne herom skulle overholdes. Til sidst måtte bestyrelsen fordele opkrævningsarbejdet imellem sig og selv gå ud for at hente afdragene, en ordning, nogle foreninger havde lige fra begyndelsen ⁶⁵. Indskudsbetalingerne var naturligvis størst i foreningens første år, hvor medlemstilgangen var størst. Ved den sidste kvartalsopgørelse pr. 1. april 1877 var der i alt indbetalt 15.863,56 kr. i indskud. Medlemmerne fik 5 % i rente om året af, hvad de havde indestående i foreningen af indskud og dividender. Hverken renter eller dividender blev udbetalt, før medlemmerne havde betalt deres 5 aktier. Indtil da blev de tilskrevet medlemmernes konti ⁶⁶.

Det ville være af betydelig interesse at konstatere, hvem af foreningens medlemmer, der især handlede i udsalget, og hvor meget, de købte for. Men da regnskaberne herover ikke synes at være bevaret, er det ikke muligt at følge det enkelte medlems indkøb og udbytte. Medlemmernes udbytte fastsattes hvert kvartal, efter at regnskabet var gjort op. Til udgangen af 1872 lå det på 7 eller 8 skilling for hver rigsdaler, der var købt for. Derefter var der en svagt faldende tendens. I 1875 udbetales 6 øre pr. krone ⁶⁷. For de to sidste år findes ingen oplysninger herom.

Foreningens udvikling, som den afspejles i medlemstal, handel og overskud, viser altså fremgang til 1872. Fra 1873 begyndte tilbagegangen, der blev stærkest de sidste to år 1876-77.

9. Foreningsliv og oplysnings sag

Ved lovændringen i 1876 defineredes foreningens formål sådan: »... at hjælpe det enkelte medlem til ved selvvirksomhed at arbejde sig op til en sorgfriere, selvstændigere og virksommere stilling i det borgerlige samfund.« De økonomiske fordele, en brugsforening bragte medlemmerne, opfattedes nemlig kun som et middel i et højere formåls tjeneste. Målet var en generel højnelse af arbejderens intellektuelle niveau og moral ⁶⁸. Foreningerne skulle derfor gennem et aktivt foreningsliv holde arbejderen borte fra værtshuset og bidrage til at forædle hans hele tankegang og ydre optræden ⁶⁹. Nogle foreninger gjorde da også meget for at aktivisere medlemmerne ved fester, skovture,

oplysende foredrag og udlån af bøger og blade⁷⁰. Denne virksomhed finansieredes ved, at en del af foreningens midler henlagdes til et oplysningsfond. Et sådant fond blev ikke oprettet i Ørstedforeningen, skønt en bestemmelse herom fandtes i lovene. To gange vides foreningen at have samlet medlemmerne til selskabeligt samvær, første gang i 1869, anden gang i 1874, hvor der afholdtes et selskab for alle medlemmer og deres koner med kaffe og franskbrød på foreningens regning⁷¹. I 1874 afholdtes også de eneste foredrag i foreningen. På generalforsamlingen 7. juni talte lærer Holm om arbejdersagen og lærer Guldbrandsen om oplysningssagen. Derved blev det. Den svigtende interesse for de højere mål var dog ikke noget enestående for Ørstedforeningen. Det var i det hele taget det svageste punkt i foreningernes virksomhed, bl. a. fordi det var økonomisk krævende og svært at finde egnede foredragsholdere. I 1870 havde kun 18 af de 36 foreninger, der indsendte talmateriale til »Arbejderen«, en oplysningsfond; i 1876 var tallene 48 af 87 foreninger⁷². »Arbejderen« førte ellers i sine sidste år en stærk propaganda til fordel for oplysningssagen, utvivlsomt fordi man anså ligeegyldigheden over for dette spørgsmål for en vigtig årsag til bevægelsens stagnation. Man frygtede, at for mange foreninger skulle glemme de ideelle formål og blive rene handelsforetagender⁷³. Det kan imidlertid ikke overraske, at mange foreninger havde nok i at udnytte de materielle fordele, som brugsforeningen kunne give. At få en forretning til at løbe rundt og samtidig virke for en folkeoplysning med et så krævende formål, kunne ikke være let, og sammenhængen mellem de to ting har næppe altid forekommet foreningerne så indlysende, som det forekom pastor Sonne og de andre pionerer.

10. Andre sider af foreningens virke

Sygeforeningen

Den stærke ekspansion, der prægede Ørsted Arbejderforening i dens første år, medførte et ønske om at udvide foreningens opgaver i selvhjælpstankens ånd. I 1870 oprettedes således en sygeunderstøttelseskasse⁷⁴. Adgangen til sygeunderstøttelse skulle stå åben for alle foreningens medlemmer og deres eventuelle koner. En betingelse for understøttelse var, at man i det sidst forløbne år havde købt for mindst 10 rd. i udsalget eller i det mindste havde været medlem i 3 måneder og i den tid købt for 2 rd. og 3 mark. Bestyrelsen for arbejderforeningen var også bestyrelse for sygeforeningen; men foreningens område d. v. s. hele Rougsø herred inddeltes i 6 kredse. I hver skulle vælges en kredsbestyrer og to medbestyrere til at føre kontrol. For at få tildelt understøttelse skulle man forevise kassereren en lægeattest. En gang om ugen skulle kredsens med-

bestyrere så gå rundt og forvise sig om, at sygdommen stadig varede ved og attestere det over for kassereren. Udbetalingerne begrænsedes til 12 uger. Varede sygdommen ved efter endnu 12 uger, kunne den syge få endnu 12 ugers understøttelse. Derefter var det slut.

Allerede efter en måneds virksomhed ophævedes sygeforeningen foreløbigt. Der havde fundet misbrug sted. I denne tid var der blevet udbetalt 16 rd. 4 mark og 12 skilling i understøttelse ⁷⁵. Det besluttedes, at distriktslæge Finsen i Ørsted, der var blevet medlem samme år, skulle hjælpe med at udarbejde nogle mere hensigtsmæssige vedtægter ⁷⁶. Sygeforeningen kom dog aldrig i gang igen. Formodentlig oversteg det foreningens økonomiske kræfter.

Sparekassen

I de første to år fungerede brugsforeningen også som lånekasse for medlemmerne. Foreningen fremhævede i sin beretning til »Arbejderen«, at lånene naturligtvis var givet med omsigt og ikke havde oversteget låntagerens indskud. Det fremgår ikke, hvor store beløb, der har været tale om ⁷⁷. Denne udlånsvirksomhed inspirerede til stiftelsen af »Ørsted og Omegns Spare- og Lånekasse«, der begyndte sin virksomhed i juni 1871 ⁷⁸. Grundlæggelsen af sogne-sparekasser havde taget fart over hele landet fra 1865, og en nær forbindelse mellem sparekasserne og de andre typer hjælpeforeninger var almindelig ⁷⁹.

Brugsforeningens udsælger, købmand H. P. Hansen, blev forretningsfører og kasserer for sparekassen. De første indskydere kom for en stor del fra den samme kreds, der sluttede op om brugsforeningen, dog var den sociale sammensætning af sparekassens indskydere noget anderledes. Kun to husmænd fandtes blandt de første 74 indskydere, hvor de bedrestillede dominerede ⁸⁰.

Sparekassen fik lokale i samme hus som brugsforeningen og betalte fra 1876 30 kr. i leje om året for brugen af Hansens kontor til de ugentlige møder ⁸¹. Folk, der havde ærinde til sparekassen, måtte gå igennem butikken for at komme ind på kontoret, og de fleste lånsøgere købte noget, for at Hansen skulle stille sig velvillig over for lånet ⁸². I 1895 gik sparekassen fallit, efter at købmand Hansen i ly af den store anseelse, han nød på egnen, gennem 22 år havde besveget den for et så stort beløb som 269.000 kr. ⁸³.

Konklusion

Ørsted Arbejderforening har på mange måder vist sig at være typisk for de første filantropiske brugsforeninger. Selvhjælpsbevægelsens fædre havde sat sig høje idealistiske mål. De forskellige former for hjælpeforeninger opfattedes som det tryllemiddel, der uden følge for den herskende samfundsorden kunne

løse de påtrængende sociale problemer og hos arbejderne fremelske de borgerlige dyder, som den tids samfund satte højest: sparsommelighed, ædruelighed, beskedenhed, tilfredshed med sin plads i samfundet etc. Men dagligdagen i f. eks. Ørstedforeningen tegner et helt andet billede. Det lykkedes ikke at skabe et bredt fællesskab mellem medlemmerne og samle dem om åndelige aktiviteter. I stedet for udviklede foreningen sig hurtigt til en almindelig, ikke videre god eller velforsynet forretning, ledet af en lille kreds, hvor foreningens bedrestillede medlemmer dominerede. Den store medlemsskare fulgte foreningen med voksende ligegyldighed og havde nok i de små økonomiske fordele, brugsforeningen kunne bringe dem. Det må betegnes som en naturlig afslutning på denne udvikling, at foreningen til sidst blev opløst og forretningen drevet videre af udsælgeren som en almindelig købmandsforretning.

HENVISNINGER OG NOTER

1. S. 148 i *V. Falbe Hansen: Til belysning af arbejderspørgsmålet på landet*. Ugeskrift for Landmænd 1872, 141–56. Om baggrunden for den første brugsforeningsbevægelse og dens udvikling se især *Poul Engelstoft og Hans Jensen* (red.): *Bidrag til arbejderklassens og arbejderspørgsmålets historie i Danmark fra 1864 til 1900* (1931), 13–30 og 59–81, herefter: *Bidrag*, og *Preben Dollerup: Brugsforeningerne 1866–1896* (1966), 177–154, herefter: *Dollerup*.
2. *Proust H. Chr. Sonne og Thisted Arbejderforening i årene 1866–1891 ved foreningens 25-års jubilæum* (1891).
3. *Arbejderen*. Et månedsblad for selvhjælp og samarbejde (herefter: *Arb.*), tillæg dec. 1876.
4. *Arb.*, 1876, 209.
6. Der synes ikke at findes yderligere materiale til belysning af denne forenings historie i de lokale godsarkiver og embedsarkiver (Landsarkivet for Nørrejylland).
7. *Herluf E. Christiansen: Randers Arbejderforening gennem 75 år 1867–17. marts–1942* (1942), *Arb* tillæg dec. 1876.
8. *Arb.* 1876, 40.
9. 18. dec 1875 fik Virring Sogns Brugsforening skøde på et hus. Skøde- og panteprotokol 1875–76 for Sønderhald, Ø. Lisbjerg og Rougsø herred 288 (Landsarkivet for Nørrejylland).
10. Efter næringsloven 1857 oprettedes et læbælte uden for købstæderne i en afstand af 1½ mil; for at beskytte byernes handel og håndværk måtte der bl. a. ikke drives handel inden for læbæltet. Loven hindrede ikke eksistensen af brugsforeninger i læbæltet.
11. Forhandlingsprotokol for Ørsted Arbejderforening 1869–77, herefter: *ØA*, 31. jan 1869 (Landsarkivet for Nørrejylland), *Arb* 1869, s 48.
12. *ØA* 22. juli, 2. sept 1877.
13. *Morten Jensen: Idestrup Sogns Brugsforening 1868–26.juli–1928* (Nykøbing F. 1928) 15.
14. *Dollerup*, 71 ff.
15. I 1877 er tallene pr. 1. april. Afgangen kan aflæses af regnskabet for reserveciften, hvortil udtrådte medlemmer betalte 3 mark (fra 1875 1 kr.). Også i tilfælde af medlemmers død holdt foreningen denne sum tilbage.
16. *Bidrag*, 19.

17. *Trap: Danmark* (5. udg) bd. 7, 826ff. Dinesen var en onkel til forfatterinden Karen Blixen, *Th. Hauch-Fausbøll: Slægten Dinesen gennem 300 år* (1934), 76 ff.
18. *H. Chr. Sonne: Om arbejderforeninger*. Til oplysning og vejledning (2. forøgede oplag 1867), herefter: *Sonne*, 22 ff.
19. *Dollerup* 79 ff.
20. ØA 28. feb 1869, 11. april 1870.
21. *Dollerup*, 79 ff.
22. *E. Langhoff: Historisk beretning om det kongelig skolelærerseminarium i Lyngby* (1863), 130, oplysninger fra skoleinspektør Jens Schou, Randers.
23. *Victor Elberling: Rigsdagens medlemmer gennem hundrede år 1848-1948*, I (1949), 169.
24. *Randers Amtsavis*, 27. aug 1897.
27. Forhandlingsprotokol for Ringkøbing og Omegns Forbrugsforening 1868-88, herefter: RF, 7. aug 1870 (Landsarkivet for Nørrejylland).
26. Forhandlingsprotokol for Asnæs Forbrugsforening 1869-83, herefter: AF, passim 1883 (Landsarkivet for Sjælland m. m.).
27. ØA 5. feb 1871.
28. AF sept 1869, 5. feb 1873.
29. *Randers Amtsavis*, 27. aug 1895.
30. ØA 28. feb, 14. marts 1869.
31. *Randers Amtsavis*, 27. aug 1895.
32. ØA 9. april 1869.
33. *Randers Dagblad*, 27. aug 1895.
34. ØA 9. okt 1870.
35. ØA 2. okt 1876, 17. feb 1877.
36. *Randers Amtsavis*, 27. aug 1895.
37. ØA 2. marts 1869, 15. aug 1876, udsælgerens andel i kvartalsregnskaberne.
38. ØA 14. marts 1869.
39. *Randers Dagblad*, 27. aug 1895.
40. Skøde- og panteprotokol 1875-76 for Sønderhald, Ø. Lisbjerg og Rougsø herreder s 438 b ff (Landsarkivet for Nørrejylland).
41. ØA 17. sept 1869, 1. juli 1871.
42. *Arb* 1868, 66 ff.
43. RF 19. jan, 18. okt. 1868.
44. *Arb* 1869, 48.
45. Stegeforeningen lånte næsten en tredjedel af driftskapitalen og optog et særligt lån til anskaffelse af inventar, *Arb* 1868, 4.
46. *Dollerup*, 91. Dog havde Ringkøbingforeningen fra starten et ret omfattende vareudvalg også inden for kolonial, isenkram og manufaktur. RF 18. okt 1868 anfører hele vareudvalget.
47. ØA 6. dec 1874, 17. feb 1877.
48. Randersforeningen havde en aftale med fire bagere i byen om, at medlemmerne kunne købe brød hos dem. Bagerne udleverede dem så paptegn på deres indkøb og udbetalte dividenderne heraf. *Arb* 1868, 5.
49. ØA 1. og 4. april 1872, 15. sept 1873, 15. sept 1875.
50. ØA 1. april 1872, 6. aug 1871.
51. ØA 2. jan, 9. sept 1870.
52. Således mistede Vardeforeningen livet 1. juli 1872 efter langvarige processer og forfølgelse. *Arb* 1870, 16 og 1872, 70.
53. *Arb* 1872, 13, 58 f.
54. ØA 5. maj 1873.
55. *Arb* 1871, 7f.
56. *Randers Amtsrådstidende* 1870, 98.
57. F. eks. *Sonne*, 7.
58. *Sonne* i *Arb* 1868, 60 f.
59. ØA 7. feb 1875.
60. *Arb* 1871, 87.
61. ØA kvartalsregnskaberne 1869-77.
62. ØA 17. nov 1876, 15. maj 1877.
63. *Arb* 1869, 23.
64. *Arb* 1870, 5 f.
65. ØA 6. april 1874, 15. juni 1876.
66. ØA 31. jan 1869, lovene.
67. ØA kvartalsregnskaberne. 8 skilling svarer til lidt over 8 % (1 rd. = 96 skilling), 6 øre til 6 %.
68. *Sonne*, 5, *Arb* 1868, 10.
69. *Arb* 1876, 5.
70. F. eks. Tømmerupforeningen, *Arb* 1870, 40.
71. ØA 10. sept 1869, 11. nov 1874.
72. *Arb* 1871, 54 ff, tillæg dec. 1876.
73. *Arb* 1876, 1.
74. Vedtægter for sygeforeningen, ØA 6. feb 1870.

-
75. ØA regnskab for juli kvartal 1870.
76. ØA 7. aug 1870.
77. *Arb* 1870, 32.
78. *Arb* 1871, 40, *Randers Amtsavis*, 30. maj 1871.
79. *O. Blinkenberg Nielsen: De danske sognesparekasser 1865-1914* (1950), 12 ff.
80. Hovedbog A 1871-74 for Ørsted og Omegns Spare- og Lånekasse (Erhvervsarkivet).
81. ØA 10. april 1876.
82. *Randers Amtsavis*, 27. aug 1895.
83. *Randers Amtsavis*, 3. aug 1895, *Blinkenberg Nielsen* (note 79), 114 ff. Denne affære satte forøvrigt den debat i gang, der i 1897 førte til oprettelsen af sognesparekassernes frivillige revisionsforening.

Beretning om virksomheden

1. april 1969 – 31. marts 1970

Den aktuelle situation

I forbindelse med fremsættelsen af Erhvervsarkivets budgetforslag for 1970–71 redegjorde man over for Kulturministeriet for Erhvervsarkivets aktuelle situation. Man fremhævede især, at krav ude fra førte til et stort behov for øget arbejdsindsats og for bygningsudvidelser. Hovedpunkter af redegørelsen gengives i det følgende:

De senere års udvikling. Udviklingen har medført, at kravene til Erhvervsarkivets arbejdsindsats er steget meget kraftigt. Dette skaber et stort behov for personaleudvidelse. Udviklingen indebærer samtidigt, at behovet for bygningsmæssig udvidelse vil gøre sig stærkt gældende i løbet af et par år.

Samlet kan denne udvikling belyses af følgende forhold:

- 1) Antal besøgende på læsesalen er steget med ca. 50 pct. siden 1965. De besøgende er studerende og færdiguddannede forskere; et besøg strækker sig gerne over 5–6 timer, hvorunder der må ydes vejledning.
- 2) Antal ind- og udgåede breve er siden 1965 steget med ca. 80 pct.
- 3) Antal afleverede arkivalier er stærkt svingende; men de gennemsnitlige årlige afleveringer 1966–69 er sammenlignet med 1962–65 steget med ca. 48 pct. – De modtagne arkivalier ligger i mængde på højde med afleveringerne til de største, nordiske arkiver.
- 4) Antal bind indgåede i biblioteket er steget med ca. 40 pct. siden 1965. – Bibliotekets samlede bestand og tilvækst svarer til et af de mindre centralbiblioteker.

Arkivets videnskabelige produktion er det vanskeligt at måle; men det kan anføres, at det i sidetal i de sidste år har svinget mellem 1.100 og 1.600 tryksider. Ud over denne egenproduktion forestår arkivets personale redaktionen af 3 videnskabelige tidsskrifter og 2 skriftrækker. Disse udgivelser omfattede i 1969 i alt 20.600 eksemplarer.

Ved siden af det videnskabelige arbejde udfører personalet også et mere alment kulturelt, der navnlig giver sig udtryk i foredrag og udstillinger. I perioden fra 1965 har man henholdsvis arrangeret eller medvirket ved udstillinger i Århus bys banker, på Børsen og 2 gange i rådhushallen i Århus – de to sidste udstillinger var besøgt af henholdsvis 58.000 og 27.000.

Endelig er tre af arkivarerne knyttet til universitetet som lærere. For de tos

vedkommende foregår undervisningen i Erhvervsarkivet med benyttelse af dettes materiale.

Baggrunden for den skete udvikling. En meget væsentlig del af væksten i arkivets arbejde skyldes ude fra kommende krav; de er sammenhængende med udviklingen inden for undervisningssektoren og i erhvervslivet.

Erhvervsarkivet berøres navnlig af forholdene inden for historiestudiet ved Århus Universitet. Antallet af historiestuderende er siden 1965 steget fra ca. 230 til ca. 445; antal lærere i faget er steget fra 13 til 23. Denne vækst slår igennem i besøgstallet på læsesalen og den dermed forbundne vejledning. Det forekommer som et misforhold, at man lader undervisningssektoren vokse uden at tillade en forholdsvis tilsvarende vækst, når det gælder de institutioner, som universitetsundervisningen benytter.

For så vidt gælder udviklingen i erhvervslivet kan det anføres, at den fremtvinger et stigende antal afleveringer på grund af det seneste årtis koncentrationer og rationaliseringer. Dette medfører, at stadig stigende mængder af historisk værdifulde arkiver står i fare for at gå til grunde, hvis ikke de afleveres til Erhvervsarkivet. Der er dog en meget udbredt forståelse i erhvervslivet for dette problem, og virksomhederne henvender sig derfor selv i stort tal til Erhvervsarkivet for at søge deres arkivalier bevaret. Den erhvervsmæssige udvikling, som fører til dette, er dels de omfattende omlægninger, dels navnlig den voksende fusions- og koncentrationstendens, hvortil også hører standsning af virksomheder, der på grund af deres størrelse ikke er rentable. I den forbindelse kan der – som det mest velkendte – peges på nedlægningen af banker, sparekasser samt andelsmejerier og -svineslagterier og på mange mindre virksomheder inden for håndværk og industri, hvor der fra 1948–1965 har været en tilbagegang i antal virksomheder fra 93.700 til 73.000, og hvor der efter Handelsministeriets prognose videre frem til 1980 vil være en tilbagegang på ca. 20.000 virksomheder.

Den personalemæssige situation. I Erhvervsarkivet er der i 1970 beskæftiget følgende:

Heltidsansatte	
Overarkivar	1
Arkivarer	4
Overassistent/assistent	3
Arkivbetjente	2
Timelønnet kontorphonale	4
Revalideringspersonale	8
Deltidsansatte	
Bibliotekar	1/2
Studentermedhjælp	2 1/2
<hr/>	
I alt	25 personer

Bibliotekaren er omregnet fra 900 årlige timer og studentermedhjælpen fra 5.000 timer. – Rengøringspersonale er ikke medregnet.

Siden 1965 er personalet udvidet med ca. 11 pct. Denne stigning er dog kun nominel. Den bedre situation på arbejdsmarkedet har nemlig medført, at der ikke mere kan stilles den samme arbejdskraft til rådighed under arkivets revalideringsforanstaltning. Denne arbejdskraft har gennem årene været en værdifuld hjælp; men de aftagende muligheder for at udnytte den betyder, at mere end de nævnte 11 pct.s fremgang må anses for at være tabt gået.

En konsekvens af disse forhold (den øgede arbejdsmængde uden tilsvarende vækst i personalet) er, at arbejdet må udføres i et i det lange løb meget belastende tempo, at grupper af personalet har en arbejdstid ud over det normerede og endelig, at arbejdets kvalitet trods dette alligevel svækkes, samt at centrale opgaver forbliver uløste. I den akutte situation er der derfor behov for en hurtig udvidelse af personalet.

Den lokalemæssige situation. I indeværende år har Erhvervsarkivet taget en ny, underjordisk tilbygning i brug. Den rummer ca. 5.000 hyldemeter; af disse er dog kun ca. 3.000 meter en udvidelse, idet nybygningen var foranlediget af et krav om fjernelse af en barak, der rummede ca. 2.000 meter.

De stadige, meget omfattende afleveringer vil imidlertid stille krav om udvidelser, der gerne skulle være effektive om 2–3 år. Det vil derfor være påkrævet snarest at søge bevilling til projektering. De samlede udgifter vil formentlig andrage ca. 5¹/₂ mill. kr. for en udvidelse på ca. 10.000 hyldemeter. – Det kan anføres, at arkivets ledelse allerede i 1962 under Folketingets behandling af loven om Erhvervsarkivet besvarede et spørgsmål fra udvalget om den nuværende bygnings kapacitet. Dengang forudså man, at bygningen ville være tilstrækkelig i ca. 10 år.

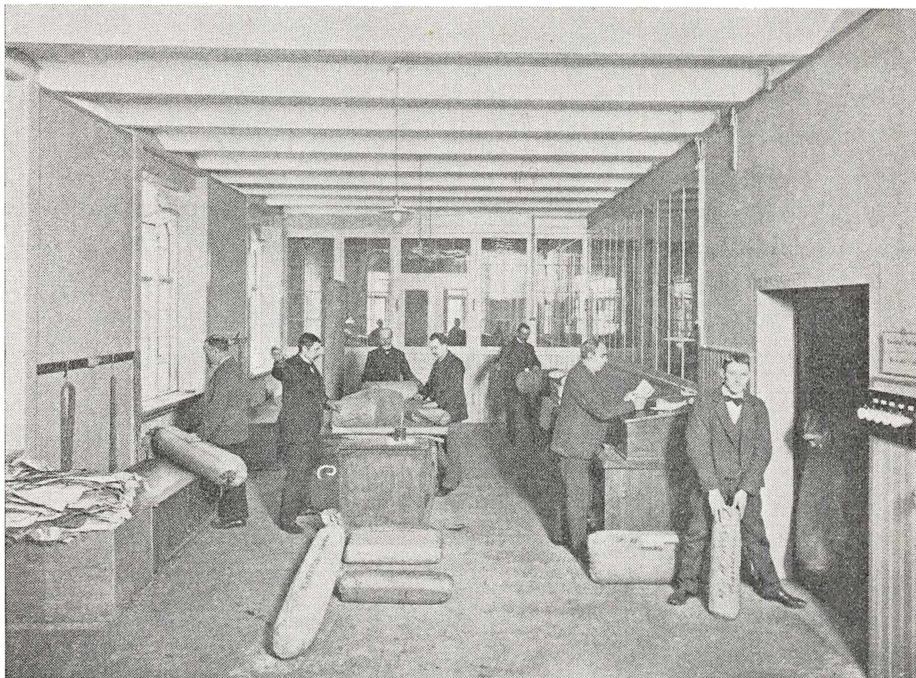
Afleveringer

Afleveringerne androg i 1969–70 8.895 bind og pakker samt 8 ruller film. Der er modtaget følgende arkiver:

Organisationer

Assurandørernes Fælles-Kartotek, se Assurandør-Societetet.

Assurandør-Societetet, København. 50 bind og pakker forhandlingsprotokoller, korrespondance og personkort 1935–69. Sagerne hidrører fra det i 1969 ophævede Assurandørernes Fælles-Kartotek, der var et centralregister over samtlige assurandører og akkvisitører.

S. Seidelins pakkelokale 1901.

Fra et billedhæfte, udsendt ved årsskiftet 1901-2 i anledning af ibrugtagningen af firmaets nye bygning Skindergade 7-11.

Boghandlerrådet, se Den danske Boghandlerforening.

Danske Boghandleres Hjælpekasse, se Den danske Boghandlerforening.

Danske Boghandleres Kommissionsanstalt, se Den danske Boghandlerforening.

De danske Handelsforeningers Fællesorganisation, se Den danske Boghandlerforening.

Den danske Boghandlerforening, København. 29 bind og 118 pakker forhandlingsprotokoller, regnskabs- og sagmateriale samt portrætter, gruppebillede, adresser og scrapbøger 1891-1953. Foreningen blev oprettet 1963 ved sammenslutning af Københavns Boghandlerforening og Den danske Provinsboghandlerforening. Afleveringen rummer sager fra Københavns Boghandlerforening, Den danske Provinsboghandlerforening, Boghandlerrådet, Danske Boghandleres kommissionsanstalt, Danske Boghandleres Hjælpekasse og De danske Handelsforeningers Fællesorganisation.

Den danske Provinsboghandlerforening, se Den danske Boghandlerforening.

Foreningen af jyske Landboforeninger, Plantningsudvalget, Skanderborg. 7 bind og 85 pakker korrespondance, sag- og regnskabsmateriale 1906–60.

Grosserer-Societetets Komité, København (fortsat aflevering). 25 bind og 220 pakker sagmateriale og korrespondance vedrørende særlige forhold under 1. og 2. verdenskrig.

Industrirådet, København (fortsat aflevering). 57 pakker regnskabsbilag 1947–48. Afleveringen omfatter også bilag for fonds og legater. Nogle af de sidste bestyres af Industriforeningen.

Københavns Boghandlerforening, se Den danske Boghandlerforening.

Landsorganisationen af Danmarks Detailfiskehandlere, København. 5 pakker korrespondance, duplikater og tryksager 1952–67.

Lægeforeningen for Århus og Omegn, 18 bind og 60 pakker bestyrelsens forhandlingsprotokoller, mødeprotokoller, sagmateriale (også fra forskellige udvalg) samt regnskabsbilag 1897–1960.

Nordisk Andelsforbund, København (fortsat aflevering). 150 bind og 215 pakker korrespondance og regnskabsmateriale 1961–64.

Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening, København. 18 bind og pakker forhandlings- og mødeprotokoller for bestyrelse, formand og repræsentantskab samt regnskaber og korrespondance.

Århus Skipperlav. 20 bind og 7 pakker forhandlingsprotokoller, medlemsprotokol og -kartotek samt regnskabsmateriale 1690–1970. Lavet, der fungerede som begravelseskasse, er ophævet.

Industri og håndværk

Andelsselskabet Maribo Svineslagteri, tidligere *Andelsselskabet Lollands Svineslagteri*. 627 bind og 13 pakker forhandlingsprotokoller, regnskabssager og korrespondance 1896–1969. Slagteriet ophørte sidstnævnte år.

Andelssvineslagteriet i Bogense. 20 bind og 20 pakker årsregnskaber og regnskabssager 1921–51.

A/S De Danske Svineslagterier, København. 1 bind og 1 pakke forhandlingsprotokol, årsregnskaber og korrespondance 1897–1921. Selskabet var en sammenslutning af Philip W. Heymans slagteri i København og Justus Nathansens i Varde.

A/S Hundested Fryse- og Filetfabrik. 4 bind og 5 pakker forhandlingsprotokol, aktieprotokoller, gældsbog og korrespondance 1966–69. Hovedparten vedrører virksomhedens likvidation.

Bogbinder Knud Ifversen, Løgstør. 7 bind og 5 pakker regnskabssager 1927–65.

Visitkort fra kgl. hof litograf Carl Otto's Eftf. 1872.

Reklametryksager har ofte, fordi de er bevaret i beskedent omfang, kun kuriositetens interesse. Af og til giver de dog – især naturligvis når de kan dateres – oplysninger af værdi. Kortet fra Carl Otto's Eftf. har således øverst til højre et helt værkstedsinteriør, hvor man bemærker den kvindelige pålægger ved den store trykmaskine.

Fra P. Wulffs arkiv.

Lundby Smede- og Maskinværksted ved E. K. Luther, Gunderup sogn, Ålborg amt. 75 bind regnskabssager 1912–63.

Nordisk Kinoteknik A/S, København. 4 pakker regnskabssager, korrespondance og tryksager (biografreklamer) 1943–53.

J. P. Schmidt Jun. A/S, cigar- og tobaksfabrik, Fredericia. 201 bind regnskabs- og kopibøger 1865–1941. Fabrikken blev grundlagt i Flensborg i 1778 af købmand Hans Petersen Schmidt. Den fortsattes af sønnen Jacob Petersen Schmidt, efter hvem den antog sit nuværende navn. 1865 anlagdes en filial i Fredericia, der imidlertid snart på grund af de vanskelige forhold i det til Preussen afståede Sønderjylland blev hovedforretningen.

A. Stelling, farve- og lakfabrik, København. 352 bind regnskabsbøger 1862–1962. Firmaet er grundlagt 1860 af H. Schönwandt som en almindelig farvehandel. Allerede efter to års forløb blev den ved ejerens død overtaget af A. Stelling, der 1900 optog sine to sønner som kompagnoner. Samme år begyndte man, ved køb af F. E. van der Aa Kühles fabrik i Valby, selv produktion af farver og lakker.

A/S Vestjyden, maskinfabrik, Lemvig. 250 pakker regnskabsmateriale og

korrespondance 1960–67. Vestjyden, der producerede tærskværker, blev oprettet i 1916 af fabrikant M. Kjær. Den blev ved midten af 1960'erne udflyttet til Rom ved Lemvig, hvor den nu er overtaget af Dronningborg Maskinfabrik.

P. Wulff, cigarfabrik, København. 142 bind og 65 pakker regnskabssager, korrespondance, kontrakter med medarbejdere samt sager fra forskellige kommissioner og udvalg. Firmaet er grundlagt 1868 og blev i 1939 aktieselskab. Det virker stadig i København.

Handel

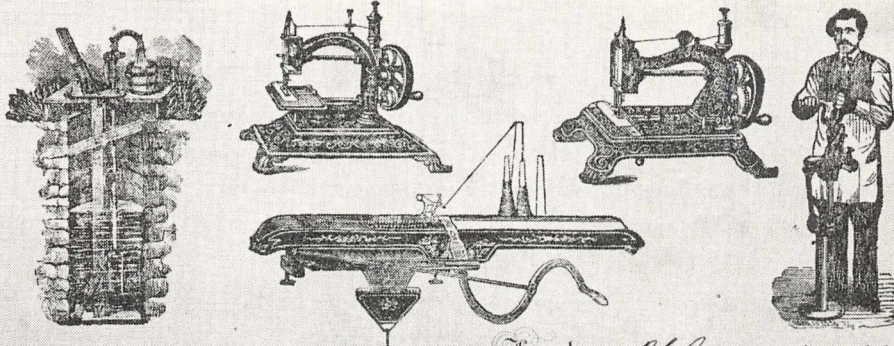
Carl Berthelsen & Co., Århus (fortsat aflevering). 24 bind og 61 pakker regnskabssager 1957–63.

Marius Madsens Eftf. P. Skyum, papir en gros, papirposefabrik, Odense. 200 bind og 70 pakker regnskabssager og korrespondance 1891–1967. 1862 overtog Marius Madsen en af købmand C. Borch hidtil drevet papir- og produktforretning. 1891 blev den overtaget af et kompagniskab på tre ejere, af hvilke Jens Skyum 1913 blev ene-ejer. Den har siden 1941 været drevet af sidstnævnte søn, grosserer Poul Skyum, men er nu ophørt.

Chr. F. Rømers Bog- og Papirhandel, København. 37 bind og 410 pakker regnskabssager og korrespondance 1890–1967. Forretningen blev oprettet 1890 af Chr. F. Rømer, der 1930 optog sønnen Ove Rømer som medejer. Den blev nedlagt efter sidstnævntes død i 1969. I samlingen findes en del sager fra Krigsministeriets Forlag, hvis publikationer boghandelen formidlede.

S. Seidelin A/S, manufaktur og konfektion, København, sen. Glostrup, nu Maribo. 171 bind og 5 pakker regnskabssager, korrespondance, vareprøvebøger samt privatarkivalier fra familien Seidelin 1844–1964. Firmaet blev grundlagt i 1843 i Holbæk af S. Seidelin som en almindelig manufakturhandel. Det blev i 1856, nu som en en gros forretning, flyttet til København, hvor Seidelin købte ejendommen Amagertorv 11. 1884 blev det overtaget af Seidelins søn, David Seidelin, prokurist P. C. Thomsen og svigersønnen Emil Hjorth. De to førstnævnte gik forholdsvis hurtigt ud, og Hjorth fortsatte alene. 1901 overtog man ejendommen Skindergade 7, og nogle år senere indrettede man i Laplandsgade 4 en fabrik for herrekonfektion. 1919 blev firmaet aktieselskab. Det flyttede for nogle år siden til de nye industriarealer i Glostrup og herfra i 1970 til Maribo.

Købmandsfirmaet Kai Simonsen, Løgstør (fortsat aflevering). 8 bind og 7 pakker regnskabssager samt personlige papirer fra familien Simonsen 1855–1963.

Hamburg 26 August 1873.

Herrn P. Wulff Copenhagen Det.

AN BIERNATZKI & CO

Generalagenten der Lamb Knitting Machine Mfg Co. Chicopee falls U. St. A.
 .. Bridgeport Manufacturing Co. (Sawmeyer pump)
 .. der Saug- & Druck-Pumpen von Cowing & Co. Seneca-Falls
 .. Northampton Plying Machine Co.
 .. Actua Sewing Machine Co. lately Planer & Kaiser
 .. Amerik Handschuttle Machines Lockman Patent & Clark's Patent.
 Engros Lager von Dellenstich Sdandmaschinen

*Wir senden Ihnen auf Ihre Order für Ihre Rechnung & Gefahr
 1/ Populär freigeiguluburkielt Dampfbock via Korsär*

Ziel	Monat Netto oder pr. comptant mit	%Sconto
B & C.	1 Collo, auffaltend	
1990.	1 Cigarettenmaschine N. 73.	Pr. 40. --
	1 Tabakspange	5. --
		<hr/> Pr. 45. -- <hr/>
	Netto, comptant	P. & J.

Alle Probenzahlen können gleich nach Empfang der Waare zu
 strichen, da wir solche später nicht berücksichtigen können.

Faktura af 26. aug. 1873 fra Biernatzki & Co., Hamburg, til P. Wulff.

I almindelighed er det virksomhedseksteriorer, flot svungne bogstaver o. lign., der præger fakturaernes hoveder. Selv om eksteriorerne i mange tilfælde tydeligt er »idealiserede«, giver de dog nogen fornemmelse af en virksomheds udseende og placering i byen eller landskabet. Af og til træffes også afbildninger af de produkter, der blev fremstillet eller forhandlet, som her fra en tysk maskinforretning. Til venstre ses en brøndpumpe, øverst to symaskiner og derunder en strikkemaskine. Manden til højre står ved en plokkemaskine til skofremstilling. Sådanne billeder er af betydning for museumsfolk til datering af genstande.

Mejerier

Danske Mejeriers Andels-Smørekseportforening, Danish Dairies, København. 306 bind og 12 pakker regnskabssager og korrespondance 1904–67.

Ferslev-Vellerup andelsmejeri, Skibby, Frederiksborg amt: 28 bind og 17 pakker forhandlingsprotokol og regnskabssager 1929–66.

Fousing andelsmejeri, Struer, Ringkøbing amt: 110 bind og 1 pakke forhandlingsprotokoller og regnskabssager 1911–61.

Nyråd andelsmejeri, Vordingborg, Præstø amt: 65 bind og 25 pakker forhandlingsprotokoller og regnskabssager 1891–1968.

Tobøl andelsmejeri, Ribe amt: 124 bind og 30 pakker forhandlingsprotokoller og regnskabssager 1885–1969.

Toreby andelsmejeri, Flintinge, Maribo amt: 67 bind og 6 pakker regnskabs-sager 1936–67.

Rederier

Det Forenede Dampskibs-Selskab, København. 6 pakker sager fra organisationsafdelingen 1950–65.

A/S Dampskibsselskabet »Heimdal«, København. 500 bind og 700 pakker regnskabssager og korrespondance. Selskabet, der nu er likvideret, blev oprettet i 1885 af en kreds af handels- og søfartsfolk. I 1901 kom hertil firmaet Martin Carl, der blev korresponderende reder for det.

Advokatvirksomhed

Højesteretssagfører N. J. Gorrissen, København. 100 bind og 510 pakker 1916–55.

Advokat E. Hermansen, Lemvig. 30 pakker 1925–60.

Landsretssagfører Johs. Sørensen, Randers. 79 bind og 250 pakker 1941–67.

Pengeinstitutter

Fyns Stifts Sparekasse, Odense. 977 bind regnskabssager og kopibøger 1851–1949. Kassen er grundlagt 1816 som Odense Bys Sparekasse. Navnet Fyns Stifts Sparekasse fik den 1832. Den er nu indgået i sammenslutningen Sparekassen Fyn.

Den ny Lånebank A/S, København. 187 bind og 834 pakker 1915–69. Banken, der nu er ophørt, blev oprettet 1915 på grundlag af den da likviderede Den ny Lånekasse fra 1908.

Østifternes Hypotekforening (Byernes Hypotekforening), København (fortsat aflevering). 3 pakker vurderingssager 1919–63, div. år.

Andre

Københavns Bagerlaugs Lærlingefagskole. 3 bind og 3 pakker elevprotokoller, regnskabssager og korrespondance 1935–69.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Århusafdelingen (fortsat aflevering). 1 bind og 7 pakker regnskabssager og korrespondance.

Nordsjællands Elektricitets- og Sporvejs Aktieselskab, København. 1.000 bind og 32 pakker kopibøger og korrespondance 1906–58.

Århus Handelsstandsforenings Handelsskole (fortsat aflevering). Udkast til et jubilæumsskrift, forfattet af afdøde forstander Søren Pedersen (1854–1937).

Århus Købmandsskole. 1 bind og 1 pakke regnskabssager 1921–52.

Ordningsarbejde

Der er udført ordningsarbejder i arkiverne fra Andelsudvalget, købmandsfirmaet Carl Berthelsen & Co., Århus, Ferslev-Vellerup Andelsmejeri, A/S Det forenede Dampskibsselskab, København, Forenede danske Motorejere, København, købmandsfirmaet Thøger From, København, handelshuset Jacob Holm & Sønner, København, sagfører Julius Jarding, Århus, Foreningen af jyske Landboforeninger, Århus, Det kongelige danske Landhusholdningsselskab, København, sagfører Chr. Krag, Århus, Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse, Århus, cykelfabrikant V. G. Larsen, Odense, Mejeriernes Propagandaudvalg, Århus, Nyråd Andelsmejeri, Vordingborg, A/S Randers Reblåeri, De samvirkende danske Husmandsforeninger, København, gummivarefirmaet »Sanitas« ved L. Ankerstad, København, A/S J. P. Schmidt Jun., cigar- og tobaksfabrik, Fredericia, købmandsfirmaet Chr. Simoni, Ålborg, købmandsfirmaet Kai Simonsen, Løgstør, Sjællands og Lolland-Falsters Handelsstands Centralforening, København, Tobøl Andelsmejeri, Trælasthanterunionen, København, P. Wulff, cigarfabrik, København, Østifternes Hypotekforening, København, Århus Købmandsskole, retsbehandlede arkiver fra Nysted.

Håndbiblioteket

Bogbestanden er forøget med 2.666 bind, hvoraf en stor del er gaver, skænket bl. a. af Danmarks Statistik, Statistisk Sentralbyrå, Oslo, Rigsarkivet, Statsbiblioteket, Århus Kommunes Biblioteker, Demokraten, statsaut. revisor A. Busch-Sørensen, Århus, Århus Amtsråd, museumsoverinspektør Gunner

Rasmussen, Århus. Jubilæums- og tidsskrifter er modtaget fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge, Sverige, Finland, Belgien, Frankrig, Holland, Italien, Schweiz, Storbritannien, Tyskland, Den tyske demokratiske Republik, U. S. A., USSR og Østrig. Til dette kommer 1.426 bind og hæfter i løbende tidsskrifthold.

Personale

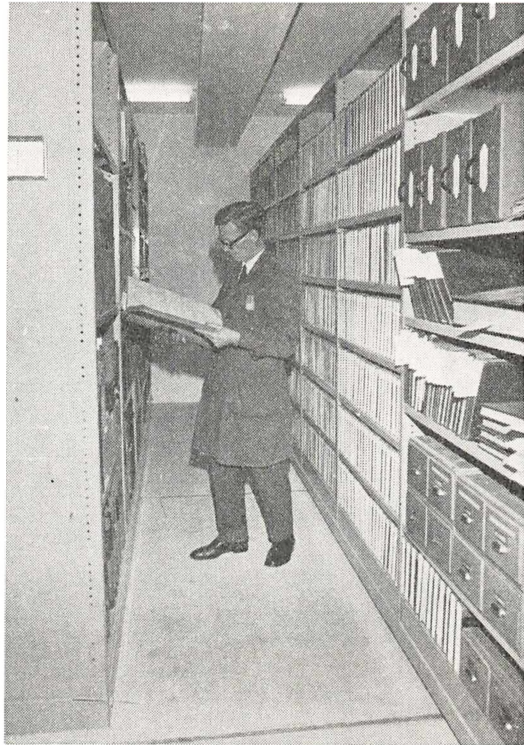
Arkivar, cand. jur. & oecon. John W. Oldam afgik fra sin stilling 17. december 1969. I hans sted ansattes pr. 1. marts 1970 cand. phil. Christian Jansen, der siden februar 1969 havde virket som studentermedhjælper.

Anden virksomhed

Af personalets arbejde kan anføres: Overarkivar Vagn Dybdahl har fortsat deltaget i arbejdet i Århus byhistoriske Udvalg og i redaktionen af »Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie« samt af tidsskrifterne »Historie« og »Nyt fra Historien« og bidraget dertil med anmeldelser og litteraturoversigter. Overarkivar Vagn Dybdahl har ligeledes fortsat virket som lektor i økonomisk historie ved Århus Universitet og publiceret »Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet ca. 1880 – ca. 1913« 1–2, der i december 1969 på Århus Universitet blev forsvaret for den filosofiske doktorgrad. Han har endvidere i september 1969 deltaget i de nordiske søfartsmuseers møde i Lysekil om dokumentation af moderne havnevæsen og der indledt en drøftelse om arkivmaterialet til søfartshistorie.

Arkivar Finn H. Lauridsen har forestået redaktionen af »Århus Stifts Årbøger« og som formand ledet arbejdet i »Historisk Samfund for Århus Stift« og Øm Kloster Museum. På årsmødet i Dansk historisk Fællesforening i september 1969 indvalgte arkivar Lauridsen i styrelsen for sektionen »Sammenslutningen af lokalhistoriske Foreninger«. Ved Århus Universitet har han som undervisningsassistent holdt kursus i arkivbenyttelse med skriftlæsning og tekstkomentering. Endvidere har han bidraget med anmeldelser til tidsskrifterne »Historie« og »Nyt fra Historien« og skrevet afsnit i »Ulykke, nød og brøde. Begivenheder i Århus«, der blev udgivet til »Forsikringsforeningen i Aarhus«s jubilæum.

Arkivar Ole Degn har afsluttet manuskriptet til en bog »Livet i Ribe 1560–1700. Gengivet i samtidiges optegnelser« samt forberedt udgivelsen af 2. bind af afdøde professor C. O. Bøggild-Andersens biografi af Hannibal Sehested.

Fra det nye magasin.

Gang i kompaktssystemet. Reolen til højre er kort fri fra den faststående vægreol til venstre.

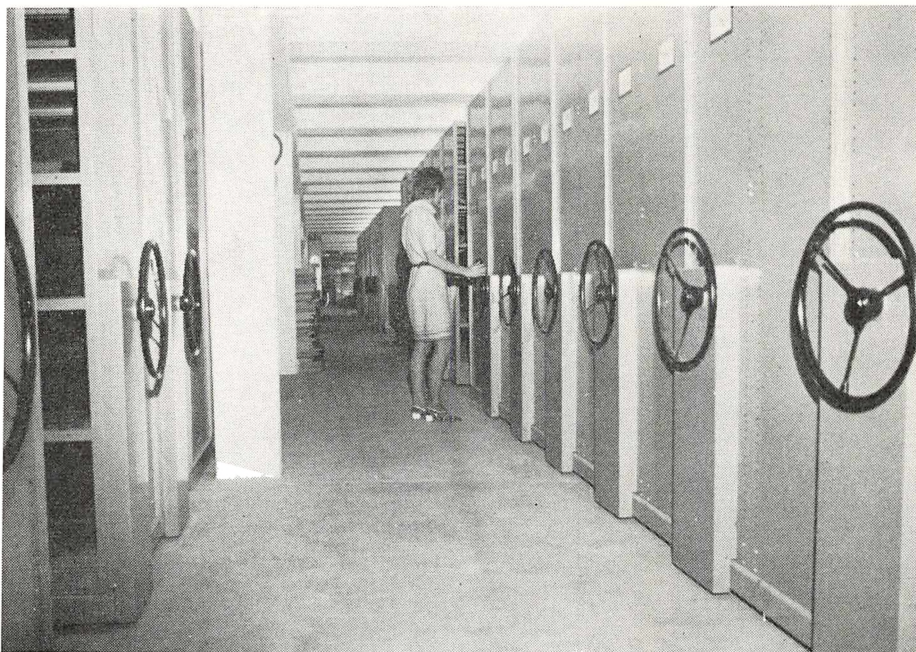
Foto Ole Degn.

I *Personalthistorisk Tidsskrift* 15. rk. 4. bd. 1. halvbind (1970) har han offentliggjort en artikel »Det personalthistoriske materiale i de ældre dele af Det kongelige danske Landhusholdningsselskabs arkiv«. Endvidere har han bidraget til ovennævnte »Ulykke, nød og brøde« og i »Dagligliv i Danmark 1620–1720« (1969) skrevet om »Marked, torv og købmandsgård«. Ved et slægtshistorisk kursus på Køng Folkehøjskole har arkivar Degn medvirket som foredragsholder.

Arkivar Ib Gejl har som undervisningsassistent ved Århus Universitet holdt kursus i økonomi og statistik. Sammen med arkivar Chr. Jansen har han arbejdet på en behandling af den danske kornhandels udvikling og struktur 1870–1970. Endvidere har han bidraget til »Ulykke, nød og brøde«.

I december 1969 udsendtes den bebudede katalog over »Fremmedsproget Litteratur i Erhvervsarkivets Bibliotek«.

Universitetsundervisning i økonomisk historie og arkivkundskab har fundet sted i Erhvervsarkivets lokaler. Ligeledes har Folkeligt Oplysnings Forbund i vinterhalvåret her afholdt kurser i slægtsforskning og arkivbenyttelse.

Hovedgangen i det nye magasin.

Compaktusreolerne er hånddrevne og flyttes let i fyldt tilstand ved hjælp af bilrattene.

Foto Ole Degn.

Ved flere lejligheder har der været samlede besøg af arkivarer, forskningsbibliotekarer og Biblioteksskolens elever, der er blevet orienteret om arkivets opbygning og funktion.

Nyt arkivmagasin

Ved årets slutning toges det nye, underjordiske arkivmagasin i brug. Det erstatter en nu nedrevet barak, men betyder også med sine 5.000–6.000 løbende hylde-meter en vis udvidelse. I tilknytning til magasinet, men med vinduer til det fri, er der indrettet 5 nye kontorlokaler.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 8,80.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 8,80.

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigens tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 11,50.

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 11,50.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 11,50.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 13,80.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 19. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 18,80.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 18,80.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg i 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 16,10.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsekspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanalkompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 18,80.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århundrede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 18,80.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunsthands første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 21,10.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N. P. Kirck, Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider, kr. 25,30.

Indhold: Aarhus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 25,30.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 25,30.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.
Dansk papirindustri 1870-1914.
En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.
Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 34,50.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661–1913.
The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913–1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 27,60.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.
Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870–1914.
To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580–1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 36,80.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.
Jordbrug og brændevinsbrænding 2.
Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 48,30.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769–1969:
Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.
Edward Tesdorpf til Ourupgård.
Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.
Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.
Flids og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769–1969.
Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.
Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrud.
Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919–69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 39,10.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.
Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.
Staten som kornhandler 1783–88.
Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.
D. B. Adler og udviklingen af det danske bank- og kreditvæsen.
Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959–69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 39,10.

Indhold: Industriforeningen i København 1888–1910.
Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.
Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859–1862.
Ørsted Arbejderforening.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900–1952. 1954. 120 sider, kr. 6,90.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945–54. 1955. 23 sider, kr. 2,30.

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760–1797. 1955. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl, Vello Helk og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl Holst-Knudsen. 1886–28. maj–1956. 139 sider, kr. 13,80.

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Kjøbmænds Hjelpekasse 1861–1961. 58 sider.

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider, kr. 10,00. Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27. april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: *Birgit Nüchel Thomsen:* Sociale og hygiejniske tilstande 1861–1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880–1909 i statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865–1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952–1965. 1966. 63 sider, kr. 13,80.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661–1963. 1966. 438 sider, kr. 34,50.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880–1913. 1–2. I alt 631 sider, kr. 92,00 inkl. moms.

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 239 sider, kr. 46,00.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 152 sider, kr. 33,75 inkl. moms.

